

66.2(5Y)

K.23

169

Леонид Левитин
Дональд С. Карлайл билан ҳамкорликда

ИСЛОМ КАРИМОВ — ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ПРЕЗИДЕНТИ

Австрия Республикаси

Федерал канцлер

Совет Иттифоқи парчаланиши билан Ўрта Осиё минтақаси чекка-чеккалардан жаҳон ҳамжамияти сиёсий манфаатларининг марказига силжиб ўтди.

Минтақанинг янгидан ташкил топган мамлакатлари: коммунизм меросидан халос бўлиш, бозор иқтисодиёти, бақувват инфраструктура, замонавий бошқарув аппарати яратиш заруриятлари сингари катта муаммоларга тўқнаш келди.

Бир вақтнинг ўзида демократияни ва ҳуқуқий давлат принципларини уларнинг минг йиллик тарихи билан ва ҳар бир алоҳида давлатнинг турли-туман маданий анъаналари билан боғлаган ҳолда ҳаётнинг барча соҳаларида мустаҳкамлаш зарур.

Бу бир неча йил давомида ҳал этилиши мушкул бўлган улкан ва мураккаб вазифалардир.

Шунинг учун ҳам бу мажмуавий янгиланиш жараёнида сиёсий арбоб сифатида иштирок этаётган ва бунга жавоб берадиган кишилар билан танишув муҳимдир.

Президент Каримов давлат раҳбарларининг янги авлодини ўзида бошқалардан кўра тугалроқ мужассам этган. Китоб айнан шу жиҳати билан Европа ва бутун дунё учун ниҳоятда муҳим бўлган минтақанинг нуфузли сиёсий арбобларидан бирининг шаклланиши ва сиёсий истиқболлари билан жамиятнинг кенг қатламларини таништирган ҳолда ахборот кемтигини тўлдиради.

Франц Враницки

Леонид Левитин
Дональд С. Карлайл билан ҳамкорликда

ИСЛОМ КАРИМОВ –
ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН
ПРЕЗИДЕНТИ

Леонид Левитин — юридик фанлар доктори, Қирғизистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби ва хизмат кўрсатган юрист. Адвокат, прокурор бўлиб ишлаган, Қирғизистон Давлат Университети юридик факультетининг кафедрасига мудирлик қилган. Бишкек шаҳридаги Халқаро менеджмент ва бизнес мактабида ректор ўринбосари бўлиб ишлаган. Қирғизистон давлат мустақиллигига эришганидан сўнг Л. Левитин бир неча йил Қирғизистон Республикаси Президентининг Давлат маслаҳатчиси бўлиб ишлади. Кўплаб қонунлар лойиҳаларини ва Қирғизистон Республикаси Конституцияси лойиҳасини тайёрлашда иштирок этган. Ҳозирги пайтда Германия Федератив Республикасининг, Майн-бўйида-Франкфурт шаҳрида яшайди.

Дональд С. Карлайл — тарихий ва сиёсий фанлар профессори, узоқ йиллар АҚШ ва Канада университетларида (Висконсинс, Торонто, Гарвард) ишлаган. Ҳозирда Бостон коллежи ва Гарвард университетининг илмий ходими. У Ўзбекистон тарихига ва унинг ҳозирги сиёсий ҳаётига оид бир қатор машҳур тадқиқотларнинг муаллифи. Д. Карлайл — Американинг Ўрта Осиё сиёсий муаммолари бўйича кўзга кўринган мутахассиси, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маслаҳатчиси.

СЎЗ БОШИ

(Дональд С. Карлайл)

Бу китоб ноёб қобилиятли киши амалга оширган тадқиқотдир. Мен ҳам унинг ёзилишига алоқадор эканимдан бахтиёрман. Менинг ушбу китобдаги иштироким ва ҳиссам тўғрисида бир-икки оғиз сўзлашга ижозат бергайсиз. Мен доктор Леонид Левитин билан 1994 йилнинг июнида Бишкекка бориб, у ерда БМТнинг тараққиёт дастури маслаҳатчиси сифатида бир неча ҳафта турганимда танишган эдим. Мен илгари ҳам унинг шижоатли ва қобилиятли инсон эканини эшитган, А. Акаев билан қалин муносабатини, Президент унинг сиёсат бўйича маслаҳатларини ниҳоятда ҳурмат қилишини билар эдим.

Мен Левитин билан биринчи марта учрашганимдаёқ, биз бир-биримизни ёқтириб қолдик. Менга унинг ақл-заковати ва шижоати маъқул бўлди. Мен учун яна бир кутилмаган ҳол — унинг тадқиқотларим бош объекти бўлмиш Ўзбекистон тўғрисида кўп нарса билиши ва бу мамлакат ишларига қизиқиши эди. Қолаверса, иккимизни ҳам Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов шахси ҳайратга солаётгани аён бўлиб қолди. Биз Президент давлатни бошқариш жараёнида дуч келаётган машаққатларни яхши тушунамиз. Левитин иккимизнинг қарашларимиз бир-бирига жуда яқин ҳамда бу борада бир-биримизни тўлдиришимиз мумкин бўлганидан ўша муаммоларни биргаликда ҳал этишни таклиф қилди. Каримов билан учрашиш ғояси ва уни амалга ошириш менга жуда маъқул тушди.

Биз 1994 йилнинг июль ойида автомашинада Ўшдан Андижонга жўнадик, сўнгра Фарғона водийси орқали Тошкентга етиб келдик. У ерда биз Президент Каримов билан учрашдик. Сухбатимиз икки ярим соатга чўзилди. Бир қанча мавзуларни муҳокама қилдик. Шундан сўнг биз Левитин билан биргаликда Ўзбекистон ва Каримов тўғрисида тадқиқот — китоб ёзишга қарор қилдик. Кейинчалик биз Президентнинг Матбуот котиби Мурод Муҳаммад Дўст ҳамроҳлигида Самарқандга ва қўшни Ургут туманига бордик.

1995 йил ёзида биз биргаликда фаолиятимизни муҳокама қилиш учун Тошкентга қайтдик. Ўтган вақт мобайнида ёзиб тугаллаган қўлёзмаларимизни ўзимиз билан бирга олиб келдик. Қўлёзмалар айрим муаммоларга бўлган қарашлар жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қиларди. Менинг “Ўзбекистон ва Марказий Осиё” номли қораламам минтақа умумий тарихининг кўпгина жиҳатлари тадқиқига бағишланган бўлиб, Ўзбекистон тарихи, унинг халқлари ҳаёт тарзи, шунингдек, бугун бу мамлакатда рўй бераётган воқеаларни ҳам қамраб олган эди. Унда, шунингдек, Президент Каримов тўғрисида ҳам алоҳида боб бор эди. Ле-

витин эса бутун диққат-эътиборини яқин ўтмиш воқеалари ва Каримов фаолиятига қаратган эди. Кўпдан-кўп самарали муҳокамалар ва бир-биримизнинг ишимизга билдирган танқидий мулоҳазаларимиздан сўнг ёзган китобларимиз олиб борган тадқиқотларимизнинг табиий натижаси, деган хулосага келдик. Бундан кейин ҳам ҳамкорликни давом эттиришга, китобларимизда биримиз иккинчимизнинг натижаларимиздан, тегишли материалларимиздан, манбани кўрсатган ҳолда, ўзаро фойдаланишга келишиб олдик.

Шундай қилиб, ушбу китобга асос қилиб олинган қўлёзма асли Левитинга тегишли. Бу, асосан, унинг иши. Бу матнни биз ўтган йили ёзда муҳокама қилган эдик. Китоб шу матн асосида ёзилган. Албатта, китобни ёзишда Левитин менинг қораламамдан ҳам фойдаланган, ўзига маъқул бўлган ўринлардан кўчирмалар олган. Бундан ташқари, менинг қарашларимни ўзича изоҳлаган ва тез-тез бизнинг 1994 ва 1995 йиллар ёзидаги қўшма тадқиқотларимизни эсга олган.

Левитиндай юксак малакали тадқиқотчининг ишончига сазовор бўлиш ҳам мароқли, ҳам қувончлидир. Узоқ йиллар Осиёда яшаган, Президент Акаев билан яхши таниш бўлган Левитин сўнгги воқеаларни таҳлил қилишда ажойиб имкониятга эгадир. Айниқса, 1990 йили июнда ўшда содир бўлган қонли воқеаларни ва ўша пайтда Каримовнинг шахсини давлат арбоби сифатида идрок этиш ўта муҳим ва ноёб ҳодисадир. Левитин келтирган маълумотларга қараганда, Каримов бутун Фарғона водийсида миллатлараро фожиани тўхтатишга ёрдам берган. Акс ҳолда, бу фожа Қирғизистон ва Ўзбекистон ўртасидаги ҳақиқий урушга айланиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Левитин ўша ерда яшагани учун сиёсий воқеаларга бевосита гувоҳ бўлган. У биздан "четдан" кузатувчилар ва онда-сонда Ўрта Осиёга келиб-кетувчиларга нисбатан анча устунликка эга. Шунинг учун ҳам у баъзан ташқи кузатувчилар ўзида айтишга журъат сезмайдиган кескин мулоҳазалар билдириш ва теран хулосалар чиқаришдан тап тортмайди. Лекин унинг воқеаларни қалбан ҳис этишга ундовчи талқинлари ўзига хосдир. Етти ўлчаб, бир кесишга, ҳар бир мулоҳазаси жўяли бўлишига интилган академик тадқиқотчи эса бундай қилолмайди. Шу сабабдан ҳам унинг воқеаларни ичдан ҳис этиши қийинроқ кечади.

Бизнинг йўлларимиз кутилмаганда бир тушиб қолди. Қарашларимиз турличалигидан қатъи назар, ўртамизда ўзаро ҳурмат, қачон ва қайда учрашмайлик, дўстлик пайдо бўлди. Мен ўзаро ҳамкорлигимиздан беҳад мамнунман ва Левитин ҳам келгусида менинг китобимга худди шундай сўз боши ёзиб беради, деб умид қиламан.

КИТОБХОНЛАРГА (Леонид Левитин)

Китобимни ўрта асрларда яшаган англиялик шоир Жон Доннинг қуйидаги сўзлари билан бошламоқчиман: “Ўз ҳолича Орол каби яшайдиган одамнинг ўзи йўқ, ҳар бир киши материкнинг, қуруқликнинг бир бўлаги, агар тўлқин соҳилдаги чўққини денгизга қулатиб қуруқлик чеккасини ювиб кетса, сенинг ёки дўстингнинг қўғонини кунпаякун этса, Европа кичраяди, шунда ҳар бир кишининг ўлими менинг ҳам бағримдан ниманидир юлиб кетади. Чунки мен одамзод билан биргаман, шул боис жом кимга бонг уряпти, деб мендан сўрама, у сенга бонг уряпти”.

Бугун дунёда рўй бераётган жараёнлар бир-бирига мутлақо зид, шу билан бирга, ўзаро боғлиқ қонуниятлар — табақаланиш ва бирлашишга бўйсунди. Давлатлар парчаланади, ҳатто, бир мамлакатдаги турли маданиятлар ва миллатлараро зиддиятлар кескинлашиб кетади, ўз навбатида кўз илғар-илғамас ришталар катта куч билан узоқ-яқин мамлакатларни бир-бирига боғлайди, қитъаларни ўзаро яқинлаштиради.

Сиёсий онгимизда ҳам худди шу жараён: бир-биримизни тушунишни истамаслик, шунинг баробарида бир-биримизга бўлган қизиқишнинг кескин ортиши рўй беради. Шунинг ҳам айтмоқчиманки, одамлар ХХI аср бўсағасида илғари биз ўйлаганчалик бепоён бўлмаган Заминимизда ҳамма нарса бир-бири билан боғлиқ эканини тобора чуқурроқ англаб етмоқдалар.

Бутун сайёрамиз экстремизм портлашларига тўлиб-тошган, дунё ҳамжамиятининг саъй-ҳаракатига қарамай, одамлар бир-бирини қони ва эътиқоди бошқа экани учун ўлдираётган бугунги кунда собиқ коммунистик мамлакат — Ўзбекистон тажрибаси, унинг раҳбари Ислом Каримовнинг сиёсий портрети Фарб мамлакатларида қизиқиш уйғотиши бежиз эмас. Бинобарин, Ўзбекистон дунё мамлакатлари орасида миллатлараро ва динлараро қонли тўқнашувлар оловини ўчиришга эришган, бузғунчилик мантиқи ўрнини яратувчиликка интилиш эгаллаган жуда камёб юртлардан биридир.

Ҳокимият мамлакатни вайрон қиладими ёки аксинча, кўкларга кўтарадими? Бу савол собиқ СССР ўрнида пайдо бўлган ҳар бир давлатнинг миллионлаб фуқаролари олдида кўндаланг турибди. Унга жавоб топиш осон иш эмас. Келгуси иқтисодий ва, умуман олганда, ижтимоий тараққиёт учун одамлар зиммасига тушадиган юк жуда оғирдир.

Ўзбекистон собиқ коммунистик давлатлар орасида иқтисодиётни сиёсатдан устун қўяётган, оддий инсон сари юз бурган жуда кам сонли мамлакатлар қаторига киради.

Ўзбекистоннинг тарихи жуда қизиқарли ва ноёбдир. Турли маданий ва сиёсий оқимлар чорраҳасида жойлашган ва қад ростлаган бу мамлакат гоҳо бир-бирига мутлақо зид таъсирларни бошидан кечирди. Ўзбек халқи ўзининг ҳам кўҳна, ҳам янги сиёсий қиёфасини дунёга кўрсатиши керак.

Ўзбекистоннинг сиёсий раҳбари, Президенти Ислом Каримов ниҳоятда ўзига хос хислатларга эга шахсдир. Унинг табиатида бир кишида учраши қийин хислатлар: миллий уйғониш ғоясига мутаассибларча ишонч ва хомхаёлга мутлақо берилмаслик, романтизм ва соғлом сиёсий мўлжал омухта бўлиб кетгандир.

Таассуфки, Фарб ўқувчиси бугунги Ўзбекистон ва унинг раҳбари тўғрисида нотўғри ахборот олади ёки жуда кам нарсани билади.

Маълумки, ҳақиқат таққосларда юзага чиқади. Муҳими, координатларнинг тўғри тизимини топа билишда. Мен уни шундай тасаввур қиламан: Ўзбекистоннинг бугунги ва кечаги куни, Ўзбекистон ва МДХнинг бошқа мамлакатлари. Ва яна бир муҳим жиҳати шуки, биз Ўзбекистонда содир бўлаётган воқеалар тўғрисидагина эмас, имкон қадар муаллифнинг ўз қарашлари ҳақида ҳикоя қилмоқчимиз.

Бундай ёндашувдан ўқувчи Ўзбекистонда ҳокимият демократик ва бозор иқтисодиёти ғоясини обрўсизлантормасликка интиляпти, деган бир қарашда ғайритабиий бўлиб туюладиган хулоса чиқариши мумкин.

Нега мендай умр бўйи Қирғизистонда яшаган киши Ўзбекистон мавзусига қўл урди, деган савол туғилиши табиий. Аввало, шуни айтмоқчиманки, Ўзбекистон кўнглимга жуда яқин. Мен бу ерда яшаганман ва ўқиганман. Мен бу халқ олдида қарздорман. Хизмат тақозосига кўра, мен Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов билан кўп марта учрашганман ва у давлат раҳбари сифатида амалга ошираётган ишларни ўрганишимга тўғри келган. Мен уни XX аср охирида рўй берган демократик инқилобларнинг энг ёрқин намояндаларидан бири деб ҳисоблайман. Шунинг учун мен сизлар билан Президент ва унинг мамлакати ҳақидаги мулоҳазаларимни баҳам кўрмоқчиман.

Китобни ёзаётган пайтимда, бахтли тасодифни қарангки, Гарвард университетининг профессори Дональд С. Карлайл билан учрашиб қолдим. У ҳам ўша пайтлар ўзининг "Ўзбекистон ва Ўрта Осиё. Истиқболдаги ўтмиш ва ҳозирги кун" китоби устида ишлаётган экан. Америкалик профессор қўлёзмаси куйидаги сўзлар билан бошланади: "Фарб тадқиқотчилари Ўрта Осиё минтақаси давлатлари орасида, аввало, Ўзбекистонга ва унинг Президенти Ислом Каримовга эътибор қилишлари керак. Чунки Ислом Каримов коммунизмдан кейинги Ўрта Осиё минтақасидаги энг буюк давлат арбобидир". Бир сўз билан айтганда, принципиал қарашларимиз ва мулоҳазаларимиз бир-бирига мос тушган эди. Биз ишни тугаллагач, қораламаларни бир-биримизга юборишни ва ҳар биримиз ундан хоҳлаган нарсасини олиб, истифода этишимизни келишиб олдик.

Ўзбекистоннинг тарихи жуда қизиқарли ва ноёбдир. Турли маданий ва сиёсий оқимлар чорраҳасида жойлашган ва қад ростлаган бу мамлакат гоҳо бир-бирига мутлақо зид таъсирларни бошидан кечирди. Ўзбек халқи ўзининг ҳам кўҳна, ҳам янги сиёсий қиёфасини дунёга кўрсатиши керак.

Ўзбекистоннинг сиёсий раҳбари, Президенти Ислом Каримов ниҳоятда ўзига хос хислатларга эга шахсдир. Унинг табиатида бир кишида учраши қийин хислатлар: миллий уйғониш ғоясига мутаассибларча ишонч ва хомхаёлга мутлақо берилмаслик, романтизм ва соғлом сиёсий мўлжал омухта бўлиб кетгандир.

Таассуфки, Фарб ўқувчиси бугунги Ўзбекистон ва унинг раҳбари тўғрисида нотўғри ахборот олади ёки жуда кам нарса билади.

Маълумки, ҳақиқат таққосларда юзага чиқади. Муҳими, координатларнинг тўғри тизимини топа билишда. Мен уни шундай тасаввур қиламан: Ўзбекистоннинг бугунги ва кечаги куни, Ўзбекистон ва МДХнинг бошқа мамлакатлари. Ва яна бир муҳим жиҳати шуки, биз Ўзбекистонда содир бўлаётган воқеалар тўғрисидагина эмас, имкон қадар муаллифнинг ўз қарашлари ҳақида ҳикоя қилмоқчимиз.

Бундай ёндашувдан ўқувчи Ўзбекистонда ҳокимият демократик ва бозор иқтисодиёти ғоясини обрўсизлантормасликка интиляпти, деган бир қарашда ғайритабиий бўлиб туюладиган хулоса чиқариши мумкин.

Нега мендай умр бўйи Қирғизистонда яшаган киши Ўзбекистон мавзусига қўл урди, деган савол туғилиши табиий. Аввало, шуни айтмоқчиманки, Ўзбекистон кўнглимга жуда яқин. Мен бу ерда яшаганман ва ўқиганман. Мен бу халқ олдида қарздорман. Хизмат тақозосига кўра, мен Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов билан кўп марта учрашганман ва у давлат раҳбари сифатида амалга ошираётган ишларни ўрганишимга тўғри келган. Мен уни XX аср охирида рўй берган демократик инқилобларнинг энг ёрқин намояндаларидан бири деб ҳисоблайман. Шунинг учун мен сизлар билан Президент ва унинг мамлакати ҳақидаги мулоҳазаларимни баҳам кўрмоқчиман.

Китобни ёзаётган пайтимда, бахтли тасодифни қарангки, Гарвард университетининг профессори Дональд С. Карлайл билан учрашиб қолдим. У ҳам ўша пайтлар ўзининг "Ўзбекистон ва Ўрта Осиё. Истиқболдаги ўтмиш ва ҳозирги кун" китоби устида ишлаётган экан. Америкалик профессор қўлёзмаси қуйидаги сўзлар билан бошланади: "Фарб тадқиқотчилари Ўрта Осиё минтақаси давлатлари орасида, аввало, Ўзбекистонга ва унинг Президенти Ислом Каримовга эътибор қилишлари керак. Чунки Ислом Каримов коммунизмдан кейинги Ўрта Осиё минтақасидаги энг буюк давлат арбобидир". Бир сўз билан айтганда, принципиал қарашларимиз ва мулоҳазаларимиз бир-бирига мос тушган эди. Биз ишни тугаллагач, қораламаларни бир-биримизга юборишни ва ҳар биримиз ундан хоҳлаган нарсасини олиб, истифода этишимизни келишиб олдик.

Китобнинг дунёга келишига жуда катта ҳисса қўшган, ҳатто, унинг яратувчиларидан бири дейиш мумкин бўлган ажойиб инсон Борис Қан-дов тўғрисида ҳам бир-икки оғиз гапирмоқчиман. У Венадаги "Агро-тек" фирмасининг бошлиғидир. Асли Самарқандда туғилиб ўсган Б. Қандов чорак асрдан буён Австрияда яшайди. У ўтган давр мобайнида ишбилармонлар оламида ва сиёсий доиралардаги таниқли шахслар-дан бирига айланди. У ўзини қалбан самарқандлик деб билади. Ўзбе-кистоннинг ҳақиқий ватанпарвари, унинг Фарб билан яқинлашуви учун бор куч-ғайратини аямаётган бу инсон ушбу китобни бир йўла уч — ин-глиз, рус ва немис тилларида нашр этиш билан боғлиқ моддий ва ташкилий масалаларни қисқа вақт ичида ҳал этиб берди. Ишончим ко-милки, у ёрдам бермаганида, китобнинг дунё юзини кўриши даргумон эди. Б. Қандовга ўзимнинг самимий миннатдорчилигимни билдираман. Китоб шу тариқа дунёга келди.

МУНДАРИЖА

Биринчи боб. ПРЕЗИДЕНТНИНГ СИЁСИЙ ПОРТРЕТИГА ЧИЗГИЛАР:	
"ЭНГ МУҲИМИ, ЎЗИНГГА ИШОН"	1
Таржимаи ҳол	1
Мамлакат бошида	3
Илдам қадам	10
Президентнинг аъмоли: ақл-идрок, эзгулик, кучга таянувчи	
ҳокимият	13
Ўзгалар эътирофи	21
Иккинчи боб. ТАРИХ АЛГОРИТМЛАРИ	31
Ғарб, бу — Ғарб, Шарқ, бу — Шарқдир	31
Алоҳида цивилизациями?	32
Ёши ўз номидан улуғ халқ	36
Ўтмиш орқали келажакка	40
Учинчи боб. ЎТИШ ДАВРИДА КИМ АРАВАНИ ОТДАН ОЛДИН	
ҚЎЙМОҚДА?	47
Жар ёқасида	48
Ўзбекистонда ўтиш даврининг мантиқи: зиён-заҳмат етказмаслик ..	52
Янги уй қурмай туриб, эскисини бузма	56
Янги омиллар ва мақсадлар	64
Ислохотларнинг бақувват ҳамиртуруши	70
"Барча байроқлар меҳмонимиз бўлади"	72
Тўрт йилдан сўнг: бугунги Ўзбекистон	85
Тўртинчи боб. ЎТИШ ДАВРИ ДАВЛАТИ: ХОМХАЁЛЛАР ВА ВОҚЕЛИК	89
Демократия эраси: утопиянинг янги ривояти	89
Демократия олди авторитаризмими ёхуд феодали олигархиями?	94
Тоталитаризм ва либерал демократия ўртасида	97
Обрў-эътибор ҳокимияти ва ҳокимият обрў-эътибори	104
Парламентаризм: илк одимлар	107
Ҳуқуқий ислохот: одамлар ва қонунлар	114
Яна маҳалла ҳақида	117
Ҳокимият қонунийлиги: бугун ва эрта	119

Бешинчи боб. КЕНГАЯЁТГАН ЭРКИНЛИК МАЙДОНИ	125
Audiatur et altura pars	125
Қайси эркинликларни Яратганнинг ўзи ато этган?	128
Мухолифат эркинлиги	132
Сўз ва фикрни ифода қилиш эркинлиги	141
Эътиқод ва виждон эркинлиги	146
Озодликни эълон қилишдан кафолатлаш сари	149
ХУЛОСА ЎРНИДА	156

БИРИНЧИ БОБ

ПРЕЗИДЕНТНИНГ СИЁСИЙ ПОРТРЕТИГА ЧИЗГИЛАР: "ЭНГ МУҲИМИ, ЎЗИНГГА ИШОН"

Бир қарашда Ислом Каримов мамлакат раҳбарлигига тасодифан чиқиб қолганга ўхшайди. Лекин бундай тасодифлар тарихда у ёки бу мамлакатда, у ёки бу даврларда қайтарилиб туради.

Чалкаш, чорасиздай пайтларда жамият ҳаётида кутилмаганда буюк шахслар юзага чиқади.

Ҳар қандай халқ ҳаётининг талотўмларида, тарихининг кескин бурилиш босқичларида халқ ўз тарихини шахсий фазилатлари бўртиб турган, миллатни бирлаштиришга қодир, унда тараққиёт ва тикланиш муваффақиятларига ишонч уйғота оладиган етакчига топшириши жамият ҳаётида кўп бор исботланган. Мен Авлиё Павелнинг "Ҳар қандай ҳокимият худодан" деган машҳур гапини шу аснода қабул қиламан. Чиндан ҳам бунда қандайдир олий қонуният, қандайдир олий мазмун бор.

1994 йил августда Дональд Карлайл ва мен БМТнинг Ўрта Осиё республикаларидаги фаолиятига боғлиқ масалалар юзасидан Президент И. Каримов қабулида бўлдик. Суҳбат сўнгида Карлайл "Жаноб Президент, мен сизнинг таржимаи ҳолингизни ёзмоқчийдим" деб сўради. Каримов жавоб берди: "Керак эмас, бу ҳеч кимга керакмас, менгаям, бошқаларгаям". "Лекин мен аниқлик киритсам,— деди профессор.— Балки бу таржимаи ҳол эмас, сиёсий портрет бўлар". "Фарқи йўқ, деди Каримов.— На сиёсий таржимаи ҳол, на сиёсий портрет ёзиш керак эмас, агар сиз мамлакатимизда кейинги йилларда юз берган воқеалар ҳақида ҳикоя қилсангиз, бу менимча қизиқиш уйғотади, бу одамларга керак бўлади. Бизда ҳам, Сизнинг мамлакатингизда ҳам".

Бу аслида тўғри эди. Лекин бутунлай таржимаи ҳолсиз ҳам иш битмайди.

Таржимаи ҳол

И. Каримов 1938 йили Самарқандда анчайин камбағал оилада туғилди. Болалиги уруш вақтига, ёшлиги урушдан кейинги оғир вақтларга тўғри келди. Мактабни Самарқандда тугатди. Оддий мактаб, унча катта бўлмаган икки қаватли бино. Диққатга сазовор томони шундаки, мактабнинг қаршисида — йўлнинг у томонида, ўрта асрнинг буюк меъморий ёдгорлиги, ўзбек миллий қадамжоларидан бири — Бибиҳоним масжиди жойлашган. Мактабда И. Каримовга бағишлаб музей ташкил қилишмоқчи бўлишди, лекин у тақиклаб қўйди. Хайриятки, бу мактабда бўлажак академик В. А. Коптюг ҳам ўқиган. Шу баҳона мактаб "Шон-шухрат музейи" ташкил бўлди.

Музейда Каримов ҳақидаги бор-йўқ экспонат унинг учта сурати: би-
тасида у иккинчи синфда ўқиган вақти, юпун кийинган бола, худди ў-
қатори юпун кийинган болалар орасида. Оғир дамлар эди. Кейин
сурат 9 синфдалигида олинган. Бўлажак Президент ўртоқлари билан
авиамодель ясамоқда. Ва мактабни битирув кечаси сурати — ҳамин
қатори йигит. Менинг Президентнинг ёшлиги ҳақида гапириб бериш
сўраган илтимосимга музей учун масъул ўқитувчи аёл шундай деди:
"Президент у тўғрисида қўшиб-чатиб гапирмасликни илтимос қилган
унга ҳам, мактабга ҳам уят бўлади, деган". Бу сўзларни Президент су-
ратига биринчи чизгилар деб қабул қиламиз.

Мактабдан кейин Тошкент Политехника институти. 1960 йили — ин-
женер-механик дипломи. Унинг курсдошлари менга ҳикоя қилиб бе-
ришларича, Каримовни меҳнатсевар, мулоҳазали талаба ва яхши ўртоқ
сифатида эслашади. Бир сўз билан айтганда, бу ерда ҳам ғайритабиий
ҳеч нарса йўқ. Талабалик йиллари унга енгил бўлмаган, ота-онасининг
ёрдам беришга қурбилари етмасди.

Институтни тугатгач аспирантурада қолиш имконияти бор эди, ле-
кин у қишлоқ хўжалиги машиналари заводида ишлашни маъқул кўрдик
устага ёрдамчи, уста, технолог бўлиб ишлади. Кейин бошқа завод —
Собитқ Совет Иттифоқидаги энг йирик ҳарбий саноат комплекси корхона-
ларидан бўлган Авиация заводида ишлади. У билан заводда ишлаган
одамларнинг айтишича, у гарчи чапани бўлса-да, ҳақиқатгўй, ҳалол-
ликни ва оқилликни қадрлаган, тез жаҳли чиқиб кетиши, ҳатто қаттиқ
уришиб қолиши ҳоллари бўлган, лекин кўнглида кир сақламаган. Пре-
зидент бўлгач ҳам йўли тушиб заводга келганида, кўплаб кишилар
исмини айтиб мурожаат қиларди ва ҳеч вақт адашмасди.

1966 йили Каримов Госпланга ишга ўтди, у ерда фан бўлимида бош
мутахассисликдан биринчи ўринбосар даражасигача кўтарилди, жид-
дий ва ўзига хос иқтисодчи сифатида обрў топди.

1983 йилда республика Молия вазири, 1986 йилдан Госплан раиси
ва Бош вазирнинг ўринбосари, шу йили у Қашқадарё вилоят партия
қўмитасига биринчи котиби бўлиб сайланди. Каримов 1989 йили Ўзбе-
кистон КП МҚсининг биринчи котиби, 1990 йилда Ўзбекистон Прези-
денти бўлди.

Бу эса Президентнинг ўз таржимаи ҳоли тўғрисидаги ҳикояси (ма-
нит тасмасига ёзиб олинган суҳбат). "Мен оилада етти фарзанднинг
олтинчиси эдим. Оиламиз камбағалгина, ҳатто катта уруғ эмасди. Отам —
оддий хизматчи, онам — уй бекаси. Бировга орқа қиладиганим йўқ эди,
фақат ўзимга, ўз кучим ва қобилиятимга ишониб иш кўришим мумкин
эди, холос. Болалигимданоқ меҳнат ва бир бурда ноннинг қадрини би-
либ ўсдим. Елкама-елка туриб яшаганларим — оддий одамларнинг дар-
ди-ўйини яхши билардим.

Эсимни таниганимдан бери ўқишни, ҳар нарсани тагига етишни яхши
кўраман. Ўқиш менга ҳам доим завқ бағишлар, янги-янги нарсаларни
ўрганганимдан таним яйрарди. Ёшлигимда битта мақсадни олдим:

қўйгандим: ўз касбимнинг шунақанги устаси бўлиб етишишим керакки, одамлар менинг ҳақимда ҳурмат билан: "Ҳа, бу одам ўз ишининг билимдони. Ҳақиқий профессионал" деб юришсин".

Президент бир нимани эслади-да, кулимсираб деди: "Ишониш қийин, лекин талабалик йилларининг энг кучли хотиралари мен кечкида ўқиб битирган иккинчи олий ўқув юрти билан боғлиқ. Бу Тошкент халқ хўжалик институтидир. Мен бир нарсани эслайман. Бухгалтерия ҳисоб-китоби фанидан уч марта имтихон топширганман. Икки марта ўқитувчидан узр сўраб ўзим чиқиб қўтдим, чунки шу фандан олган билимим аввало ўзимни қониқтирмасди. Биласизми, мен ўзимнинг энг зўр ютуғим деб нимадан ғурурланаман? Бир неча йил авиа заводда ишлаб, биринчи тоифа конструктор бўлиб етишганимдан.

Ахлоқий принципларим тўғрисида. Бу — ҳақиқатгўйлик, ҳалоллик, ўз ишига ва сўзига содиқлик".

"Энг муҳими, ўзингга ишон. Шунда сен ҳеч кимни сотмайсан". Бу Шекспирона ҳикматга ҳаётнинг олатасир сўқмоқларида айрим кишиларгина амал қилишнинг уддасидан чиқишади. Менда Ислом Каримов ана шундай инсонлар сирасига киришига тўла асос бор.

"Энг муҳими, ўзингга ишон". Бу ақидага у ёшлигидан амал қилади. Бу унинг ҳаёт йўлида йўлчи юлдуздай ҳамиша ҳамроҳ.

Каримов оилали. Унинг турмуш ўртоғи Татьяна Акбаровна — Ўзбекистон Фанлар Академияси иқтисод институтининг илмий ходими. Уларнинг иккита қизлари бор, биттаси турмушга чиққан. Неваралари бор.

Ҳеч ким, ҳатто Каримовнинг ашаддий душманлари ҳам унга бир масалада мутлақо таъна тошини отолмайдилар — унинг хотини ёки қариндош-уруғлари кадрлар масаласида, давлат кредитларини ажратишда ёки бошқа давлат ишларини ҳал қилишда аралашолмайдилар. Ўзбекистондаги жараёнлар билан шуғулланувчи Фарб тадқиқотчилари билан бу ҳақда гаплашганимда, улар "бунинг нимаси ажабланарли, ахир бу цивилизацияга эришган сиёсий ҳаётнинг оддий ҳолати-ку", дейишади. Энг аввало, менга Ўзбекистон Президенти бу масалада Фарб сиёсий қолипларига амал қилиши ўта маъқулдир. Ваҳоланки, янги мустақил давлатларда бунинг тескариси бўлган мисоллар ҳам талайгина.

Мамлакат бошида

Тўқсонинчи йилларнинг бошига келиб бирорта ҳам шўро республикаси Ўзбекистон сингари оғир, фожиали аҳволда эмасди. Бу ерда кучли ижтимоий портлашлар етилиб келмоқда эди.

"Ўзбек иши" тўғрисида эслаш кифоя. Пахта етиштириш ва уни сотиш билан боғлиқ коррупцияга қарши кампания шундай номланганди. Москва томонидан белгиланган нореал топшириқларга кўра Ўзбекистон ҳар йили 6 миллион тонна пахта бериши керак эди. Бундай планлаштириш натижасида ҳамма жойда ҳисоб-китобларда қўшиб ёзиш авж олиб кетди, оқибат, давлат 1978 йилдан 1983 йилгача пахта ишлаб

чиқарувчиларга 1 миллиард рублдан ортиқ асоссиз пул тўлади. 1983 йили шу иш соҳасидан СССР прокуратурасининг махсус тергов комиссияси тузилди.

Кадрларни қириш бошланди: 13 та вилоят партия қўмитасининг биринчи котибларидан 10 таси ишдан олинди, улардан 5 таси қамалди, 1 таси ўлим жазосига ҳукм қилинди. Компартия Марказий Қўмитаси аъзоларининг 3/4 қисми алмаштирилди. Мен бу ўринда, "пахта можароси"ни чуқурлаштириб ўтирмоқчи эмасман, лекин қуйидагиларни айтмасам бўлмас.

Москва ўзбек раҳбар қатламига ёппасига, эскича синашта услубда ҳужум бошлаб, бу гал халқ ғазабини яҳудийларга эмас, ўзбекларнинг ўзига қаратди. Ажабланарлиси шунда эдики, коррупция ва ноҳалоллик тўғрисида Ўзбекистон раҳбариятига қўйилаётган айбларни аслида бемалол ундан-да кўпроқ тарзда москвалик раҳбарларга ҳам қўйиш мумкин. Роса алам қиладигани шундаки, дунёдаги энг меҳнаткаш ва камсуқум ўзбек деҳқони коррупциянинг жафосини тортган эмас, аксинча, ундан манфаат кўрганлар сифатида талқин қилина бошланди. Бутун республика бўйлаб одамларни турмага тикиш авж олди. Улар орасида айбдорлар ҳам, беайблар ҳам бор эди. Юрт қандайдир аждаҳонинг комига тушиб қолгандай эди.

Яқинда Германияда чоп этилган бир асарда "ўзбек иши"га тааллуқли бир хулосани учратдим: халқни эзувчи ва қонини ичувчи Москвадаги марказий аппарат ўзбек халқини "емаган сомсасига пул тўлаттирди".

Бу республика туб аҳолисининг ички қаршилиги, норозилигини уйғотди, ўзбек халқининг ҳамиятига тегди.

Совет Иттифоқининг барча жойларида бўлгани каби горбачевча қайта қуришнинг бошбошдоқлиги Ўзбекистон шароитида турли хил чиқишларга нисбатан қаттиқ давлат назоратининг сусайишига олиб келди.

Эркин фикр ва сўзга йўл очилди, сиёсий ва мафкуравий ҳаётнинг олатасир демократиялашиш жараёни бошланди.

Миллий зиёлилар орасида демократик ҳаракатлар бошланиб кетди, "Бирлик", "Эрк", "Туркистон" каби партиялар ташкил топди, улар ватанпарварлик ғояларинигина эмас, балки миллатчилик кайфиятларини ҳам олға суришарди. Бу ғоялар узоқ йиллар эркин фикрга имкон берилмаганлиги, миллий онг топталгани боис энди эҳтиросларни жўштирди, айниқса ёшларни шовқин-суронли митинглар, намойишлар ва бошқа сиёсий йиғилишларга ундади.

Республика аҳолисининг учдан иккисини ташкил қилган қишлоқ аҳолиси эса узоқ йиллар оғир меҳнатда эзилиб келишди. Улар пахта яккаҳокимлиги даврида машаққатли, чидаб бўлмас меҳнат эвазига арзимаган ҳақ олишар, тирикчиликларини амал-тақал юргизишар эди. Бу бир тарафдан жамият тизимининг адолатсизлигидан бўлса, иккинчи томондан улар маҳаллий ҳокимиятларнинг ноқобиллигидан ҳам кўп азият чекишарди. Аҳоли катта қисмининг шу йўсин оғир меҳнатда эзилиши

ва чор-ночор турмуш кечириши халқнинг сабр косасини тўлдириб келмокда эдики, у Фарғона ва Қўқондаги қонли тўқнашувларда ўзини намоён қилди.

Қайта қуриш бутун Иттифокда, айниқса Ўзбекистонда руҳоний кучларнинг уйғонишига йўл очиб берди. Шўро ҳокимияти даврида ҳам бу ерда маҳаллий аҳолининг диний эътиқоди нисбатан юқори даражада эди. Диндорлар орасида ўзига хос Ислом аламзадалиги кайфияти кучга тўлди, уларнинг сиёсий ҳаётга аралашуви авж олди, фундаментализм ғоялари ўзига йўл топа бошлади. Дин арбоблари бу йилларда Ислом партиясини тузиш саъйи-ҳаракатларига тушиб қолишди, сиёсий жараёнларга аралашувлари кучайди, улар ўзбек етакчисининг республиканинг жаҳон ҳамжамиятига тезроқ кириши учун нисбатан мақбул йўл деб "Эрон йўлини" эмас, балки "Турк йўли"ни танлаганлигига норозилик билдиришди.

Бу даврда Ўзбекистонда хуфёна иқтисодиётида савдо мафияси бошлиқларининг, моддий ва молия ресурсларини тақсимлаш тармоғидаги наҳангларнинг, яширин жиноий гуруҳ етакчиларининг нуфузи жуда баланд эди. Бу кучлар бирлашганда эса ҳар лаҳзада ҳар қандай жараёнга таъсир ўтказиши мумкин эди.

Шу аснода, шу йўсин ўзаро алоқадорлик орқасида республика раҳбарияти бир неча бор алмаштирилди. Раҳбарларнинг бу қадар қўнimsизлиги шусиз ҳам таранглашиб бораётган ижтимоий сиёсий вазиятнинг чуқурлашувига олиб келди, гуруҳбозлик, маҳаллийчилик, уруғдошлик кайфиятларини кучайтирди. Натижада бу мамлакат мустақил давлат сифатида ўзини сақлай оладими, халқининг аҳволи нима кечади деган фикрлар ҳам юзага чиқа бошлади.

Яқин ва узоқ чет элдаги кузатувчилар воқеалар ривожининг кескинлашувини башорат қилишарди. Мана, ўша пайтлардаги Москва нашрларидаги мақолаларнинг номлари: "Узиб қўйилган вагон", "Ўзбекистон — эриб кетган самовар", "Ўзбекистон — нонсиз ўлка", "Қуёш ботиш олди-дан". Фарб сиёсатдонларининг хулосалари эса ундан ҳам баттар эди: (мисол учун, "Uzbekistan and the uzbeks". Problems of communism. September — October 1991). Хайриятки, Россиядаги ва бошқа мамлакатлардаги журналист ва сиёсатчиларнинг Ўзбекистондаги сиёсий ҳаётнинг фожиавий ривож топиши тўғрисидаги (тожик вариантыга ўхшаш) тахминлари пуч бўлиб чиқди. Пуч бўлиб чиқишининг сабаби эса, ўша кезде давлат тепасига Ислом Каримов келганди.

Мен бунга аминман ва бу ишончни ҳеч ким сўндиролмайди, чунки у фактларга асосланган.

Мен собиқ социалистик мамлакатлардаги коммунизмдан кейинги муаммоларга бағишлаб Фарбда ёзилган ўнлаб таҳлилли мақолалар ва бир неча монографияларни ўқиб чиқдим. Уларда Ўзбекистон ва унинг Президенти тўғрисида гап кетганда, Каримов, шубҳасиз "Коммунистик Президент", "Компартиянинг собиқ шефи", "Номенклатуранинг ёрқин вакили" каби таърифчалар ишлатиларди. Кейинги пайтларда эса бош-

хусусиятга эга йўлбошчилар дунёда унча кўп эмаслигини Қорабоғ ва Босния, Чеченистон ва Курдистон воқеаларидан билса бўлади. Афсуски, бундай мисолларнинг сон-саноғи йўқ.

Иккинчи жаҳон урушининг кўзга кўринган солномачиларидан бири Константин Симонов Маршал Георгий Жуков билан суҳбатлари ҳақида мисол қила туриб, кутилмаган аниқ факт келтиради: Симонов Жуковдан ўз биографиясидан қайси жангни энг аҳамиятли, катта муваффақиятга эришган жанг деб ҳисоблашини сўрайди.

Жуков ўйлаб ўтирмасдан Халхин-Гол, деб жавоб беради: Ватан урушида жуда катта ғалабаларга эришган саркарданинг оғзидан бу сўзни эшитиш жуда ғайриоддий эди. Симонов аввалига бу қайтариб бўлмай-диган ўтмишни кўмсаш жараёнида йўл қўйилган адашиш бўлса керак, деб ўйлади. Ўртага узок жимлик чўқади. Ниҳоят, ўзининг ва Симоновнинг фикрларига жавоб бериб дейди: "Мен у ерда саркарда сифатида шаклландим"

Менинг назаримда Ислом Каримовнинг ҳам Ўш ҳақида шундай ўйлашга барча асоси бор. Ҳозир мен Ўш воқеаларини кўп сабабларга кўра бутунича таҳлил қилишни лозим топмадим. Фақатгина И. Каримов шахси билан боғлиқ ўз фикрларимни билдирмоқчиман, холос.

Қирғизистон Республикаси Президенти А. Акаевнинг гувоҳлик беришича, 1990 йил июнь ойининг икки кунда "бу бемаъни миллий низода юзлаб ўзбеклар ва қирғизлар ҳалок бўлишди. Республика иккинчи Қорабоғга айланишидан зўрға қутқариб қолинди. Бунда Президент Каримовнинг доно сиёсати ёрдам берди" (Известия, 05. 10. 1994).

Ўшда гумбурлаган момақалдироқ садоси бутун Қирғизистонга ёйилди. Бишкекда тинимсиз митинглар бўлди. Миллатчи нотиклар оломони жазавага келтириб ўзбеклар устига юриш қилишга чақирдилар. Талабалар, сессия имтиҳонларини ташлаб қандайдир мусиқа ва лақашақилдоқлар садоси остида Бишкек кўчаларини тўлдирдилар.

Қоронғи тушиши билан улар қўлларига илинган нарсалар билан павильонлар, дўконлар, ресторанларни талон-торож этишди. Шаҳарда фавқулодда ҳолат эълон қилиниб, кўчаларда танк ва жанговар машиналардаги аскарлар қўриқчилик қилишди. Бу пайтда жанубда — Ўш ва Ўзганда нималар бўлганини ҳис қилиш қийин эмас.

Қирғизистоннинг жанубида 600 мингдан кўпроқ ўзбеклар яшайди. Улар ҳар бирининг Фарғона водийси туманларида бир нечтадан туғишган уруғлари бор. Ўн минглаб қуролланган ва қуролсиз одамлар ўз туғишганларини ҳимоя қилиш шиори билан Ўзбекистон ва Қирғизистон чегарасига йиғила бошладилар. Одамлар милиция ва ҳарбий кучлар ёрдамида ушлаб турилди. Аммо вазият соат сайин кескинлашиб борарди. Нафақат Ўшда, балки бутун Қирғизистонда вазиятнинг давомини қўрқинч ва даҳшат билан кутишарди.

Бундай жуда қалтис вазиятда Президент И. Каримов шундай деди: мен Ўзбекистон Президенти эканман, биронта ўзбек ёмон ният билан Қирғизистон ҳудудига ўтмайди. Нима билан боғлиқ бўлмасин ҳеч қан-

дай қасос олишга йўл қўймайман. Шу ерда сўз қўшни юзини ҳам тўса олиши мумкин, деган шоирона сўзларни эслашга тўғри келади. Бунда муболаға бор, албатта. Аммо ўзида ҳақиқатни акс эттирган сўз ростдан ҳам инсон онгига кучли таъсир қилади. И. Каримовнинг сўзлари шундай кучга эга эди. Унинг иши ҳам сўзи билан тўғри келди. Каримов қарама-қаршилик юзага келмаслиги учун қўлидан келадиган барча имкониятларни ишга солди. Бу ҳайратланарли маънавий жасорат ва ҳозирги дунёда жуда кам учрайдиган қаҳрамонлик эди.

1991 йилнинг мартида И. Каримов Ўзбекистон ва Қирғизистон ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартномани имзолаш учун Ўшга учиб келди. Балки бу сал лофдек эшитилар, аммо ҳақиқатан ҳам бутун шаҳар уни кутишга ва қутлашга чиқди. Автомашиналар кортежи тўхтаб-тўхтаб зўрға юрарди, бир марта тўхтаганда Каримов машинадан тушди. Уни минглаб одамлар ўраб олдилар. Миннатдорчилик сўзлари айтишди, унинг қўлига ёш болаларни бердилар. Бир чол эса уни бағрига босди ва кўкрагига бош қўйиб йиғлаб юборди. Каримов ҳам атрофини ўраб турган одамлар билан самимий суҳбатлашди.

Шартномани имзолаш маросимидан сўнг вилоят театри биносида ўзбек ва қирғиз артистларининг концерти бўлди. Каримов залга чиққанда эса залдагилар ўринларидан туриб, 15 минутдан кўпроқ қарсақ чалиб турдилар. Ўзбеклар, қирғизлар, руслар унинг 1990 йилнинг июнида қилган хизматлари учун беҳад ҳурматини, ўзларининг ишончини ва инсоний миннатдорчилигини шундай изҳор этдилар.

Кечқурун аэропортда хайрлашув дастурхонида Каримов индамас ва ғамгин бўлиб қолди, гапиришдан олдин узоқ вақт фикрларини йиғди. Балки, Ўш шаҳри аҳолисининг унга бўлган муносабати ўзини ҳам ҳаяжонлантириб юборгандир. У тахминан шундай деди: "Мени бугун бу ерда жуда олқишладилар. Аммо одамларнинг ҳиссиёти давлат раҳбарларига нисбатан жуда ўзгарувчан бўлади. Инсонийлик нуқтаи назаридан эса халқнинг муҳаббати ва ишончи ўрнини лоқайдлик, ёки ундан ҳам ёмони менсимаслик эгалласа, бундан ёмони йўқ. Энди мени Президентлик лавозимида муносиб яшаш гоёси кўпроқ ташвишлантиради".

Президентнинг аъмоли: ақл-идрок, эзгулик, кучга таянувчи ҳокимият

Ислом Каримов Президент сифатида ўз аъмолини ўз мамлакати — Ўзбекистонга ҳам, дунёга ҳам такрор-такрор баён қилди. Булар инсонни ижтимоий тана-тўшда шунчаки бир заррача деб билувчи инқилоб эмас, балки ислохотларнинг шахсни бало-офатлар ва беқарорликлардан муҳофаза эта оладиган тадрижоти, мунтазамлиги, босқичма-босқичлиги; иқтисодиётнинг сиёсатдан, ижтимоий дастурларнинг иқтисодиётга оидларидан устуворлиги; жамият тартиби ва жамоат интизомини, ҳар бир хонадонда нон-насиба, илиқлик ва осойишталикни, Ислом ёхуд бошқа динда бўла олиш, кундалик турмушда юксак ахлоқий-маънавий идеалларни асослаш имкониятини таъминловчи кучли давлат.

Ўз стратегиясининг моҳиятини таърифлар экан, И. Каримов Олий Мажлисга қарата тамомила аниқлик билан шундай деди: "Ижтимоий ривожланишнинг ибтидоий-ёввойи кўриниши сифатида инқилоб Ўзбекистонга тўғри келмайди".

Тахминимча, Ўзбекистон Президентининг ўз мамлакати истиқболлари ҳақидаги, мулк тўғрисидаги, ҳокимият борасидаги, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари хусусидаги мулоҳазалари билан танишиб чиқиш қизиқиш уйғотмасдан қолмайди.

У Ўзбекистон жаҳон ҳўжалиги тузилмасида ва жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаши учун ишончли заминга эга эканлиги тўғрисида кўп марта сўз юритган. Минтақа транспорт, энергетика ва суғориш тизимларининг марказида бўлган мамлакат фавқулдда қулай жуғрофий жойлашишга моликдир. Ўзбекистон минтақадаги ўз қўшниларида нуфуз ва илмий-техникавий имконияти бўйича устун бетакрор табиий-иқлимий шароитга, қадимий деҳқончилик маданияти ва катта минерал-хом ашё ресурсларга эгадир. Бу нарса ўзини-ўзи озиқ-овқат билан таъминлашга, техникавий қишлоқ ҳўжалиги экинларини етиштириш ва экспортни ривожлантиришга эришишга имконият беради. Мамлакатда экологик жиҳатдан тоза ва жаҳон бозорида рақобатбардош мева-сабзавот маҳсулотлари етиштириш учун ҳамма шарт-шароитлар мавжуд.

Президент Ўзбекистон инсоният цивилизациясида муносиб ўрин эгаллаб келгани ва келажакда ҳам шундай бўлажаги, нафақат минтақадаги, қолаверса бутун дунёда ҳам турли-туман маънавий ва сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатажаги ҳақида фикр-ифтихор билан сўзлайди.

Каримов мулкий муносабатларнинг тубдан янгиланишини ислохотнинг ҳозирги босқичидаги энг долзарб вазифа деб ҳисоблайди. Бундай янгиланишнинг туб моҳияти, унинг фикрига кўра, мулкни асл эгалари қўлига топширишни жадаллаштириш, хусусий тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш саналади. "Ўзбекистон,— деган эди Президент 1995 йил 26 августда мамлакат мустақиллигининг тўрт йиллигига бағишланган брифингда,— мулкдорлар мамлакатига айланиши лозим".

"Мен бир нарсага қатъий ишонаман: бизнинг мамлакатимизда мулкдорлар синфи, кичик ва ўрта мулкдорлар синфи вужудга келганидагина жамиятимизнинг равнақ топиш ва демократия (барчанинг қашшоқликдаги тенглигига эмас) йўлидаги барқарор ва дадил ҳаракатини таъминлаш мумкин бўлади". Каримовнинг бу қатъиятли ва ишончли сўзлари 1995 йил 16 ноябрда Боннда, ГФР Федерал Президенти Роман Херцог томонидан унинг шарафига уюштирилган қабул чоғида янграган эди.

Мамлакатда давлат ҳокимиятини такомиллаштириш, Президентнинг комил ишончига кўра, марказий, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ҳокимият органлари ва давлат маъмуриятларининг функциялари ва ваколатларини аниқ тартибга солиб турилишини таъминлайдиган тегишли

қонунлар тизимининг қабул қилиниши билан чамбарчас боғлиқдир. Профессионал парламент, кучли ижроия ҳокимияти, мустақил судлов тизими, ривожланган маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув — Ўзбекистонда давлатчиликни такомиллаштириш ва мустаҳкамлашнинг асосий йўналишлари.

Сўнгги вақтларда Президент "инсон — давлат" муносабатларида устуворлик инсонга берилиши лозимлиги тўғрисида анча кўп сўз юритаётир. "Давлат, ҳокимиятнинг барча тармоқлари, — дейди у, — фақат уларнинг фаолияти инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилишга бўйсундирилгандагина ўзларини оқлаган бўлади".

Ўзбекистон Президентининг бир неча йил олдин: "Бизнинг кўчаларимизда жиноятчилар эмас, ҳалол одамлар ҳўжайин бўладилар. Бунга эришиш — менинг халқ олдидаги бурчим" деган сўзларини ҳам яхши эслайдилар.

И. Каримов "бозорга юз" ёхуд "беш юз" кун нуқтаи назаридан ёндашиш мумкин эмаслиги тўғрисида кўп маротаба гапирган. У фикрини қуйидагича асослайди: "Бу — мавжуд турмуш тарзини, халқнинг бутун психологиясини ўзгартириш демакдир. Бизнинг бош вазифамиз ҳеч қандай ижтимоий талафотларсиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янги поғонасига яқинлашишда мужассамлашгандир".

Мана, Президент маърузаларидан яна бир кўчирма: "Яқиндагина Москва газеталаридан биридан ўқидим, Биробиджонда бутун бошли оила — саккиз нафар одам заҳарланибди. Улар ахлатхонада туз деб ўйлаган нарсадан заҳарланганлар. Бундай фожиалар ҳақида эшитганимда, менинг юрак-бағрим қонга тўлади. Бизда, Аллоҳга шукрки, гадоилар йўқ, ахлат ҳандақларини қовлайдиганлар ҳам йўқ. Рост, ҳаёт эндиликда оғир. Аммо мен республика Президенти сифатида одамлар очлик ва юпунликка тушиб қолишларига йўл қўймайман. Давлат фақат ўз фуқароларини ҳимоя қилишга қодир бўлгандагина давлат бўла олади".

Ғарблик тадқиқотчилар И. Каримовнинг Ислонга нисбатан юксак эҳтиромини, жумладан, Президент лавозимини эгаллаётган пайтда Қуръонга қўлини қўйиб қасамёд қилиш воқеасини алоҳида қайд этадилар. Бироқ, улар айтиш чоғда Президентнинг либерал диний сиёсати диндор экстремистлар диний эркинликдан мамлакатнинг у ёки бу туманида вазиятни издан чиқариш, давлат аппаратига тазйиқ ўтказиш мақсадларида фойдаланиш бошланган жойда тугаши тўғрисида ҳам ёздилар.

Баён этилган сиёсат ҳаёт билан чиқишмаслиги ёхуд унга бутунлайи-ча тўғри келмаслиги мумкин. Аксарий ҳолларда шундай ҳам бўлади. Бунга И. Каримовга нисбатан қўллаш мумкин эмас. У сўзининг устидан чиқади. Айтганларига содиқ. У қадам-бақадам, ўзида қанча кучи бўлса, ижтимоий онгнинг айланишига, меҳнатга, қарияларга ва аёлларга ҳурматнинг орадан кўтарилишига, халқ ахлоқи ва, умуман, маънавиятнинг қадрсизланишига йўл қўймасликка интилади. Бу ҳақда нафақат унинг дўстлари, қолаверса душманлари ҳам билади.

Ҳозирги дунёнинг ишлаб турган ва ҳаётдан кўз юмган давлат арбоблари орасида, бизнинг ҳар биримизда ўз қаҳрамонларимиз ва аксил-қаҳрамонларимиз, ҳурмат ва ҳатто мафтунлик, ёҳуд, аксинча, нафрат ва номехрлик уйғотадиган одамларимиз бор. Шахсан мен учун биринчилар орасида Жон Кеннеди туради.

Бу зотнинг аъло жиҳатлари орасида унинг нафақат Американинг ҳақиқий ватанпарвари эканлиги, қолаверса дунё фуқароси бўлганлигини кўраман. Уни, одамлар қандай заминда ва қанақа осмон остида яшаётганларидан қатъи назар, барчасининг ташвишлари ва кўргуликлари ҳаяжонга солар эди.

Мен Вашингтон теварагидаги Арлингтон қабристонида, Потомак дарёсининг нариги қирғоғида бир неча бор бўлганман, ва ҳар дафъа Кеннедининг турбатини зиёрат қилганман. У ўзининг улуғвор оддийлиги билан кучли таассурот уйғотади. Одмигина қабр тоштахтасида бор-йўғи уч калима: Жон Фитцджеральд Кеннеди. Турбат қаршисида лавҳ ва унда Президентнинг: "Биз, озодликни муҳофаза қилиш учун исталган дўстни қўллаб-қувватлаймиз ва ҳар қандай душманга қарши турамиз" деган сўзлари битилган. Кеннеди 1963 йилда Берлинга келган эди. У наздида инсон ҳуқуқларини оёқости қилишнинг рамзи бўлмиш Берлин деворига яқин келиб: "Мен — берлинликман" деган тарихийга айланиб кетган жумлани ирод этади. Американинг бошқа Президенти Р. Рейган 1985 йили ГФРда нутқ сўзлаётганда бу сўзларни эслар экан, "Бугун сайёрамизнинг барча эркесвар кишилари, Кеннедига ўхшаб: "Биз — дунёда аксилсомийлик (антисемитизм) таҳдид солаётган яҳудийлармиз, биз — афғонийлармиз, биз — лаосликлармиз, кхмерлармиз, биз — ҳам тоталитаризмнинг "потенциал қурбонларимиз" деб айтиши лозим", деган эди.

Айни чоғда бунга қадар бир неча ўн йилликлар олдин ўзбек шоири Фафур Ғулом қўрғошин ва порох ҳидига тўлган 1941 йилда "Мен — яҳудийман" шеърини ёзганча геноцид (халқ қирғини) қурбонлари ва жабрдийдалари билан буюк инсоний бирдамлик туйғусини намоёиш этган эди. Ўзбек халқига асрлардир хос бўлган томирида қандай қон оқаётганидан, қайси тилда сўзлашаётганидан қатъи назар, жабрдийдаларга ачиниш, азоб чекаётганларни қўллаб-қувватлаш анъанасини Президент И. Каримов ҳам бардавом этмоқда. Камина бу ўринда Тожикистон мисолида сўзлаб беришни хоҳлайман.

МДҲ мамлакатлари раҳбарларининг Москвада бўлиб ўтган 1992 йил 6 июнь Кенгашида (мен унда Қирғизистон делегацияси аъзоси сифатида иштирок этган эдим) Президент Каримов Тожикистонда етилиб келаётган фуқаролар уруши тўғрисида катта ташвиш ва дард билан гапирганини эслайман. Тожикистоннинг ўша пайтдаги раҳбари Раҳмон Набиев бу сўзларни ўшанда қандай қабул қилганини ҳам хотирлайман. У Каримовнинг бегона давлатда нималар бўлаётгани билан иши бўлмаслиги керакки, бу нарса тожикларнинг иши ва ташвиши, деган маънода писанда қилган эди.

учрашувда ҳар иккала томондан ҳам мурасага, максимализмдан воз кечишга интилиш, позицияларни яқинлаштириш хоҳиш-истаги намоиш этилган. Ўзбекистон Президенти маслаҳатлашув органи сифатида музокаралар жараёни ҳамда миллий мураса бўйича сиёсий қарорларни ишлаб чиқиш учун подиум бўла оладиган Тожикистон халқлари конгрессини чақириш мулоҳазасини билдирганди.

Бу конгрессни чақириш тўғрисидаги таклиф кейинчалик БМТ Бош Котибининг махсус вакилига етказилган, у эса кўрсатилган ташаббусни қўллаб-қувватлаган эди. 1995 йил 19 июлда Техронда Тожикистон Президенти Имомали Раҳмонов ва тожик муҳолифатининг раҳбари Сайид Абдуллоҳ Нурий учрашдилар. 1995 йилнинг сентябрида БМТ раҳбарлигида Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорлик муаммолари бўйича семинар-кенгаш бўлиб ўтди, унда асосий масалалар қаторида Афғонистон ва Тожикистондаги можароларни тинч изга солиш муаммоси кўриб чиқилди. Ҳа, И. Каримов янгича руҳ бағишлаган музокаралар жараёни "қиёмига етмоқда".

И. Каримовнинг қўшни, Ўзбекистонга яқин ва ёвуқ қариндош мамлакатда тинчлик, осойишта ярашувчилик ҳаёти ўрнатишга кўмаклашиш борасидаги узлуксиз кўп йиллик зўр беришларининг оралиқ якунлари ана шулардан иборат.

Д. Карлайл ёзади: "Тожикистондаги ўлим уруғини сочувчи уруш оқибатлари Ўрта Осиёда бошқа бутун ташқи, балки ички муаммолар орасида ҳам биринчи ўринга чиққан пайтда Президент Каримов минтақада энг муҳим сиёсий арбобга айланди".

Каримовнинг ўз мамлакатини таништиришдаги улугвор лаёқатини, халқаро миқёсда ўзини тутишда таянадиган ботиний қудратини ҳеч ким рад эта олмайди.

И. Каримовнинг АҚШ давлат котиби Д. Ж. Бейкер билан 1992 йилдаги Тошкент учрашуви чоғида Ўзбекистондаги муҳолифат ҳақидаги масала кўтарилган ва Бейкер "Бирлик" партиясини рўйхатдан ўтказишга кўмак беришни астойдил илтимос қилган эди. Каримов унга: "Бизда қонун бор — рўйхатдан ўтказиш учун ҳар қандай партиянинг сафида камида уч минг аъзо бўлиши лозим. Айни чоғда "Бирлик" аъзоларининг сони бир яримга ҳам етмайди", деб жавоб берган эди. Бейкернинг такрор илтимосига жавобан Каримов: "Жаноб Давлат котиби! Шунга ўхшаган нарсаси Қўшма Штатларда рўй беришини кўз олдингизга келтиринг-а. Мен, бошқа давлат Президенти Сиздан ёхуд Президент Бушдан у ёки бу партияни қонунни четлаб ўтиб рўйхатдан ўтказишни илтимос қилаётирман, деган фикрга Сиз йўл қўя оласизми?"

Каминага маълумлигига кўра, И. Каримов АҚШ Давлат котибининг ўринбосари Строб Тэлбот билан суҳбат чоғида ҳам ким томонидан ва қандай шаклда намоён бўлишидан қатъи назар, Ўзбекистоннинг ички ишларига аралашишларига йўл қўйилмаслигини айтган эди. Равшанки, музокараларнинг бундай услуби, ҳозир гапириш ёқимли туюлганидек, АҚШ томонидан Ўзбекистонга молиявий ёрдам масалаларида "сил-

жишлар"га ёрдам бериши ҳам гумон. Бироқ И. Каримов бунга ўхшаш вазиятларда ўзини бошқача тута олмас эди ҳам. У ҳамиша мустақил шахс бўлган. Бу зот ўз мамлакатининг обрў-эътиборини бутун дунёнинг олтини билан ҳам ўлчаб кўрмайди.

И. Каримов ўз маърузаларидан бирида ҳеч қандай ҳаспўшлашларсиз шундай дейди: "Сўнгги вақтларда "улуғ оға" сифатида Россия ўрнини эгаллашни кўзлаётган кучлар пайдо бўлди. Баъзи бир қўшни Осиё давлатлари бунга зўр бериб даъвогарлик қилмоқдалар. Бизнинг иқтисодиёт масалаларидаги нисбатан тажрибасизлигимиздан фойдаланиб, ҳалол ҳамкорлик ўрнида ноҳалол йўлга ўтиб олмоқдалар. Бизга эскирган технологиялар ва ускуналарни келтириб, хўжалик раҳбарларимиз ва тадбиркорларимизни алдашни хоҳламоқдалар. Биз ҳеч қанақа "улуғ оғалар"га муҳтож эмасмиз".

Д. Карлайл И. Каримовнинг ғайритабиий сиёсий сезими ҳақида ёзади (171 саҳ.) Дарҳақиқат, унинг сиёсий интуицияда, хавф-хатарларга нисбатан алоҳида сезирлигида, бу хавф-хатарларга зарба остидан чиқишда шиддат билан жавоб бериш ёхуд зарбага зарба қайтариш қобилияти ўз ифодасини топади. Айни чоғда стратегик олдиндан кўра билиш истеъдоди, ҳаракат йўналишини ўзгартириш, янги тарафдорлар топиш, илгаригидан кўра бошқа концепцияларни шакллантириш, ижтимоий жараёнларни тезлигига таъсир ўтказиш қобилияти ҳам сиёсатчи Каримовнинг кучли жиҳатларидан саналади.

Мавриди экан, шуни айтиб ўтмоқчиманки, АҚШ Президенти Р. Рейган ўзи раҳбарлик қилган маъмуриятнинг фаолиятини тавсифлаш учун В. Шекспирнинг қуйидаги сўзларини келтиришни хуш кўрарди: "Кишиларнинг ишларида тўлиб-тошмоқ, ҳам саёзлашмоқ бор. Тўлиб-тошмоқ билан биз муваффақиятларга эришамиз. Ҳозир ҳали тўлиб-тошмоқ ила бирга сузмоқдамиз, Биз оқим шиддатидан фойдаланмасак, юкдан айрилиб қоламиз". Фикримча, Ўзбекистон Президентининг фаолияти ҳам айнан шундай аъмолга асослангандир.

Бу мавзуда иккита мисолни келтиришни истардим.

1995 йил май ойининг бошларида АҚШ Президенти Б. Клинтон Эронга нисбатан, АҚШнинг фикрича, Эрон ҳалқаро терроризмни қўллаб-қувватлагани сабабли, эмбарго жорий этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бундан олдин АҚШнинг Россияга нисбатан бу мамлакат Эронга иккита атом реактори сотиши важдан демарш бўлиб ўтган эди.

МДХ давлатлари бошлиқларидан биргина И. Каримов Россиянинг Эрон билан битишувини қоралади ва АҚШнинг Эронга нисбатан эмбарго тўғрисидаги қарорини қўллаб-қувватлади. Бир неча таниқли америкалик экспертларнинг фикрига кўра, у бирданига бир неча қуённи сулайтирадиган ниҳоятда кучли дипломатик юриш қилиб, бозор ислохотлари соҳасида Американинг Ўзбекистонга ёрдамини кучайтиришда яхши имкониятга эга бўлди. МДХ мамлакатларининг айрим раҳбарларини ноқулай аҳволга солиб қўйди; ички муҳолифатни заифлаштирди.

қа овозлар ҳам эшитила бошлади. Улар ичида Д. Карлайл ҳам бор. Улар юқоридаги каби таърифларнинг асослигини кўрсатиб беришмоқда. Шахсан менга бу масалада Президент Каримовнинг фикрлари жуда ҳам қизиқарлидир. Қуйида у билан бўлган суҳбатдан келтириб ўтаман.

"Мени Фарб мамлакатларида собиқ Совет Иттифоқидаги партноменклатура ҳамиша ҳам бир хил, бир қолипда эмаслигини тушунмаслик ажаблантиради. Улар ўз моҳиятига кўра ҳам ҳар хил бўлишган. Ҳар қандай одамларнинг сифат жиҳатдан турлича бўлган уч тоифасини мен мутлақо аниқ кўрсатиб бериламан. Биринчиси — коммунистик утопияга жон-жаҳди билан ишонувчи фанатиклар. Улар учун марксизм-ленинизм диндек муқаддас эди. Эътиқодлари билан сўзлари ўртасида фарқ бўлмасди. Лекин ишлари-чи? Фойдали нима ҳам қила олардилар? Улар ҳаётдан, унинг реалликларидан узилиб қолган маддоҳлар эдилар, холос.

Иккинчи тоифа юмшоқроқ қилиб айтадиган бўлсак — конформистлардир. Уларнинг ҳақиқий ўз касби йўқ, ундан ҳам баттари виждони ҳам йўқ одамлардир. Қанақанги ғоялар? Қанақанги коммунизм? Улар қорни тўқ яшаш учун ҳар қандай ҳукуматга хизмат қилишга тайёр одамлар. Коммунизмми, аксилкоммунизмми, национал-социализмми ёки қандайдир рус фашизмими — уларга барибир. Буни уларнинг кўпчилиги Совет Иттифоқи ва КПСС тарқайдиган кейин исбот қилишди. Партиявий ўйинлар қоидаларини улар маҳорат билан эгаллашган. Кимга қандай гапириш, қаерда жим туриш, кимга хушомад қилиш ва кимга дўқ уриб, пўписа қилишни билишарди. Уларнинг кучи ҳам шунда. Бир гапни гапириб бошқасини ўйлашади. Учинчисини қилишади десак бўларди-ю, лекин бу нотўғри бўлиб чиқади. Чунки бирор-бир соҳада бирор-та иш қўлларида келмайди уларнинг. Махсус малака тайёргарлиги йўқ одамлар булар.

Аммо ҳар қандай тоталитар режим каби коммунистик режим ҳам иқтисодиёт, молия иши, қишлоқ хўжалиги, саноат соҳаларида махсус билимга эга бўлган малакали, билимдон мутахассисларсиз бир кун ҳам яшолмасди.

Бундай одамларни технократлар дейишади. Айнан партноменклатуранинг мана шу қатлами халқ ичида партиянинг обрўсини ушлаб туришарди. Булар қаторига мен ўзимни, Қозғистон Президенти Нурсултон Назарбоевни, Қирғизистон Президенти Аскар Акаевни қўшардим. У ҳам Қирғизистон компартияси марказий кўмитаси аппаратида ишлаган, фан ва олий ўқув юртлари бўлимини бошқарган (дарвоқе, собиқ СССР молия вазири, йирик совет молия арбоби Василий Горбузов И. Каримовни ўз касбининг билимдони сифатида иттифокдош республикалар молия вазирлари ичида энг кучлиси ҳисоблар, уни бу лавозимда ўтирган партия арбобларидан устун қўярди. Уни технократ деб биларди).

Д. Карлайлнинг фикрича, Ўзбекистоннинг сиёсати бошқа Ўрта Осиё давлатларидаги каби нафақат гуруҳнинг вакили (уруғ-қабиланинг, ҳудудий бирликнинг), балки авлоднинг вакили сифатида қаралмоғи керак.

Сиёсий авлодни аниқлашда ҳал қилувчи омил уларнинг бир хил сиёсий тажрибаси, маданийлашиш жараёнидаги яқинликлари, ҳокимият тепасига чиқишдаги ўхшаш йўллари белгилайди. Авлод вакили бўлиш — ўзига хос сиёсий маданиятга тааллуқли феномен бўлиб, унинг ахлоқ ва феъл-атворларини ўзлаштириш, сиёсий соҳада ва бошқарув жабҳасида муайян бир услубда фаолият кўрсатмоқни билдиради. (10-с. шунингдек қаранг: Jerri F. Hough, Soviet Leadership in Transit, The Brookings Institution, Washington, 1980).

Карлайлнинг фикрига кўра, сиёсий авлоднинг ичида уларнинг турфа хиллигини ажратиш мумкин. Уларнинг айримлари бошқалардан анчагина фарқ қилади ва ўзига хос бўлиб, бўлажак авлод учун ўзига хос кўприк вазифасини ўтайди. Коммунистик режимнинг сўнгги ўн йиллигидаги бундайлар тоифасига технократлар ҳам кирарди.

И. Каримов билан суҳбатнинг давоми: “Мен ҳеч қачон тўла маънодаги партия ходими бўлмаганман. Ҳатто ҳаётимда бундай туб бурилишнинг содир бўлишини ҳаёлимга ҳам келтирмагандим. Бирданига вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби бўлиб қолдим. Иш бундай бўлган эди. 1986 йили Госпланнинг раислиги давримда ишларнинг аҳволини чуқур ўрганиб чиқиб билдимки, республика иқтисодий инқироз ёқасида турибди. Менинг шахсан иштирокида “Ўзбекистон иқтисодий тараққиётининг истиқболлари ва муаммолари тўғрисида”ги ҳужжат тайёрланиб республика раҳбариятига топширилди. Жиддий суҳбатга тайёргарлик кўргандим. Аксинча, дўқ-пўписа эшитдим. Москванинг одами бўлмиш МҚнинг иккинчи котиби Анишчев менга қаттиқ дўқ қилди. Ўша пайтда бир нарсани сездимки, мендан ётсираш, ўзини олиб қочиш бошланди. Раҳбарият ҳам ўзини торта бошлади. Тошкентда қолишим бундай шароитда тўғри бўлмасди. Қисқа қилиб айтганда, менинг Қаршига, Қашқадарё вилоятига бадарға қилинишим тарихи шундай.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу ўринда партияда ўрнатилган вилоят биринчи котибларини қўйиш тартиби бузилганди. Мен КПСС МҚ аппаратида стажировкадан ҳам ўтмадим, аниқроқ қилиб айтсам, у ерда текширилмадим ҳам, ҳатто Сиёсий Бюронинг мажлисида сиртдан тасдиқлаб юборишди.

Қашқадарё вилояти халқи мени қандайдир бефарқ қарши олди. Мендан олдинги иккита биринчи котиб ўзидан ёмон ном қолдирган эди. Биттаси қандайдир қинғир ишлар жавобгарлигидан кўрқиб ўз жонига ўзи қасд қилганди. Иккинчиси эса қамалганди. Айрим одамлар: “Бу ҳам ўшаларнинг биттаси бўлса керак-да” дейишарди. Эртаю кеч бошимдан бир фикр айланади: одамлар ишончини қозониш. Ва мен бахтлиманки, бу ниятимга эришдим. Мен уч йил обком биносининг ўзидаги битта хонада яшадим. Кечасию кундузи жон жаҳдим билан ишладим. Нокамтарликка йўймангу: нималарнидир қилишга улгурдим. Пахта етиштириш 330 мингдан 550 минг тоннагача ошди, 300 км янги йўллар қурилди, бозорлар, чойхоналар ва бошқа маиший объектлар қурилди. Лекин

нарли. Кетишга рухсат беринг". У: "Агар шуни хоҳлаётган бўлсангиз, кетаверинг"— деди. Мен Тошкентга учдим ва заводга қайтмоқчи бўлдим. Оилам каттамас. Кўп нарса керакми, ахир.

Лекин орадан икки кун ўтиб Нишонов уйимга телефон қилди ва Москва менинг номзодимни маъқуллаганини айтди. 23 июнь куни Ўзбекистон Компартияси МҚсининг пленуми бўлди ва мен биринчи котибликка сайландим". (Дарвоқе, Каримовнинг бу сўзларини тегишли архив материаллари тасдиқлайди).

Каримов мамлакат раҳбари сифатида ҳамма томондан яхши қабул қилинган эди: халққа ҳам, партноменклатурага ҳам, оппозицияга ҳам маъқул эди. Халққа маъқуллиги шундаки, у кўпдан бери ҳалол, ақлли, кучли давлат раҳбарини кутарди. Партноменклатурага ёққани шундаки, у ҳеч бир гуруҳнинг вакили эмасди. Муҳолифат эса у пайтда ҳали кучли етакчига эга эмасди, ҳокимиятни олиш мақсадида ҳужумга ўтишга қурби етмасди. Ҳатто хуфия-нохуфия тижоратчиларга ҳам,— мамлакатдаги бошбошдоқлик чидаб бўлмас даражада жонга текканди. Улар учун ҳам энг аввало, мамлакатда тартиб ўрнатилиши маъқул эди. Умуман, ҳар қандай одам уч карра мунофиқ бўлганда ҳам мамлакат тепасида ҳалол раҳбар бўлишини хоҳлайди. Албатта, у одамда бир мисқол бўлса-да ватанпарварлик бўлса.

Шу тарзда, шундай шарт-шароит ва ҳолатларда Каримов Ўзбекистон етакчилигига кўтарилди.

Маълум маънода буни 1940 йили Уинстон Черчилл мамлакат учун ўта оғир пайтларда Англияни бошқаришга киришган давр билан қиёслаш мумкин. Черчиллнинг Умумий Палатадаги нутқи ёдга тушади. Ушанда у шундай деганди: "Мен фақат... меҳнат, кўз ёш ва пешона терини тавсия қилолман, холос. Бизга энг оғир имтиҳонлардан ўтиш лозим бўлади. Узоқ муддат курашиш ва азоб чекиш лозим бўлади. Мақсадимиз қандай, деб сўрашингиз мумкин. Бир сўз билан жавоб беришим мумкин — ғалаба, гарчи унга етиш йўли қанчалик узоқ бўлмасин, унга етишимиз керак, акс ҳолда биз ҳалок бўламиз. Мен ишонаманки, одамларимиз бизнинг мағлуб бўлишимизга йўл қўйишмайди. Мен ҳозирги шароитда айна пайтда ҳаммадан бир нарсани талаб қилишга ҳақлиман деб ўйлайман ва сўрайман: келинглار, биргаликда олға юрайлик, куч ва интилишларимизни бирлаштирайлик".

Каримов ҳам Ўзбекистон раҳбарлигига келгач шундай деган бўлиши мумкин: "Тасаввур қилинг, Ўзбекистон йўқ бўлиб кетса, бизнинг цивилизация барбод бўлиб кетса, халқимизни олий мақсадларга элтувчи асрий қадриятларимиз барҳам топса, нима бўлади?" Каримов шундай дейишга ҳақли эди. Унинг ягона мақсади ҳам — ғалаба, яъни давлатчилик, иқтисодиёт ва маданиятнинг емирилишини тўхтатиб қолиш маъносидаги ғалаба эди. Ҳар қандай йўл билан бўлса-да ғалаба лозим эди. Ва ниҳоят, бу барча сиёсий кучларга мана шу олий мақсадлар, буюк ғалабалар йўлида бирлашишни таклиф этиш лозим эди. Ўзбекистон Президенти шундай қилди ҳам. Лекин унинг узатилган қўлини узоқни кўра билмайдиган ва жиззаки сиёсатдонлар олишни хоҳламаганлиги, бу, унинг айби эмас эди.

энг муҳими, вилоятда бирор киши ҳам Каримов нопок одам деёлмайдиги. Аксинча, одамлар ҳозир ҳам мени ҳалол одам сифатида эслашаркан. Мен бундан фахрланаман".

Бирдан И. Каримов Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котибига ягона муносиб номзод сифатида М. Горбачев ва Е. Лигачевларнинг назарига тушиб қолди.

Шароф Рашидов ва ундан кейинги биринчи раҳбарнинг шов-шувли фош қилинишидан сўнг КПСС раҳбариятида Ўзбекистон партия давлат аппарати бутунлай бузилган, деган фикр қарор топди. Ҳокимият тепасида ёки унинг атрофида бўлган ҳамма шубҳа остига олинган эди. Ҳатто Қозоғистон етакчиси Динмуҳаммад Қўнаевни алмаштирилгани каби, Ўзбекистоннинг биринчи раҳбарини шу йўсин янгилаш варианты ҳам кўрилганди. Лекин КПСС МҚсининг Сиёсий Бюроси 1985 йили Олмаотадаги оммавий тартибсизликларнинг аччиқ оқибатларидан чўчиб, Ўзбекистон раҳбарлигига Россиядан одам юборишга бормади ва маҳаллий сиёсий арбобларидан бу ўринга муносибини ахтаришга тушди. Ҳалол ва ҳар қандай кучлар томонидан сотиб олиб бўлмайдиган жасоратли киши керак эди. Ўзбекистонда Ислом Каримовдан муносиброқ номзод умуман йўқ эди.

Президент билан суҳбатнинг давоми: "Мен қандай қилиб Ўзбекистон Компартияси МҚсининг биринчи котиби бўлдим? 1989 йилнинг июни эди. Таҳликали кунлар. Фарғона, Қўқон, Қувасой, Гулистон, Паркент, Бўқада қонли тўқнашувлар пайти.

Худди буғ қозоннинг қопқоғи отилиб кетгандек. Хўрлик ва таҳқирли йилларда йиғилиб қолган аламлар бутун республикада тўлқин бўлиб кўтарилган. Ҳокимият вазиятни бошқаролмай қолганди.

Бу бошбошдоқликни тўхтата оладиган, республикани жар ёқасидан қайтара оладиган одамни ахтаришарди.

Натижада менда тўхташди. Мен, албатта, қандай масъулиятни бўйнимга олаётганимни билардим. Нафақат мансабу обрўйимни, балки бутун ҳаётимни гаровга қўяётганимни билардим. Баландпарвоз гап деб ўйламангу, халқ мени тўғри тушунади ва қўллаб-қувватлайди, деган ишонч менга куч бағишларди.

Ҳозир аниқ эсимда йўқ, 10 ёки 11 июнь эди, Сиёсий Бюро Ўзбекистон Компартияси МҚсининг биринчи котиби масаласини кўрарди. Муҳокама танқидийгина эмас, ҳурматсизлик руҳида борарди. Шивир-шивирлар, майда пичинглар, кесатиклар билан ўтарди йиғилиш. Шунда мен минбарда туриб, Горбачевга қараб дедим: "Михаил Сергеевич! Менинг номзодимни олиб ташланг. Кўриб турибманки, кимларгадир ёқмаяпман. Яна олти ойга Рафиқ Нишоновни қолдиришни таклиф қиламан. У тартиб ўрнатади. Шундан кейин бу масалага яна қайтиш мумкин. Менга эса кетишга рухсат беринг". Горбачев мени тўхтатиб қолмоқчи бўлди. Мен дедим: "Кўндиришга овора бўлманг. Ҳаммаси тушу-

Илдам қадам

1991 йил 1 сентябрда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги эълон қилинди. Бу даврга келиб Каримов мамлакатда унинг обрўсини бекиёс даражада ошириб юборадиган бир қатор катта сиёсий муваффақиятларга эришган эди. У тўс-тўполон жараёнларининг асири бўлиб қолмай, вазиятни қўлга ола билишга бемалол тайёр раҳбар бўлиб чиқди ва уни бошқара бошлади. У томонидан ҳокимиятни мустаҳкамлаш, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари — милиция, давлат хавфсизлиги хизмати тизимини кучайтириш бўйича қатор қатъий қадамлар ташланди. Унинг шахсан иштироки билан республиканинг турли жойларида олов олаётган можаро ва тўқнашувлар га барҳам берилди. У тўқнашувга олиб келадиган ҳолатларда халққа шундай дерди: "Ўзбекистон иккинчи бор Фарғона фожиасини кўтаролмайди" ва бундай ҳолларда беҳад қатъият ва жасорат билан иш кўрарди. Каримов жамият осойишталигини бузишга олиб келадиган билибми-билмайми қилинган ҳар қандай ҳаракатни, ижтимоий омилларни, кучларни пайини қирқиш бўйича жуда ҳам пишиқ-пухта, бир текис иш кўрди. Айнан шу муносабат билан юқоридаги фикрлар асносида мен матбуот учун, ошкоралик учун қўйилган айрим чеклашлар тўғрисида гапирмоқчи эдим. Бу шунинг учун ҳам юзага чиққан эдики, матбуот ўз эркинлигида чекланмаган имкониятларга эга бўлса, бузғунчилик кайфиятидаги оппозиция қўлида қўлай дастур — жамоат тартибини бузишга, тўқнашув ва қон тўкилишларга олиб келар эди.

Коммунизмдан кейинги мамлакатларда эркин матбуот, сўнгги воқеалар шуни кўрсатиб турибдики, сиёсий турғунликни бузиш мурвати сифатида ижтимоий тўқнашувлар, оммавий тартибсизликлар, охир-оқибатда эса фуқаролар уруши бошланишига хизмат қиларди. Лекин кимлар ва нима учун сўз эркинлигини суиистеъмол қилишгани, унинг моҳиятини бузиб кўрсатганлари — бу, бошқа масала. Бу ўринда мен шуни айтмоқчиманки, Каримовнинг ўша кезлардаги хатти-ҳаракатлари мутлақо ўринли бўлган эди.

У бир неча аниқ зарбалар билан республикадаги ижтимоий тузумга хавф солаётган, Ўзбекистонда жамоатчиликни яна бўлиб юборишга қодир мафия гуруҳлари билан яқин алоқада бўлган юқори лавозимлардаги хавфли шахсларни йўқотди.

Каримов тезлик билан ҳийла-найранг орқали оломонни ўзига эргаштирган ўтакетган миллатчи экстремистлар ҳушини ўзига келтириб қўйди. У "йўқ" дейишдан қўрқмайдиган давлат раҳбари сифатида ўзини кўрсата олди. У ўзбек "Шаҳидони"га (Тожикистоннинг Ислом миллатчилари қонли тўқнашуви бошлаган Душанбедаги майдон) йўл қўймади.

Ва у бир неча республикаларнинг раҳбарлари миллатчи мухолифларга хушомад қилган ва ҳатто уларнинг олдида тилёғламалик қилган пайтда шундай қила олди.

Ислом Каримов емирилаётган шўролар империяси республикалари раҳбарлари орасида ғоятда тез томир ота бошлаган миллий-патриотизм йўлига ғов бўлди, қўшқутбли (ўзимизники ва бегона) деган фикр-

лар ва қарашларга қарши чиқди. Унинг фактлари ҳам сўзни ҳам тан олмайдиган фанатикларга қарши қандай факт ва сўзлар топгани — бу номаълум. Бу Худонинг қудратидан бўлса керак.

Мен жуда кўп марта "Каримовнинг феномени" ҳақида, ўша кунлардаги Каримов ҳақида ўйладим. Шу мавзуда Карлайл билан суҳбатладим. Биз иккимиз ҳам шундай хулосага келдикки, бу бўҳрон ўша пайтдаги жуда кўп йўлбошчиларнинг нуқтаи-назари кўпларида зоҳир эди ва улар фақат кўзлари олдидагини кўрдилар, Каримов эса Ўзбекистонга раҳбар бўлган биринчи кунданоқ инқирознинг чуқурлиги ва кучини ҳамда ундан қутулишнинг ягона йўлини кўрди ва ҳис қилди.

1990 йилнинг март ойида у ўша пайтдаги иттифоқдош республикалар раҳбарлари орасида биринчи бўлиб Президентликка сайланди. Москва буни жуда салбий қабул қилди. Горбачев очикдан-очиқ газабланди. Бошқа республикалар раҳбарлари эса Каримовнинг Президентликка сайланганини қалбан қўллаб-қувватласа-да, унга ҳавас қилса-да, телевидение ва минбарларда Горбачевнинг "16 президенти бор давлат қандай давлат бўлади" деган сўзларини қайтариш билан банд бўлдилар. (Бу Горбачевнинг навбатдаги мантикий фикри эди — янгидан пайдо бўлаётган давлатлар иттифоқида 16 та парламент раислари бўлиши мумкин эмишу, 16 та Президент бўлиши мумкин эмас эмиш).

Каримовдан қутулиш учун, унинг ўзининг гапига қараганда, тазйикнинг барча йўлларида фойдаланиб кўришди. Горбачев уни ўтакетган амалпараст деб айблади. Бу вақтда, мен ишонаманки, Каримов ҳақоратланган ва хўрланган Ўзбекистоннинг обрўсини кўтариш ҳақида ўйларди. "1990 йилнинг 26 мартида Ўзбекистон Олий Совети Президентликни жорий этди ва мени шу лавозимга сайлади. Шундан сўнг мен Москвага СССР Давлат Кенгаши йиғилишига келдим. Горбачев мени Ўзбекистон Президенти дея пичинг, ҳақоратомуз сўзлар билан кенгаш аъзоларига таништирди ва тартибга солиб қўйишга ваъда берди. Бу ерда у президентликни бекор қилишни назарда тутди. Мен унга шундай жавоб бердим: "Агар суҳбат шундай давом этадиган бўлса, мен кенгашни ташлаб кетаман". Сўнг Москва ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам мени олиб ташлашга уринди, аммо ҳеч нарсага эриша олмади. Кучлар энди бошқача эди. Мени қўллаб-қувватлаган халқ ҳам бошқача фикрлай бошлаганди"

Ва бу курашда Каримов ўзи ва халқи учун ҳамма нарсага тайёр йўлбошчи сифатида голиб чиқди.

Ниҳоят, Каримовнинг сиёсий биографиясида Ўш — ташқаридан туриб уюштирилган қўрқинчли, қонли ва бемаъни миллий низо пайдо бўлди.

Каримовнинг бу низони олдини олишдаги хизматлари энг юксак баҳога лойиқ. Аммо мен ҳозир бошқа нарса ҳақида гапирмоқчиман. Каримов бу ерда "ўз қўшнисини ҳам тузатадиган" йўлбошчи сифатида кашф этилди. У ўзини буюк келишув устаси сифатида намоён этди. Бундай

хусусиятга эга йўлбошчилар дунёда унча кўп эмаслигини Қорабоғ ва Босния, Чеченистон ва Курдистон воқеаларидан билса бўлади. Афсуски, бундай мисолларнинг сон-саногии йўқ.

Иккинчи жаҳон урушининг кўзга кўринган солномачиларидан бири Константин Симонов Маршал Георгий Жуков билан суҳбатлари ҳақида мисол қила туриб, кутилмаган аниқ факт келтиради: Симонов Жуковдан ўз биографиясидан қайси жангни энг аҳамиятли, катта муваффақиятга эришган жанг деб ҳисоблашини сўрайди.

Жуков ўйлаб ўтирмасдан Халхин-Гол, деб жавоб беради: Ватан урушида жуда катта ғалабаларга эришган саркарданинг оғзидан бу сўзни эшитиш жуда ғайриоддий эди. Симонов аввалига бу қайтариб бўлмайдиган ўтмишни қўмсаш жараёнида йўл қўйилган адашиш бўлса керак, деб ўйлади. Ўртага узок жимлик чўкади. Ниҳоят, ўзининг ва Симоновнинг фикрларига жавоб бериб дейди: "Мен у ерда саркарда сифатида шаклландим"

Менинг назаримда Ислом Каримовнинг ҳам Ўш ҳақида шундай ўйлашга барча асоси бор. Ҳозир мен Ўш воқеаларини кўп сабабларга кўра бутунича таҳлил қилишни лозим топмадим. Фақатгина И. Каримов шахси билан боғлиқ ўз фикрларимни билдирмоқчиман, холос.

Қирғизистон Республикаси Президенти А. Акаевнинг гувоҳлик беришича, 1990 йил июнь ойининг икки кунда "бу бемаъни миллий низода юзлаб ўзбеклар ва қирғизлар ҳалок бўлишди. Республика иккинчи Қорабоғга айланишидан зўрға кутқариб қолинди. Бунда Президент Каримовнинг доно сиёсати ёрдам берди" (Известия, 05. 10. 1994).

Ўшда гумбурлаган момақалдироқ садоси бутун Қирғизистонга ёйилди. Бишкекда тинимсиз митинглар бўлди. Миллатчи нотиклар оломонни жазавага келтириб ўзбеклар устига юриш қилишга чақирдилар. Таалабалар, сессия имтиҳонларини ташлаб қандайдир мусиқа ва лақа-шақилдоқлар садоси остида Бишкек кўчаларини тўлдирдилар.

Қоронғи тушиши билан улар кўлларига илинган нарсалар билан павильонлар, дўконлар, ресторанларни талон-торож этишди. Шаҳарда фавқулодда ҳолат эълон қилиниб, кўчаларда танк ва жанговар машиналардаги аскарлар қўриқчилик қилишди. Бу пайтда жанубда — Ўш ва Ўзганда нималар бўлганини ҳис қилиш қийин эмас.

Қирғизистоннинг жанубида 600 мингдан кўпроқ ўзбеклар яшайди. Улар ҳар бирининг Фарғона водийси туманларида бир нечтадан туғишган уруғлари бор. Ўн минглаб қуролланган ва қуролсиз одамлар ўз туғишганларини ҳимоя қилиш шиори билан Ўзбекистон ва Қирғизистон чегарасига йиғила бошладилар. Одамлар милиция ва ҳарбий кучлар ёрдамида ушлаб турилди. Аммо вазият соат сайин кескинлашиб борарди. Нафақат Ўшда, балки бутун Қирғизистонда вазиятнинг давоми-ни кўрқинч ва даҳшат билан кутишарди.

Бундай жуда қалтис вазиятда Президент И. Каримов шундай деди: мен Ўзбекистон Президенти эканман, биронта ўзбек ёмон ният билан Қирғизистон ҳудудига ўтмайди. Нима билан боғлиқ бўлмасин ҳеч қан-

дай қасос олишга йўл қўймайман. Шу ерда сўз қўшни юзини ҳам тўса олиши мумкин, деган шоирона сўзларни эслашга тўғри келади. Бунда муболаға бор, албатта. Аммо ўзида ҳақиқатни акс эттирган сўз ростдан ҳам инсон онгига кучли таъсир қилади. И. Каримовнинг сўзлари шундай кучга эга эди. Унинг иши ҳам сўзи билан тўғри келди. Каримов қарама-қаршилик юзага келмаслиги учун қўлидан келадиган барча имкониятларни ишга солди. Бу ҳайратланарли маънавий жасорат ва ҳозирги дунёда жуда кам учрайдиган қаҳрамонлик эди.

1991 йилнинг мартида И. Каримов Ўзбекистон ва Қирғизистон ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартномани имзолаш учун Ўшга учиб келди. Балки бу сал лофдек эшитилар, аммо ҳақиқатан ҳам бутун шаҳар уни кутишга ва қутлашга чиқди. Автомашиналар кортежи тўхтаб-тўхтаб зўрға юрарди, бир марта тўхтаганда Каримов машинадан тушди. Уни минглаб одамлар ўраб олдилар. Миннатдорчилик сўзлари айтишди, унинг қўлига ёш болаларни бердилар. Бир чол эса уни бағрига босди ва кўкрагига бош қўйиб йиғлаб юборди. Каримов ҳам атрофини ўраб турган одамлар билан самимий суҳбатлашди.

Шартномани имзолаш маросимидан сўнг вилоят театри биносига ўзбек ва қирғиз артистларининг концерти бўлди. Каримов залга чиққанда эса залдагилар ўринларидан туриб, 15 минутдан кўпроқ қарсақ чалиб турдилар. Ўзбеклар, қирғизлар, руслар унинг 1990 йилнинг июнида қилган хизматлари учун беҳад ҳурмати, ўзларининг ишончини ва инсоний миннатдорчилигини шундай изҳор этдилар.

Кечкурун аэропортда ҳайрлашув дастурхонида Каримов индамас ва ғамгин бўлиб қолди, гапиришдан олдин узоқ вақт фикрларини йиғди. Балки, Ўш шаҳри аҳолисининг унга бўлган муносабати ўзини ҳам ҳаяжонлантириб юборгандир. У тахминан шундай деди: "Мени бугун бу ерда жуда олқишладилар. Аммо одамларнинг ҳиссиёти давлат раҳбарларига нисбатан жуда ўзгарувчан бўлади. Инсонийлик нуқтаи назаридан эса халқнинг муҳаббати ва ишончи ўрнини лоқайдлик, ёки ундан ҳам ёмони менсимаслик эгалласа, бундан ёмони йўқ. Энди мени Президентлик лавозимида муносиб яшаш ғояси кўпроқ ташвишлантиради".

Президентнинг аъмоли: ақл-идрок, эзгулик, кучга таянувчи ҳокимият

Ислом Каримов Президент сифатида ўз аъмолини ўз мамлакати — Ўзбекистонга ҳам, дунёга ҳам такрор-такрор баён қилди. Булар инсонни ижтимоий тана-тўшда шунчаки бир заррача деб билувчи инқилоб эмас, балки ислохотларнинг шахсни бало-офатлар ва беқарорликлардан муҳофаза эта оладиган тадрижоти, мунтазамлиги, босқичма-босқичлиги; иқтисодиётнинг сиёсатдан, ижтимоий дастурларнинг иқтисодиётга оидларидан устуворлиги; жамият тартиби ва жамоат интизомини, ҳар бир хонадонда нон-насиба, илиқлик ва осойишталикни, Ислом ёхуд бошқа динда бўла олиш, кундалик турмушда юксак ахлоқий-маънавий идеалларни асослаш имкониятини таъминловчи кучли давлат.

Ўз стратегиясининг моҳиятини таърифлар экан, И. Каримов Олий Мажлисга қарата тамомила аниқлик билан шундай деди: "Ижтимоий ривожланишнинг ибтидоий-ёввойи кўриниши сифатида инқилоб Ўзбекистонга тўғри келмайди".

Тахминимча, Ўзбекистон Президентининг ўз мамлакати истиқболлари ҳақидаги, мулк тўғрисидаги, ҳокимият борасидаги, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари хусусидаги мулоҳазалари билан танишиб чиқиш қизиқиш уйғотмасдан қолмайди.

У Ўзбекистон жаҳон ҳўжалиги тузилмасида ва жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаши учун ишончли заминга эга эканлиги тўғрисида кўп марта сўз юритган. Минтақа транспорт, энергетика ва суғориш тизимларининг марказида бўлган мамлакат фавқулдда қулай жўгрофий жойлашишга моликдир. Ўзбекистон минтақадаги ўз қўшниларидан нуфуз ва илмий-техникавий имконияти бўйича устун бетакрор табиий-иқлимий шароитга, қадимий деҳқончилик маданияти ва катта минерал-хом ашё ресурсларга эгадир. Бу нарса ўзини-ўзи озиқ-овқат билан таъминлашга, техникавий қишлоқ ҳўжалиги экинларини етиштириш ва экспортни ривожлантиришга эришишга имконият беради. Мамлакатда экологик жиҳатдан тоза ва жаҳон бозорида рақобатбардош мева-сабзавот маҳсулотлари етиштириш учун ҳамма шарт-шароитлар мавжуд.

Президент Ўзбекистон инсоният цивилизациясида муносиб ўрин эгаллаб келгани ва келажакда ҳам шундай бўлажаги, нафақат минтақадаги, қолаверса бутун дунёда ҳам турли-туман маънавий ва сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатажаги ҳақида фикр-ифтихор билан сўзлайди.

Каримов мулкий муносабатларнинг тубдан янгиланишини ислохотнинг ҳозирги босқичидаги энг долзарб вазифа деб ҳисоблайди. Бундай янгиланишнинг туб моҳияти, унинг фикрига кўра, мулкни асл эгалари қўлига топширишни жадаллаштириш, хусусий тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш саналади. "Ўзбекистон,— деган эди Президент 1995 йил 26 августда мамлакат мустақиллигининг тўрт йиллигига бағишланган брифингда,— мулкдорлар мамлакатига айланиши лозим".

"Мен бир нарсага қатъий ишонаман: бизнинг мамлакатимизда мулкдорлар синфи, кичик ва ўрта мулкдорлар синфи вужудга келганидагина жамиятимизнинг раванқ топиш ва демократия (барчанинг қашшоқликдаги тенглигига эмас) йўлидаги барқарор ва дадил ҳаракатини таъминлаш мумкин бўлади". Каримовнинг бу қатъиятли ва ишончли сўзлари 1995 йил 16 ноябрда Боннда, ГФР Федерал Президенти Роман Херцог томонидан унинг шарафига уюштирилган қабул чоғида янграган эди.

Мамлакатда давлат ҳокимиятини такомиллаштириш, Президентнинг комил ишончига кўра, марказий, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ҳокимият органлари ва давлат маъмуриятларининг функциялари ва ваколатларини аниқ тартибга солиб турилишини таъминлайдиган тегишли

қонунлар тизимининг қабул қилиниши билан чамбарчас боғлиқдир. Профессинал парламент, кучли ижроия ҳокимияти, мустақил судлов тизими, ривожланган маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув — Ўзбекистонда давлатчиликни такомиллаштириш ва мустақамлашнинг асосий йўналишлари.

Сўнгги вақтларда Президент “инсон — давлат” муносабатларида устуворлик инсонга берилиши лозимлиги тўғрисида анча кўп сўз юритаётир. “Давлат, ҳокимиятнинг барча тармоқлари,— дейди у,— фақат уларнинг фаолияти инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилишга бўйсундирилгандагина ўзларини оқлаган бўлади”.

Ўзбекистон Президентининг бир неча йил олдин: “Бизнинг кўчаларимизда жиноятчилар эмас, ҳалол одамлар ҳўжайин бўладилар. Бунга эришиш — менинг халқ олдидаги бурчим” деган сўзларини ҳам яхши эслайдилар.

И. Каримов “бозорга юз” ёхуд “беш юз” кун нуқтаи назаридан ёндашиш мумкин эмаслиги тўғрисида кўп маротаба гапирган. У фикрини қуйидагича асослайди: “Бу — мавжуд турмуш тарзини, халқнинг бутун психологиясини ўзгартириш демакдир. Бизнинг бош вазифамиз ҳеч қандай ижтимоий талафотларсиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янги поғонасига яқинлашишда мужассамлашгандир”.

Мана, Президент маърузаларидан яна бир кўчирма: “Яқиндагина Москва газеталаридан биридан ўқидим, Биробиджонда бутун бошли оила — саккиз нафар одам заҳарланибди. Улар ахлатхонада туз деб ўйлаган нарсадан заҳарланганлар. Бундай фожиалар ҳақида эшитганимда, менинг юрак-бағрим қонга тўлади. Бизда, Аллоҳга шукрки, гадойлар йўқ, ахлат ҳандақларини ковлайдиганлар ҳам йўқ. Рост, ҳаёт эндиликда оғир. Аммо мен республика Президенти сифатида одамлар очлик ва юпунликка тушиб қолишларига йўл қўймайман. Давлат фақат ўз фуқароларини ҳимоя қилишга қодир бўлгандагина давлат бўла олади”.

Фарблик тадқиқотчилар И. Каримовнинг Исломга нисбатан юксак эҳтиромини, жумладан, Президент лавозимини эгаллаётган пайтда Қуръонга қўлини қўйиб қасамёд қилиш воқеасини алоҳида қайд этадилар. Бироқ, улар айни чоғда Президентнинг либерал диний сиёсати диндор экстремистлар диний эркинликдан мамлакатнинг у ёки бу туманида вазиятни издан чиқариш, давлат аппаратиға тазйиқ ўтказиш мақсадларида фойдаланиш бошланган жойда тугаши тўғрисида ҳам ёздилар.

Баён этилган сиёсат ҳаёт билан чиқишмаслиги ёхуд унга бутунлайи-ча тўғри келмаслиги мумкин. Аксарий ҳолларда шундай ҳам бўлади. Бунга И. Каримовга нисбатан қўллаш мумкин эмас. У сўзининг устидан чиқади. Айтганларига содиқ. У қадам-бақадам, ўзида қанча кучи бўлса, ижтимоий онгнинг айнишиға, меҳнатға, қарияларға ва аёлларға хурматнинг орадан кўтарилишиға, халқ ахлоқи ва, умуман, маънавиятнинг қадрсизланишиға йўл қўймасликка интилади. Бу ҳақда нафақат унинг дўстлари, қолаверса душманлари ҳам билади.

Ҳозирги дунёнинг ишлаб турган ва ҳаётдан кўз юмган давлат арбоблари орасида, бизнинг ҳар биримизда ўз қаҳрамонларимиз ва аксил-қаҳрамонларимиз, ҳурмат ва ҳатто мафтунлик, ёҳуд, аксинча, нафрат ва номехрлик уйғотадиган одамларимиз бор. Шахсан мен учун биринчилар орасида Жон Кеннеди туради.

Бу зотнинг аъло жиҳатлари орасида унинг нафақат Американинг ҳақиқий ватанпарвари эканлиги, қолаверса дунё фуқароси бўлганлигини кўраман. Уни, одамлар қандай заминда ва қанақа осмон остида яшаётганларидан қатъи назар, барчасининг ташвишлари ва кўргуликлари ҳаяжонга солар эди.

Мен Вашингтон теварагидаги Арлингтон қабристонига, Потомак дарёсининг нариги қирғоғида бир неча бор бўлганман, ва ҳар дафъа Кеннедининг турбатини зиёрат қилганман. У ўзининг улуғвор оддийлиги билан кучли таассурот уйғотади. Одмигина қабр тоштахтасида бор-йўғи уч калима: Жон Фитцджеральд Кеннеди. Турбат қаршисида лавҳ ва унда Президентнинг: "Биз, озодликни муҳофаза қилиш учун исталган дўстни қўллаб-қувватлаймиз ва ҳар қандай душманга қарши турамиз" деган сўзлари битилган. Кеннеди 1963 йилда Берлинга келган эди. У наздида инсон ҳуқуқларини оёқости қилишнинг рамзи бўлмиш Берлин деворига яқин келиб: "Мен — берлинликман" деган тарихийга айланиб кетган жумлани ирод этади. Американинг бошқа Президенти Р. Рейган 1985 йили ГФРда нутқ сўзлаётганда бу сўзларни эслар экан, "Бугун сайёрамизнинг барча эрксевар кишилари, Кеннедига ўхшаб: "Биз — дунёда аксилсомийлик (антисемитизм) таҳдид солаётган яхудиёларимиз, биз — афғонийларимиз, биз — лаосликларимиз, кхмерларимиз, биз — ҳам тоталитаризмнинг "потенциал қурбонларимиз" деб айтиши лозим", деган эди.

Айни чоғда бунга қадар бир неча ўн йилликлар олдин ўзбек шоири Фафур Фулом кўрғошин ва порох ҳидига тўлган 1941 йилда "Мен — яхудиёман" шеърини ёзганча геноцид (халқ қирғини) қурбонлари ва жабрдийдалари билан буюк инсоний бирдамлик туйғусини намойиш этган эди. Ўзбек халқига асрлардир хос бўлган томирида қандай қон оқаётганидан, қайси тилда сўзлашаётганидан қатъи назар, жабрдийдаларга ачиниш, азоб чекаётганларни қўллаб-қувватлаш анъанасини Президент И. Каримов ҳам бардавом этмоқда. Камина бу ўринда Тожикистон мисолида сўзлаб беришни хоҳлайман.

МДХ мамлакатлари раҳбарларининг Москвада бўлиб ўтган 1992 йил 6 июнь Кенгашида (мен унда Қирғизистон делегацияси аъзоси сифатида иштирок этган эдим) Президент Каримов Тожикистонда етилиб келаётган фуқаролар уруши тўғрисида катта ташвиш ва дард билан гапирганини эслайман. Тожикистоннинг ўша пайтдаги раҳбари Раҳмон Набиев бу сўзларни ўшанда қандай қабул қилганини ҳам хотирлайман. У Каримовнинг бегона давлатда нималар бўлаётгани билан иши бўлмаслиги керакки, бу нарса тожикларнинг иши ва ташвиши, деган маънода писанда қилган эди.

Каримов бу нарса барчага ва унга ҳам дахлдорлигини айтганча унга эътироз билдирган эди. "Биз, барчамиз одамлармиз,— деганди у, — бу, умуман, жаҳон ҳамжамиятига ҳам дахлдордир. Устига-устак, Ўзбекистонда кўплаб тожиклар, Тожикистонда эса кўплаб ўзбеклар яшайди, ўзбекларнинг томирида тожикларнинг қони ҳам оқар экан, ўзбеклар четдан шунчалик томошабин бўлиб тура олмайдилар". Сўнгра орага жимлик чўкди. Умум тилини тишлаган сукунатда Каримов сокин, аммо аниқ ва тушунарли қилиб деди: "Бало-қазода сеники, меники бўлмайди. Йўкса, барчамиз бу ерда нега йиғилиб ўтирибмиз?" Менга бошида бу баҳслашувга унчалик ҳам қулоқ тутмагандек туюлган Б. Ельцин бошини тиклади ва Каримовга диққат билан тикилди.

Бало-қазода сеники, меники бўлмайди — бу нарса Ўзбекистон Президентининг қон-қонига сингган, бу унинг ҳаёт тамойили, у бу принципга ҳеч қачон хиёнат қилмайди.

Кейинчалик, 1992 йилнинг сентябрида ва 1993 йилнинг мартида Каримов БМТ Бош қотиби Бутрос Бутрос Фолийга мактублар ёзди. Энди у жаҳон ҳамжамияти диққат эътиборини Тожикистонда ўзаро бир-бирига қарши турган сиёсий кучлар ўртасида кескинликнинг ортаётганига, қочоқлар сони кўпайиб бораётганига қаратишга уринди, бу муаммони халқаро ташкилотларнинг иштирокисиз ҳал этиш мумкин эмаслиги тўғрисида сўзлади. У Амударёнинг нариги қирғоғи бўйлаб ёпирилиб келаётган фуқаролар уруши сабабли қочоқларга айланган минглар ва ўн мингларнинг лагерларда чидаб бўлмас маиший шароитларда яшаётгани ҳақида сўз юритди.

Шундан сўнг Каримов Тожикистонда фуқаролар урушини тўхтатиш механизмини назарда тутувчи ташаббусларни кетини узмай илгари суради, булар қуйидагилардир: биринчидан, тожиклар муаммосини фақат музокаралар даврасида тинч йўл билан ҳал этиш; иккинчидан, Тожикистон ҳукумати ва Афғонистон расмий доиралари, зарур бўлган ҳолларда эса Покистон, Эрон ва минтақанинг бошқа давлатлари раҳбарлари билан можаронинг тезроқ ҳал этилиши бўйича фикр алмашиш; учинчидан, ўз мамлакати келажаги хусусида қайғурадиган муомалага киришувчи муҳолифат билан мулоқот юритиш; тўртинчидан, Тожикистон сиёсий ва жамоатчилик ҳаётининг кенг соҳаларига қонуний тус бериши мумкин бўлган янги қонунлар устида ишлашни жадаллаштириш; бешинчидан, сиёсий кучларни бирлаштириш, демократик сайловлар ўтказиш, бу ишга жамиятнинг кенг қатламларини жалб этиш.

И. Каримов БМТ Бош Ассамблеяси 48-сессиясининг минбаридан нутқ сўзлар экан, БМТнинг Марказий Осиёда хавфсизлик, барқарорлик ва ҳамкорлик бўйича, энг аввало тожиклар можаросини бартараф этиш масалаларига бағишланган доимий ишловчи семинарини чақиришни таклиф қилган эди.

1995 йилнинг 3 апрелида Президент И. Каримовнинг ташаббусига кўра унинг тожик муҳолифати раҳбарларидан бири Акбар Тўражонзода билан учрашуви бўлиб ўтди. Кузатувчиларнинг гувоҳлик беришича, бу

учрашувда ҳар иккала томондан ҳам мурасага, максимализмдан воқеачиликка интилиш, позицияларни яқинлаштириш хоҳиш-истаги намоён бўлиб этилган. Ўзбекистон Президенти маслаҳатлашув органи сифатида музокаралар жараёни ҳамда миллий мураса бўйича сиёсий қарорларни ишлаб чиқиш учун подиум бўла оладиган Тожикистон халқлари конгрессини чақириш мулоҳазасини билдирганди.

Бу конгрессни чақириш тўғрисидаги таклиф кейинчалик БМТ Бош Котибининг махсус вакилига етказилган, у эса кўрсатилган ташаббусни қўллаб-қувватлаган эди. 1995 йил 19 июлда Техронда Тожикистон Президенти Имомали Раҳмонов ва тожик муҳолифатининг раҳбари Сайид Абдуллоҳ Нурий учрашдилар. 1995 йилнинг сентябрида БМТ раҳбарлигида Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорлик муаммолари бўйича семинар-кенгаш бўлиб ўтди, унда асосий масалалар қаторида Афғонистон ва Тожикистондаги можароларни тинч изга солиш муаммоси кўриб чиқилди. Ҳа, И. Каримов янгича руҳ бағишлаган музокаралар жараёни "қиёмига етмоқда".

И. Каримовнинг қўшни, Ўзбекистонга яқин ва ёвуқ қариндош мамлакатда тинчлик, осойишта ярашувчилик ҳаёти ўрнатишга кўмаклашиш борасидаги узлуксиз кўп йиллик зўр беришларининг оралиқ якунлари ана шулардан иборат.

Д. Карлайл ёзади: "Тожикистондаги ўлим уруғини сочувчи уруш оқишлари батлари Ўрта Осиёда бошқа бутун ташқи, балки ички муаммолар оралигида ҳам биринчи ўринга чиққан пайтда Президент Каримов минтақада энг муҳим сиёсий арбобга айланди".

Каримовнинг ўз мамлакатини таништиришдаги улугвор лаёқатини халқаро миқёсда ўзини тутишда таянадиган ботиний қудратини ҳеч ким рад эта олмайди.

И. Каримовнинг АҚШ давлат котиби Д. Ж. Бейкер билан 1992 йилдаги Тошкент учрашуви чоғида Ўзбекистондаги муҳолифат ҳақидаги масалалар кўтарилган ва Бейкер "Бирлик" партиясини рўйхатдан ўтказишга кўмак беришни астойдил илтимос қилган эди. Каримов унга: "Бизда қонун бор — рўйхатдан ўтказиш учун ҳар қандай партиянинг сафида камидан уч минг аъзо бўлиши лозим. Айни чоғда "Бирлик" аъзоларининг сони бир яримга ҳам етмайди", деб жавоб берган эди. Бейкернинг такрор илтимосига жавобан Каримов: "Жаноб Давлат котиби! Шунга ўхшаган нарса Қўшма Штатларда рўй беришини кўз олдингизга келтиринг-а. Мен, бошқа давлат Президенти Сиздан ёхуд Президент Бушдан у ёки бу партияни қонунни четлаб ўтиб рўйхатдан ўтказишни илтимос қилаётирман, деган фикрга Сиз йўл қўя оласизми?"

Каминага маълумлигига кўра, И. Каримов АҚШ Давлат котибининг ўринбосари Строб Тэлбот билан суҳбат чоғида ҳам ким томонидан ва қандай шаклда намоён бўлишидан қатъи назар, Ўзбекистоннинг ички ишларига аралаштирилишига йўл қўйилмаслигини айтган эди. Равшанки музокараларнинг бундай услуби, ҳозир гапириш ёқимли туюлганидек АҚШ томонидан Ўзбекистонга молиявий ёрдам масалаларида "сил

жишлар"га ёрдам бериши ҳам гумон. Бироқ И. Каримов бунга ўхшаш вазиятларда ўзини бошқача тута олмас эди ҳам. У ҳамиша мустақил шахс бўлган. Бу зот ўз мамлакатининг обрў-эътиборини бутун дунёнинг олтини билан ҳам ўлчаб кўрмайди.

И. Каримов ўз маърузаларидан бирида ҳеч қандай хаспўшлашларсиз шундай дейди: "Сўнгги вақтларда "улуғ оға" сифатида Россия ўрнини эгаллашни кўзлаётган кучлар пайдо бўлди. Баъзи бир қўшни Осиё давлатлари бунга зўр бериб даъвогарлик қилмоқдалар. Бизнинг иқтисодиёт масалаларидаги нисбатан тажрибасизлигимиздан фойдаланиб, ҳалол ҳамкорлик ўрнида ноҳалол йўлга ўтиб олмоқдалар. Бизга эскирган технологиялар ва ускуналарни келтириб, хўжалик раҳбарларимиз ва тадбиркорларимизни алдашни хоҳламоқдалар. Биз ҳеч қанақа "улуғ оғалар"га муҳтож эмасмиз".

Д. Карлайл И. Каримовнинг ғайритабиий сиёсий сезими ҳақида ёзади (171 сах.) Дарҳақиқат, унинг сиёсий интуицияда, хавф-хатарларга нисбатан алоҳида сезгирлигида, бу хавф-хатарларга зарба остидан чиқишда шиддат билан жавоб бериш ёхуд зарбага зарба қайтариш қобилияти ўз ифодасини топади. Айни чоғда стратегик олдиндан кўра билиш истеъдоди, ҳаракат йўналишини ўзгартириш, янги тарафдорлар топиш, илгаригидан кўра бошқа концепцияларни шакллантириш, ижтимоий жараёнларни тезлигига таъсир ўтказиш қобилияти ҳам сиёсатчи Каримовнинг кучли жиҳатларидан саналади.

Мавриди экан, шуни айтиб ўтмоқчиманки, АҚШ Президенти Р. Рейган ўзи раҳбарлик қилган маъмуриятнинг фаолиятини тавсифлаш учун В. Шекспирнинг куйидаги сўзларини келтиришни хуш кўрарди: "Кишиларнинг ишларида тўлиб-тошмоқ, ҳам саёзлашмоқ бор. Тўлиб-тошмоқ билан биз муваффақиятларга эришамиз. Ҳозир ҳали тўлиб-тошмоқ ила бирга сузмоқдамиз, Биз оқим шиддатидан фойдаланмасак, юқдан айрилиб қоламиз". Фикримча, Ўзбекистон Президентининг фаолияти ҳам айнан шундай аъмолга асослангандир.

Бу мавзуда иккита мисолни келтиришни истардим.

1995 йил май ойининг бошларида АҚШ Президенти Б. Клинтон Эронга нисбатан, АҚШнинг фикрича, Эрон ҳалқаро терроризмни қўллаб-қувватлагани сабабли, эмбарго жорий этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бундан олдин АҚШнинг Россияга нисбатан бу мамлакат Эронга иккита атом реактори сотиши важдан демарш бўлиб ўтган эди.

МДХ давлатлари бошлиқларидан биргина И. Каримов Россиянинг Эрон билан битишувини қоралади ва АҚШнинг Эронга нисбатан эмбарго тўғрисидаги қарорини қўллаб-қувватлади. Бир неча таниқли америкалик экспертларнинг фикрига кўра, у бирданига бир неча қуённи сулайтирадиган ниҳоятда кучли дипломатик юриш қилиб, бозор ислохотлари соҳасида Американинг Ўзбекистонга ёрдамини кучайтиришда яхши имкониятга эга бўлди. МДХ мамлакатларининг айрим раҳбарларини ноқулай аҳволга солиб қўйди: ички муҳолифатни заифлаштирди.

1994 йилнинг августида Исроилнинг ўша кезларда ташқи ишлар вазири Шимон Переснинг Ўзбекистонга расмий ташрифи бўлиб ўтди. Бу ташриф вазияти чинакамига самимий ва дўстона бўлди. Ш. Пересни қабул қилар экан, Ўзбекистон Президенти унга энг теран эҳтиромини ва унинг яқин Шарқда тинчлик ўрнатиш фаолиятидан миннатдорлигини изҳор этди. У шунингдек, ўзбек ва яҳудий халқлари ўртасида узоқ тарихга эга анъанавий самимий муносабатлар борлиги тўғрисида сўзлади. Бу қадамлар муносабати билан айрим мусулмон давлатларида юзага келган жиззакилик ва норозиликни И. Каримовнинг шунчаки назар-писандга илмаслиги И. Каримов сиёсий жасоратини алоҳида қайд этган фарблик кузатувчиларнинг ҳурмат билан баҳолашига сабаб бўлди.

Ҳозирда, қайта қуришдан 10 йил кейин, собиқ шўро республикалари давлат мустақиллигининг бешинчи йилида, россиялик таниқли олимлар, масалан, шу жумладан РФ ХИХМИ қиёсий сиёсий ва иқтисодий тадқиқотлар маркази раҳбарининг ўринбосари Л. Гордон уларнинг эндиликдаги билимлари ўтиш даври ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жараёнларининг тенденциялари мавзуси юзасида фақат анъанавий (схематик) ва фаразий (гипотетик) кўрсатмалар билдиришгагина имкон бериши тўғрисида ёзади. Ўта даражада ноаниқлик ҳукм сурган шароитда ҳарҳолда аниқ, ҳаётий жиҳатдан муҳим қарорлар қабул қилган сиёсий арбобларнинг чекига эса нималар тушдийкин?

Чамаси, Президент Каримов ўзининг иқтисодий сиёсатида мисқолча бўлса-да жиддий хатоларга йўл қўймади, чунки бу масалаларда у шу қадар иқтидорлики, бинобарин маслаҳатчилар ундан маслаҳат олиш, ёрдамчилар эса унинг ёрдамидан фойдаланишлари учун керак деяётган чет эллик объектив кузатувчилар ҳақдирлар. Сиёсий ёхуд ҳуқуқий сиёсат бобидаги масалаларда эса Президент теварагидаги синчилар (экспертлар) унга бир неча бор "панд беришди".

Шахсан менга, худди Фарбдаги кўплаб бошқаларга ҳам, Президентнинг лавозимида бўлиш муддатини 2000 йилгача узайтирган референдумнинг ўтказилиши билан боғлиқ янглиш шак-шубҳасиздек туюлади. Энг аввало, Олий Мажлис Раиси референдум зарурлигини асослашда келтирган ваз, юмшоқ қилиб айтганда, шунчаки кулгуни қистайвериши мумкин, холос. Бу далиллаш шўровий ўтмишдан қолган. Агар маслаҳатчилар Президентни сиёсий барқарорлик манфаатлари референдумни 1996 йилнинг охиридаги муқобилли сайловлар ўрнида 1995 йилнинг бошида ўтказилишини талаб этаётганига тўлиқ ишонтара олганларида, Конституцияга тегишли ўзгартиришлар киритиш керак бўлар эди. Тарих қонунни четлаб ўтиш эвазига осон қўлга киритилган муваффақият истиқболда анча катта талафотларга олиб келишидан ўта ишончли ва рад этиб бўлмас даражада гувоҳлик беради.

Баридан ачинарлиси шундаки, И. Каримов энг талабчан халқаро кузатувчилар назорати остида муқобил сайловларда ҳам ҳеч шак-шубҳасиз музаффарона ютиб чиққан ва ўзининг ўз мамлакатининг демокра-

тик имиджини (нуфузли қиёфа) кучайтирган бўлур эди. Бу нафақат менинг, Карлайлнинг ҳам мулоҳазасидир. Фарбнинг жиддий мутахассислари ҳам шундай деб ҳисоблайдилар.

Адолат юзасидан Ўзбекистон фуқароларининг мутлақ кўпчилиги референдумда Президент Каримовга "ҳа" деб жавоб берганларини қайд этиб ўтмаслик ҳам мумкин эмас.

Билиш жараёни сифатида сиёсат, кўп ҳолларда тушунарсиздан тушунарлига, аксинча тушунарлидан тушунарсизга томон ҳаракатланади. Бу олди-қочди эмас, балки тарихнинг дум тутқазмас парадоксидир. Ва айнан шу ерда сиёсий демократиялашнинг энг кучли импульсларидан бири, фикрлар хилма-хиллиги импульслари барқарор бўлади. Бунда, дарвоқе, гносеологик ўзгарувчанликда, демократия — бу, сиёсий йўлбошининг шубҳага ҳуқуқи ва шубҳаланиш мажбуриятидир. Бу, ўзининг, бир қарашда, мутлақо тўғридай туюлган ғояларини номукаммал эмаслигини англаб етиш, бу, инсоний билимларнинг чекланганлиги тўғрисида тасаввурдир. Ва ўшанда энг етук раҳбарларга онглироқ бўлгани учун эмас, балки у бегона бўлгани учун мухолиф керак бўлади. Айнан мушоҳадалар ва нуқтаи назарлар тафовути ҳақиқатга томон дадил юришни таъминлайди.

Мен Ислом Каримовни таниганим-билганимдан буён у шу пайтгача мусоҳибларининг фикри унинг фикрига айнан мос келишини талаб этмаган. Устига-устак, бундай суҳбатдош уни қизиқтирмай қўяди. Унга қачондир ўз фикрини мустаҳкамловчи айнан униқайда мушоҳада талаб этилишини худо кўрсатмасин. Йўқ, унга, ҳали у Президент курсида экан, уни маъқулламайдиганлар ҳам сув ва ҳаводек зарурдир.

Баъзида, нима ҳам қилар эдик, бизнинг ҳар биримиз бизникидан бошқача мулоҳаза бўлмаслигини истаб қоламиз. Бизга эътироз билдиришини кўтармаймиз. Бу қисқа фурсатли қулайлик туғдиради. Бироқ, бундай хоҳиш-истакда, алал оқибатда, келажакдаги омадсизликларнинг сабаблари ва шароитлари дарж этилган. Ғоялар, мушоҳадалар, фикрлар қарама-қаршилиги, бу, танлаб олиш имкониятидир. Танлаб олиш эса ҳар доим — бу ҳам эркинлик, ҳам масъулият, ҳам бахтсизлик, ҳам саодатдир. Адолат ва донолик ила демишлар: бирлик саъй-ҳаракатлар учун, кўплашганлик — фикрлаш учун зарурдир. Ва бирови бошқасининг устидан музаффар бўлмасин.

Мана, китобнинг мазкур қисми контекстидан келиб чиқадиган тилакларим.

Ўзгалар эътирофи

Немис тадқиқотчиси Вернер Адам 1995 йилнинг январиди "Россия ва унинг ислохотчилари" деган мақола чоп эттирди. У қуйидаги сўзлар билан бошланади: "Россияда ислохотлар ўтказишни хоҳлаган ҳар бир давлат бошлиғи лаънатга дучор бўлади. Бундай ислохотчи бошда маъқулланган, ва ҳатто, мақтовларга ишончи комил бўлиши ҳам мумкин. Унга осмондаги ойни узиб беришмоқчи бўлишади. Шундан сўнг у муно-

фиклик, ёлгон, сотқинлик билан тўқнашади. Бировлар, узоқ муддат имтиёзларга эга бўлиб келганлар ўз мулкларини тишу тирноқлари билан ҳимоя қиладилар. Бошқалар, олдин ҳам, ҳозир ҳам бахт-саодат билан сийланмаганлар ҳаддан ташқари норозилик намоиш этадилар. Бу дунёда Россияни бошқаришдан мушкулроқ иш бўлмаса керак". Бу аччиқ сўзлар собиқ салтанатнинг барча посткоммунистик давлатларига нисбатан айтилган ҳамдир.

Ислон Каримов бундан истисно эмас. У ҳақда нафақат ёмонлаб, балки яхшилаб ёзсалар-да, ҳатто баъзида ошириб юборишади. Мана, Ўзбекистон Президенти ҳақида мустақил кишиларнинг мулоҳазалари.

Қирғизистон Республикаси Президенти Асқар Акаев: "Ислон Каримов — дўстни ҳеч қачон кулфатда қолдирмайдиган одам. Маълум маънода, мен уни ўзимга устоз деб биламан. Ўзбекистонда эндиликда қилинганлари астойдил ўрганиш ва қабул қилишга муносибдир".

Шу муносабат билан Фарб, шу жумладан немис матбуоти баъзида Каримов ва Акаев муносабатлари тўғрисида ҳақиқатга тўғри келмаётган нарсаларни ёзаётганлари сабабли бир воқеа ҳақида ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Воқеа 1994 йилнинг январиди бўлган эди. Акаев янги Конституция қабул қилиниши муносабати билан Президент сифатида ўзига қонуний тус бериши масаласи бўйича референдумни шу ойнинг охириг кунига белгилади. Сиёсий вазият республикада ўта мураккаб эди. Акаев мухолифати кучга тўлиб борарди. Референдум натижаларини олдиндан ишонч билан фараз қилиш ҳеч бир мумкин эмас эди. Бу нарса баридан кўриниб турибдики, нафақат Акаевни, қолаверса Каримовни ҳам ташвишга солди. Ҳар ҳолда у январнинг ўрталарида очиқчасига жуда ҳам ишончли бўлмаган муносабат бўйича Бишкекка келишга розилик берди. Ва шундақаси ҳам бўлиб турар экан: Каримов қаттиқ шамоллади ва ётиб олди. Шифокорлар қатъий тўшак тартибини бузоришди. Устига-устак, қирғизлар юртида сийрак учрайдиган қаттиқ совуқ ҳукмрон эди. Барибир, бемор Каримов Бишкекка учиб келди. У республика жамоатчилигининг истисно даражасида кўп одам тўпланган йиғилишида ажойиб нутқ сўзлади. Ўзининг Акаев билан шахсий дўстлиги ҳақида, бу дўстлик билан фахрланиш ҳақида, айнан Акаев, Ўзбекистонда у билан Қирғизистон Президенти сифатида иш кўришни хоҳлашлари хусусида сўзлади. Буларнинг барчаси бағоят нозик, Шарқона лутфу қарам ва Машриқона муомала билан суғорилган эди.

Ишончим комилки, Каримовнинг ташрифи референдум муваффақиятида арзирли аҳамият касб этди. Гап фақат Қирғизистонда кўп сонли ўзбек диаспораси истиқомат қилишдагина эмас. Ўш можаросининг тўхта-тилишини, Қирғизистон жанубидаги миллатлараро кескинликнинг орадан кўтарилишини Президент Каримов билан боғлашади. Қирғизистон жамиятининг турли қатламларида Каримовнинг обрўси жуда баланд.

Украина Президенти Леонид Кучма: "Ислон Каримов билан суҳбатлар чоғида мен, шогирд сингари, ундан — у бозор ислохотларининг юқори амалий натижаларига қандай эришганини, у қандай қилиб иш-

лаб чиқариш, даражаси тушиб кетишига, одамларнинг қашшоқлашуви-га йўл қўймагани, ва хусусан, Ўзбекистоннинг жиноятчилик билан курашдаги муваффақиятининг асосий пружинаси нималарда мужассамлашганини билиб олишга интилдим. Эндиликда кучли ижроия ҳокимиятини сақлаб, олдинги давлат тузилмаларини инқилобчасига бузиб ташланишига йўл қўймаган Каримовнинг қанчалик ҳақ эканлиги ҳаммага аён бўлаётир”.

Белоруссия Президенти Александр Лукашенко: “Биз, Ўзбекистонда тартиб ва интизомни кўрдик. Биз, белоруслар учун, бу ислохотларни қандай ўтказиш кераклиги ва ўтиш давридаги ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти нима эканлигининг кўргазмали мисолидир. Ўзбекистон халқининг бахти бор экан, чунки унинг пешонасига Ислом Каримовдек йўлбошчи битган”.

ГФР Президенти Роман Ҳерцог 1995 йилнинг апрелидаги Ўзбекистонга давлат ташрифи натижалари мавзусидаги ўз интервьюсида, жумладан шундай дейди: “Биз, Ўзбекистонда демократик жамиятга йўл бошлаганини кузатамиз. Президент Каримовнинг мамлакатда ижтимоий ҳаётнинг демократик органларини бунёд этишга дадил уринишлари шахсан мен учун шубҳасиздир. Ва бу муносабатда Ўзбекистондаги ишлар аҳволи, масалан, Қозоғистондагидан кўра албатта яхшидир”.

Р. Ҳерцог Ўзбекистон ҳокимияти томонидан бу мамлакатнинг немис аҳолисига нисбатан юритилаётган сиёсатни, бу аҳолига чиқиб кетиш эркинлигининг, ҳозир яшаб турган жойларида ўз миллий қиёфасини сақлаб қолиш имкониятларининг ҳам ҳавола этилишини юксак баҳолади.

Исроил Бош вазири Шимон Перес ҳам Президент Каримовнинг миллий сиёсати тўғрисида айнан шундай юксак фикрда. 1994 йилнинг августида Ўзбекистонга ташрифидан кейин у бу мамлакатда нафақат аксилсомийликнинг бирор-бир кўриниши йўқ, қолаверса, аксинча яхудий маданиятига ва динига самимий ҳурмат кўрсатилади, яхудийлар Исроилга чиқиб кетаётган пайтда зарур кўмаклар берилади, деб айтди.

Халқаро валюта Фондининг ижроия директори Даниэль Кайзер Америка — Ўзбекистон савдо палатаси томонидан Америка — Туркия кенгаши йиллик конференцияси кўмагида 1995 йил 19 январиди ташкил этилган Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланиши бўйича семинарда республикадаги иқтисодий вазият Президент Каримовнинг стратегик сиёсати натижасида собиқ Шўро Иттифоқининг фалаж қилиб даволаш асосида иқтисодий ислохотларни амалга ошираётган кўпгина мамлакатларидан кўра анча-мунча яхши эканлигини тан олишга мажбур бўлди.

“Даймлер-Бенц” концерни Бошқарувининг Раиси Юрген Штамп: “Биз, Президент Каримовни йирик давлат арбоби сифатида, иқтисодиёт масалаларида чуқур мулоҳаза юритадиган сиёсатдон сифатида биламиз. У ўз гоёларига ўралашиб қолган сиёсатчи-назоратчилар сирасидан эмас. У амалиётчи-арбобдир”.

“Век” (Москва) газетасининг ёзишича, кўпгина сиёсатчилар ҳурмат қиладиган чеченистонлик гуру ва башоратчи Супянбек Шерипов газета мухбирининг: “Собиқ Совет Иттифоқи ҳудудида вужудга келган давлат-

ларда сизнинг талабларингизга жавоб берадиган раҳбар борми?" деган саволига: "Ҳа, бор, бу Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримовдир. СССР парчаланиб кетгандан кейинги энг даҳшатли воқеалар Ўзбекистонда содир бўлиши керак эди. Лекин Каримовнинг саъй-ҳаракатлари туфайли бунга йўл қўйилмади. У ерда истиқболни кўзлаб амалга оширилаётган ишлар кўлами XXI аср Ўзбекистон асри бўлишидан далолат бермоқда. Каримовнинг митингларни тақиқлаши, унинг қирғизлар ва тожиклар билан муносабатларда чигал муаммоларни ечгани каби, бирдан-бир йўлдир. Каримов келажакда мусулмон дунёси бошқа маданият билан қарама-қаршиликларга дуч келишини илоҳий бир заковат билан англаб етди ва бу тўқнашув йўлига тўсиқ қўйди. Булар барчаси Ислоҳ Каримовнинг буюк инсон эканидан далолат беради".

Ўшлик жамиятшунос Салима Шарипованинг гапларига ҳам қулоқ тутайлик: "Аёл кишининг ақли панд бериши мумкин. Лекин юраги ҳеч қачон адашмайди. Мен Қирғизистон фуқароси бўлсам-да, қалбим амри билан Ислоҳ Каримовга, менинг Президентим, деб мурожаат қилишим мумкин. 1994 йил январь ойида Бишкекда Ислоҳ Абдуғаниевич сўзлаган нутқни эшитгач, унинг фазилатлари ёнига яна бир хислат — мардликни ҳам қўшиб қўйдим. Бошқа халқнинг аёллари тўғрисида бу қадар самимий ва мўътабар сўзларни айтган давлат раҳбари энг юксак ҳурматга лойиқдир. Мен Аллоҳ таолодан Ислоҳ Каримовга бахт-саодат тилайман".

Энди танқидий мулоҳазаларни ҳам эсдан чиқармайлик. Улар ҳам оз эмас. Улар қаторига Фарб ва айрим Россия оммавий ахборот воситалари хизматидан И. Каримовни танқид қилиш учун фойдаланаётган маҳаллий мухолифат ҳам киради. Улар танқид қилишда Фарб манбаларидан кенг фойдаланишмоқда. Ҳуқуқ ҳимоячилари, журналистлар, публицистлар, профессионал тадқиқотчилар (сиёсатшунослар, жамиятшунослар)— барчаси танқидчилар сафини тўлдириб турган кишилардир.

Ўзбекистон Президенти танқидларининг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат:

- Ўзбекистонда мухолиф партиялар тақиқланган;
- оммавий ахборот воситаларини қаттиққўл цензура назорат қилади, ахборот тарқатишга давлат яккаҳокимлиги сақланиб қолган;
- ҳурфикрлилар жиноятчилар сифатида таъқиб қилинади.

Рад этиб бўлмайдиган муайян фактлар китобнинг бошқа бўлимларида кўриб чиқилади. Бу ерда эса умумий кўринишдаги айрим мулоҳазалар билан ўртоқлашмоқчиман.

Д. Карлайл қуйидагиларни ёзади: "Президент Каримовнинг ролига баҳо беришда ҳиссиётларга берилиш ярамайди. У ҳақда фақат бугунги кунда Ўзбекистон олдида турган қийинчиликлар ва иккиланишлардан келиб чиқиб фикр юритиш мумкин. Унинг фаолиятидаги манфий ва мусбат жиҳатларга мавҳум тушунчалар ёрдамида эмас, аксинча, аниқ ва мавжуд шароитни ҳисобга олган ҳолда баҳо бериш мумкин. Тарих

идеалларига ўралган мавхумлик алдамчи эканини кўп марта исботлаган. Агар уларнинг орқасидан кетилса, мақсадга етиш ўрнига жарга кулаб кетиш ҳеч гап эмас" (164-с). Д. Карлайлнинг фикрича, Каримовнинг мухолифат билан муносабатини баҳолаётганда, аввало, 1992 йили Ўзбекистон сиёсий ҳаётида рўй берган воқеаларни эсдан чиқармаслик керак. Бу воқеаларга мухолифат бевосита алоқадор эди. Президентга қарши кучлар уюштирган талабалар намоиши кейинчалик оммавий тартибсизликларга айланиб кетган, алал-оқибат одамлар ўртасида қурбон берилишига сабабчи бўлган эди. Сўнгра Президентга қарши таърибот кўринишидаги сурбетларча кампания авж олиб кетди. Бунда имкон қадар оммавий ахборот воситаларидан фойдаланилди.

Йилнинг ўрталарига келиб, тожик мухолифати бошлаган фуқаролар уруши қисқа вақт ичида ўн минглаб одамларнинг ёстиғини қуритди. Ўзбек мухолифати тожик мухолифати билан ош-қатиқ бўлиб, Каримовга қарши биргаликда курашга даъват эта бошлади" (167-169 с.).

Мен Д. Карлайлнинг мулоҳазаларини тўлдирмоқчиман. Тошкентда 1992 йилнинг 16-17 январидида содир бўлган талабалар ўртасидаги тартибсизликлар ўзининг шафқатсиз ур-сур ва жаҳолати билан Каримовни ташвишга солиб қўйди. Менинг фикримча, Фарғона ва Қўқондаги қонли воқеалар шарпаси ҳали унинг хотирасидан кетмаган эди. У иккиланиб ўтирмасдан, тартиб ўрнатиш учун куч ишлатишга фармойиш берди. Оқибатда икки талаба ҳалок бўлди, ўнларчаси яраланди.

Бу тартибсизликлар тўғрисида кўп ёзилди: талабаларга вақтида сўм-купон берилмагани ва оқибатда улар нон сотиб ололмагани, уларнинг маиший ҳаёти хароблиги, ижтимоий жиҳатдан ҳимояланмаганлиги ва ҳ.к. И. Каримов кўп ўтмай, Тошкент жамоатчилиги ва оммавий ахборот воситалари вакиллари билан учрашуви чоғида: "Талабаларнинг тартибсизликлари анча таъсир кучига эга бўлган мухолиф ҳукмрон доиралар гуруҳи уюштирган фитнанинг оқибати эди", деб айтди.

Фарб матбуоти ҳали-ҳануз тартиббузарлар қурол ишлатиш йўли билан тинчитилганини эсдан чиқармайди. Россия демократик матбуоти ўша вақт ҳам, ҳозир ҳам айнан шу руҳда ёзмоқда. Иқтибос келтиришим мумкин: "Демократик жамиятда норозиликларга нима сабаб бўлганидан қатъи назар, бу қадар қонли исёнга қонгаботирар даражадаги бе-мазагарчиликларга олиб келиши мумкин эмас".

Бу ҳақиқий аҳволдан мутлақо беҳабар бўлган кишиларга мўлжалланган иккиюзламачиликдан бошқа нарса эмас. Мен 1993 йил 1 май куни Нью-Йорк шаҳридаги оммавий тартибсизликларнинг гувоҳи бўлганман. Унда Американинг қора танли аҳолиси суднинг ирқий нуқтаи назардан чиқарган адолатсиз қарорига қарши норозилик намоишига чиққанида, полиция кескин ва шафқатсиз тартиб ўрнатган эди. Немис полицияси ҳам 1995 йил 6 август куни Ҳанновер кўчаларида қонли тўполон уюштирган панкиларнинг эсини киритиб қўйиш учун бор воситаларни аямаган эди. Москвадаги октябрь (1993) қонли тўқнашувлари тўғрисида эса гапирмоқчи эмасман.

Мен Ўзбекистоннинг "Бирлик" ва "Эрк" демократик ҳаракатлари вакилларининг 1992 йили Шаҳидондан туриб, "Ҳақиқий демократия йўлини тутган тожик биродарларимиз коммунистик режим ҳукмрон мамлакатларда яшаётган кишиларнинг барчаси учун ҳақиқий намунадир", деган гапларини бир неча мустақил манбадан ўқиган эдим. Шундан бир неча кун ўтиб, ўша "демократлар"нинг Ислоннинг яшил байроғи остида қилган кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийликларини эшитиб, юраклар қонга тўлган эди. Бунга дунё ҳамжамияти гувоҳ.

Мен шуни дадил айтишим мумкинки, Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ҳақиқатан ҳам бузилгани тўғрисидаги маълумотларни Президент, умуман, эшитмаган ёки улардан, воқеа содир бўлгач, хабар топган. Бундай қонунбузарликлар учун давлат маъмуриятининг мансабдор шахслари бевосита жавобгардир. Бу ерда садоқат ва эътиқод ниқобини кийиб олган кимсалар, ҳатто, ҳокимиятнинг энг юқори поғоналарида ҳам оз эмас.

Ўзбекистондаги марказий, минтақавий ва маҳаллий давлат аппарати Президентга менгзаш тўғри эмас. Бу аппарат бутунлай бошқа олам, жуда хилма-хил, кўп жиҳатдан зиддиятларга тўладир. Унинг таркибида Президентга садоқат билан хизмат қилаётганлар ҳам, ёки бўлмаса эгаллаб турган лавозимидан айрилиб қолишдан қўрқиб, ўзини фойдали иш билан шуғулланаётгандай қилиб кўрсатаётганлар ҳам оз эмас. Улар Президентнинг гоё ва қарорлари амалга ошишига тўсиқ бўлади ёки уларни нотўғри талқин қилади, негаки, бу уларнинг ғаразли манфаатларига ёки яширин душманлик кайфиятига сираям мос келмайди.

Мазкур мулоҳазалар сирасида Президент Каримовнинг доимий ва изчил мухолифатларидан бири, публицист Лерман Усмоновнинг 1992 йили "Альтернатива" сиёсий клубида айтган гапларидан парча келтириш, менимча, зиён қилмайди: "Нега ҳамма нарсаси учун Каримов жавоб бериши керак? Унинг командаси қани? Наҳотки, бир киши шундай оғир юкни тортиши керак? Бундан Президентнинг ўзи ҳам шикоят қилган эди. У ҳақиқатан ҳам ёрқин, ўзига хос ва фикрлайдиган шахс. Қани унинг ҳасад ва писмиқликни билмайдиган, ўз халқи тақдири тўғрисида ундан кам қайғурмайдиган, ўз дастурини ва мавжуд тангликдан чиқишнинг бошқа йўлини таклиф этаётган мухолифлари?" Менимча, бу ерда изоҳнинг ҳожати йўқ.

Умуман, Президент Каримов ғарблик танқидчиларга эътироз билдириши мумкин. Менинг ишончим комилки, ғарбликлар, айниқса, собиқ коммунистик мамлакатлардаги сиёсий воқеликка фалсафий муносабат билдириш даражасига кўтарила олишмаяпти. Улар ушбу минтақадаги воқеалар ривожини ақлан идрок эта олмаяптилар.

Танқидчилар орасидаги соғлом тафаккурли теран файласуфлар ўрнини у ёки бу қоғозда қайд этилган ақидани ишининг асосий мезони деб биладиган зиёлилар эгаллаб олган. Ўша принципларни эса ёллаган мутахассислар тайёрлаб беришади.

Уларнинг фикрича, Президент Каримовнинг қарорларидан бирортаси Фарбда шаклланган муайян ақидага тўғри келмай қолдими, демак, нотўғри қабул қилинган. Бу қарорнинг туб миллий манфаатлардан келиб чиқиб қабул қилингани билан эса ўша танқидчиларнинг бир чақалик иши йўқ.

Шу ўринда бир мулоҳаза ўринли, деб ўйлайман. Америка Қўшма Штатлари асосчилари ҳар бир халқнинг идеаллари ва уларни амалга ошириши йўллари турлича бўлиши мумкинлигини яхши тушунишган. АҚШнинг 1776 йили қабул қилинган мустақиллик баённомасида ҳар бир халқнинг ҳокимияти ўз хавфсизлиги ва бахт-саодати учун мувофиқ келадиган тарзда ташкил этиш ҳуқуқи ўзгармас ҳақиқат экани таъкидланади.

Ўзбекистон Президентининг муҳолифлари, авторитар ҳокимиятми ёки демократик ҳокимиятми, қабилдаги дихотомия¹ тўғрисида гапирганда жамоатчиликни (балки, ўзларини ҳам) алдашади. Мавҳум мушоҳада эмас, реал ҳаёт тўғрисида гап кетганда, бундай бўлиниш ўзи йўқлиги маълум бўлади. Бугун бу ерда бошқа бир бўлиниш кўзга ташланади: ё демократия ва бозор иқтисодиёти асосларини яратадиган кучли ижро ҳокимияти, ёхуд муҳолифат иштирокидаги, коалицион кучсиз ижро ҳокимияти. Мабодо, иккинчи йўл танланса, Ўзбекистонда демократия ва бозорга йўли узунроқ ва машаққатлироқ кечиши турган гап.

Президент Каримовни танқид қилишга боғлиқ масалалар ичида қуйидагиси эътиборга молиқдир. Фарб мафкурачилари ўша ернинг ўзидаги муаммолар тўғрисида баҳс юритиб қолса, улар бир-бири билан тил топиша олади, ўртадаги баҳс ҳам осойишта ва маърифатли йўсинда кечади. Унда фикрлар хилма-хиллиги ва мавжудлигининг принципиал имконияти тан олинади.

Собиқ коммунистик мамлакатлар тўғрисида баҳс очилиб қолса борми, бунинг бутунлай акси кўзга ташланади. Унда асосий қадриятларга бўлган қарашларни ўзида ифода этувчи ижтимоий муроса унсурлари қаёққадир гумдон бўлади. Ўзбекистондагига ўхшаш янги бир вазият юзага келса, ўртага абжағи чиқиб кетган далиллар тушади, баҳс жараёни ҳам қўполлашиб кетади. Мен ўта қўполлашиб кетади, деб айтган бўлардим. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун Германия газета ва журналларида ГФР Президенти Р. Херцогнинг 1995 йил апрель ойида Ўзбекистонга давлат ташрифи муносабати билан босилиб чиққан айрим мақолаларни ўқиш кифоя. Мен мақолаларнинг мазмуни ва услубини назарда тутаятганим йўқ (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 07.04.1995; Frankfurter Rundschau, 03.04.1995; Focus, 1995, 14, S.310-312 ва бошқ.) Булар барчаси Ўзбекистонга МДХ мамлакатлари орасида энг истиқболли шерик сифатида катта қизиқиш билан қараётган мамлакат матбуотида чоп этилган. У ҳолда бошқа Фарб мамлакатлари матбуотидан нимаям гина қилиш мумкин?

¹Дихотомия (юнонча)— бир бутуннинг икки қисмга бўлиниши дегани (нашр.).

Ғарб билан мулоқот чоғида унинг профессионал ва маънавий ютуқларига қойил қолиш билан бирга шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, Ғарбнинг дунёнинг бошқа қисмларига бўлган муносабатида бир ички иллат бор. Бу иллат, одатда, “қалбаки билим”, яъни мафкура тушунчаси билан боғлиқ. Гапнинг пўсткалласини айтганда, Ғарб сиёсатчилари ўз даъволари, хатти-ҳаракатлари ва маслаҳатларини асосламоқчи бўлаётган ғайритабиий ғояларга ақл бовар қилмайди. Пиночетнинг америкалик маслаҳатчилари бўлгани учун ҳам Чилини гуллаб-яшнатди. Эрон шохининг ҳам америкалик маслаҳатчилари бор эди. Лекин улар ҳокимият тепасига Ҳумайнини чиқаришди ва бу мамлакатда Ғарбни чўчитиб юборган Ислом мутаассиблиги қарор топишига имкон туғдириб беришди.

Ғарбнинг ўзига таниш бўлмаган воқелик билан боғлиқ вазиятни аниқ баҳолай олмаслигига яна бир ажойиб мисол: улар, дейлик, Тожикистондаги қарама-қаршиликларга муносабат билдиришда доимо одатдаги “демократлар — коммунистлар” дихотомиясига мурожаат қилишдан чарчамайди. Бир қарашда бу тушунчаларнинг у ердаги воқеалар тўғрисида мушоҳада юритиш учун мутлақо яроқсизлиги ҳаммага равшандай туюлади, бироқ Ғарб учун у ерларда “ёвузлик” ва “яхшилиқ”ни топиш ўта мўҳимдир. Бу ҳол у ерда ижтимоий воқеликка нисбатан муносабат билдиришнинг яккаю ягона усулидир. Ҳаётнинг ўзида эса бундай дихотомия йўқ, машҳур шоирона ташбихдагидай ҳамма нарса қоришиб кетган: “Комиссарларда самодержавие руҳи бор, подшолар инқилобий тўполонлар истайди”.

“Демократлар — коммунистлар”га тааллуқли мафкуравий тушунчадан сал чуқурроқ қовланса, дунёқарашларнинг барча ғарбликларга тегишли асосий қатламига дуч келиш мумкин. Бу қадриятлар қиёсийлигидан, ҳокимият ва муҳолифатнинг халқ учун фойдалилик даражасидан қатъи назар, маълум бир мамлакатлар демократиянинг ҳокимият ва муҳолифатнинг ўзаро маданий муносабати учун зарур бўлган иқтисодий, маданий, сиёсий, ҳуқуқий инфраструктураси бор-йўқлигидан қатъи назар ҳокимиятга муҳолифат бўлиши керак, деган “муқаддас” тушунчадир.

Табиийки, Ғарб бугунги кунда муҳолифат ҳуқуқини муқаддас принцип даражасига кўтариши мумкин. Бироқ, уни умумбашарий ва “табиий” ҳуқуқ сифатида ҳимоя этаркан, у ўзининг ижтимоий-сиёсий демократик инфраструктураси юксак даражада шаклланганини, у ерда ҳукмрон темир интизом ва, энг асосийси, муҳолифат мазкур инфраструктура тараққий этгани ва интизом мустаҳкамлиги туфайли принциплар нуқтаи назаридан конструктив экани, ҳеч бўлмаганда, бузғунчи эмаслигини мутлақо англаб етмаган кўринади.

Билишимча, ҳали кўпчилик Ғарбда жамиятни ривожлантириш йўллари тўғрисида баҳс бўлмиш демократиянинг орқа тарафида ҳануз собиқ коммунистик мамлакатлар халқи тушунчага эга бўлмаган мутараққий бюрократия ва бошқарув усули борлиги, фуқаролик жамияти даража-

сидаги эркинликнинг эса иш жараёнида баҳсларга мутлақо ўрин қолдирмайдиган тартибдан иборат тесқари томони ҳам мавжудлиги ҳақиқатини идрок этмаганга ўхшайди.

Мухолифат ва ҳокимият ўртасидаги муносабатларнинг унчалик етилмаган ҳолати — буни ҳар бир ҷамият демократияга эришиш йўлида босиб ўтиши керак — яратувчиликдан кўра кўпроқ бузғунчиликларга сабаб бўлади. Ғарбликлар бу тарихий фактдан кўз юмишади.

Улар кўрмаётган ва тушунмаётган нарсаларни Президент Каримов яхшироқ кўради ва тушунади. Унинг кучи ҳам, Ўзбекистон халқи учун қадр-қиммати ҳам ана шунда.

Икки йиллар чамаси олдин москвалик киночилар Ўзбекистон Президенти тўғрисида кичикроқ бир фильмни суратга олишган эди. Бу фильм маҳорат билан ишлангани, асосийси, И. Каримов характери ва хусусиятларининг айрим чизгиларини беришда аниқлиги билан менга ёқиб қолган эди. Айниқса, иккита сюжет хотирамга муҳрланиб қолди.

Биринчи сюжет: Каримов мухбир билан суҳбатлашмоқда. У ҳамсуҳбатига қулоқ солади, уни тушунишга ҳаракат қилади, баҳслашади, унинг гапларига қўшилади. Ниҳоят, у қандайдир бамаъни янгиликдан боҳабар бўлганига қувонади. У бундай дақиқаларда яшариб кетади, ғайрати жўшади, томошабинни ўзига мафтун этади. У — одамлар билан мулоқот қилишни ва бунда ҳаётининг мазмунини кўраётган киши.

Иккинчи сюжет: Каримов ишдан кейин боғидаги дарахтлар тагига қўйилган ўриндикда ўтирибди. Чарчокдан хиёл букчайган, бақувват қўлларини тиззасига қўйган кўйи ҳаёлга чўмади. Бугун оғир ва машаққатли ишларни уддалаган, эртага ўзини бундан-да оғирроқ ва машаққатлироқ ишлар кутаётган инсон.

Асл айнимас. Бу доно сўзларни кейинги йилларда рўй берган сиёсий воқеалар кўп марта тасдиқлади. Қайта қуриш давридаги кўпгина демократ раҳбарларнинг баёнот ва бақир-чақирларидан ном-нишон ҳам қолмади. Умр бўйи сўзлар эмас, воқеликлар оламида яшаб келаётган Ўзбекистон Президенти эса ўзи раҳбар бўлган мамлакатнинг оламшумул ютуқларини ўз халқига ҳам, жумлаи жаҳонга ҳам бирдай кўз-кўз қилишга минг бор ҳақлидир.

ИККИНЧИ БОБ

ТАРИХ АЛГОРИТМЛАРИ

Ғарб, бу — Ғарб, Шарқ, бу — Шарқдир

"Алгоритмлар" атамаси кенг тарқалган фалсафий маънода хатти-ҳаракат йўлларини белгиловчи дастурни ифодалайди. Тарих алгоритмлари дейилганда ҳам айнан шу маъно назарда тутилади. У халқ ҳаётининг тарихий кодига баробардир. Атамадан буюк ўзбек алломаси ал-Хоразмийга эҳтиром сифатида китобда фойдаланилди. Лотинча транскрипцияси — *algorithmu*. Сўз ҳам шундан келиб чиққан.

Хотиралар, умуман олганда, исталган этноснинг барқарорлигини ташувчи қудратли кучдир. Бу маданий анъаналарнинг эстафетаси. Тарихни халқларни унутилиш алғов-далғовидан чиқишида ёрдам берадиган Олтинқозиқ туркумининг йўлбошловчи шуълалари билан бекорга қиёсламайдилар. Халқнинг тарихий хотираси унинг ўзига ҳам, бутун дунёга ҳам керак.

Қирғизистон Республикаси Президенти АҚШ Конгрессида ёхуд Колумбия университетидаги нутқларида демократия Қирғизистонга Олатов тизмаларидан тушгани ҳақида, унинг илдизлари қирғизларнинг минг йиллик тарихга эга ҳарбий демократиясида эканлиги тўғрисида сўзлаганда бу таассурот уйғотади, бу мамлакат ва Президентининг ажойиб қиёфасини шакллантиради.

Латвия ва Эстониянинг давлат арбоблари уларнинг халқлари бир неча асрлар муқаддам ғарбий европача дунё "сафига тизилгани" ҳақида астойдил куйиниб эслатишар экан, бу ҳам тассурот уйғотади.

Хўш, ажойиб тарихга эга Ўзбекистон бундай пайтда ўзини қандай тутсин? Дарвоқе, у, ёлланма ахборотлар деб аталадиганларидан ташқари, дунёга ўз буюк ўтмишининг, ўз инсонпарвар маданиятининг моддий далилларини ҳам ҳавола этиши мумкин.

Кечган замонларнинг нафаси қадимги цивилизацияларнинг афсонавий гўзал пойтахтларида: Шарқ дурдонаси Самарқандда, Ислом муқаддас шаҳри Бухорода ёхуд очиқ осмон остидаги шаҳар бўлмиш Хевада кезиб юради.

Шарқнинг етук тадқиқотчиси Ҳерман Вамбери ўтган асрнинг ўртала-рида шундай ёзган эди: "Бошида Хева қўрқинчли манзаралари саробдек кўз олдимда турган сахро билан қиёслаб олганда менга шундай гўзал туюлаяпти, деб ўйладим. Бироқ, мен улуғвор толлар кўланкасидаги ихчамгина қўрғонсимон ҳовлиларга, далалар, ўтлоқлар ва экинзорларга эга Хева теваракларини бугун Европанинг ҳар турли бурчакларида бутун кўришга мушарраф бўлганларимдан аълороқ эканлигини теран ҳис қилдим. Агар Шарқ шоирларининг ғазаллари ҳамишадагидек янграб турар экан, Сиз биронта ҳам муносиб қиёс топа олмайсиз".

Бугун ҳам — миноралари билан, масжидларнинг сержило гумбазлари билан, саройларнинг улуғвор пештоқлари билан хошияланган майдонлар, Шарқона ҳаёт бозор сари оқаётган айқаш-уйқаш торкучалар,— ҳар қандай мамлакат ҳам эга бўлавермайдиган тирик тарихий хужжат-хонадир.

Ўз отаси Билга-хоқон ва Ўз амакиси Кул-тегин қабртошларидаги битикларининг муаллифи, VIII аср турк адиби Йўллуқ-тегиннинг шундай сўзлари бор: “Авлодларнинг биринчи бурчи — Ўз аجدодларини унутишдан асраб қолишдир. Ўшанда шафқатсиз ва қудратли вақт улар устидан ҳукм юрита олмайди”.

Шу ўринда таниқли шарқшунос аллома С. Ф. Ольденбургнинг қуйидаги пайғамбарона сўзларини келтириб ўтиш, чамамда, ўринли бўларди: “Рух соҳасида буюк яратувчи бўлмиш кўҳна Шарқ бизга ҳеч қачон Ўз аҳамиятини йўқотмайдиган абадий образларни берди. Янги Шарқ ҳам буюк имкониятларга тўла, кўҳнасининг аҳдлари унда сўнгани йўқ, лекин у уларни янги образларга татбиқ қилиши, янги ютуқлар тақдим этиши лозим”.

Алоҳида цивилизациями?

Халқ ҳаётининг Ўзбекистондаги кўп асрлик тарихи ўзбек миллий характерининг ғоятда жиддий ўзига хосликларини белгилаб берди. Ўзбекларнинг меҳнатга, турмушга, ўз тақдирига муносабатини, аниқроғи, ўз тақдирига жавобгарлик ҳиссини. Ҳар ҳолда, камина М. Е. Салтиков-Шчедриннинг ўз ватандошларига нисбатан ёзилган қуйидаги мушоҳадаларини ўзбекларга тааллуқли деб топишга таваккал қила олмайман:

“Биз, барча тайёрининг бошида баковул бўлиб яшаш учун туғилганмиз, бошқа халқлар томонидан кўплаб зўр беришлар ва миянинг ҳаддан ташқари ишлатилиши эвазига забт этиладиган муайян юксакликка кўтарилиш учун ҳеч қандай меҳнатнинг кераги йўқ, деб ўйлашади. Надоматлар бўлсинки, халқнинг замирида ташқи ёрдамга қандайдир фаталистик умидворлик ётадиган бундай одатлари бу ғалати тасаввурни керагидан ортиқча оқлаб юборади”.

Америкалик таниқли тарихчи ва жамиятшунос Фрэнсис Фукуяма бундан ўн йил муқаддам “тарих ниҳояси” атамасини илмий муомалага киритган эди. Бу атама бошда ўзининг буткул ошқора зиддиятчилиги билан илмий тафаккурни хижолатга солган эди. Кейинчалик унга кўникдилар ва, чамаси, тамомила йўл қўйса бўладиган фараз сифатида қабул қилдилар. Табиийки, айна ҳолатда “тарих ниҳояси” инсон ҳаётининг барча ташқи жиҳатдан намоён бўлишларида ҳаракат йўқ деган маънода эмас, балки инсоният барча тарихий сюжетлардан фойдаланиб бўлган қабилида тушунилади. Ф. Фукуяманинг фикрича, либерал демократия ижтимоий ташкил этишнинг гултожи саналадики, уёнга-бўёнга ташлаб кўрсанг ҳам, барибир устунроқ бирор нарсга ўйлаб тополмайсан.

Эҳтимол, буларнинг барчаси чиндир, ҳар ҳолда бу бағоят янги ва ўзига хос ғояни осонгина рад этиш ёхуд йўққа чиқаришга йўл қўйиб бўлмайди. Айни чоғда ҳар бир халқ ўз тарихини ўзи битади ва ўз тарихини ўз майлича қайта ёзиб чиқади дегувчиларни ҳам маъқулламаслик мумкин эмас. Қисқаси, ҳар бир халқнинг, образли қилиб айтганда, ўз "тарих ниҳояси" бор.

Агар ишлар айнан шу йўсин юзага чиқадиган бўлса, унда "кечаги Ўзбекистон — бугунги Ўзбекистон" муаммосига ё ичдан, ёхуд ташқаридан бош суқиш, шунга ишончим комилки, Фарбона андозалардан, шу жумладан, либерал демократиядан ҳам кўр-кўрона нусха омилини йўққа чиқарадиган ҳаётий куч-қудратини сақлаб қолган ўзбек миллий анъаналари омилини теран англашга ўзини уринтирмасдан туриб ҳеч мумкин эмас. Мазкур тизилган мулоҳазалар бу мамлакатда жамият ҳаётини демократиялаштиришнинг ҳозирги стратегиясини ишлаб чиқиш учун ўта муҳимдек туюлади.

"Мустаҳкам яхлитлаштирилган мусулмонча анъанавий жамият,— деб ёзади Д. Карлайл,— Ўзбекистонда асрлар мобайнида мавжуд бўлган. У шўро даврига бардош берди ва коммунистларнинг уни йўқ қилиб ташлашга ашаддий уринишларига қарши чидаб келди. У, умуман олганда, замонавий ҳаётдан келиб чиқадиган ўзининг ички яхлитлигига тазйиқ қаршисида таслим бўлмади. Ва алалоқибатда "анъанавийлаштирилган ҳозирги замон" ёхуд "замонавийлаштирилган анъанавий тартибот" деб аташ мумкин бўлган доимийлик юзага келди".

"Оила ва дўстлар, танишлар ва хеш-ақраболар, уруғ ва сулола, тоталитар коммунистик давлатнинг сунъий ихтироларидан эмас, халқнинг жонли ҳаётидан келиб чиқадиган воқеаликнинг асосий унсурлари бўлиб қолаверади" (17-с.).

Ўзбекистоннинг янгиланиши, чамаси, собиқ Шўро Иттифоқининг бошқа янги мустақил давлатларидаги тегишли жараёнлардан, устига-устак Шарқий Европа мамлатларидаги мувофиқ жараёнлардан жуда катта фарқланувчи ўзига хосликлар билан кечади.

Бунда жамият қурилишининг (иқтисодий, сиёсий) етишиб турган модернизациясининг объектив талаблари, иқтисодий, сиёсий, маданий аҳволи ва кўпгина бошқа нарсалар ўртасидаги узилишларни инобатга олмасдан бўлмайди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда содир бўлаётган ислохотлар Фарбий Европа ва АҚШнинг тарихий тараққиётида асрлар давомида тақдири тугал ҳал ечилган турли-туман жараёнларни: эркинлик қадриятларини, шахс мустақиллигини шакллантириш ва айни чоғда адолат, бахт-саодат, ҳаёт мазмуни тўғрисидаги муайян тасаввурлар билан жипслашган этносни ривожлантиришни биргаликда ҳал қилиш вазифасини адо этиши лозим.

Тасаввуримча, дунё Ўзбекистон мисолида алоҳида цивилизациявий кийёфа кучайиши билан, ўзига хос цивилизациявий ўз-ўзини англашнинг ўсиши билан иш кўраётир.

Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра, инсоният тарихида йигирмадан ортиқ цивилизация ва бундан-да кўпроқ субцивилизацияларнинг шохиди бўлган экан. Улардан кўпчилиги ҳозирги дунёда ҳам амал қилаётир. Ғарб, Ислон, конфуцийлик, япон, православ-славян, Лотин Америкаси, Африка цивилизациялари шулар сирасига киради. Европа ва Шимолий Америка, турк ва араб сингари субцивилизациялар ҳам бор. Ғарб ва Шарқ: икки суперцивилизация саналади.

Цивилизациялар энг юксак тартибдаги маданий муштараклик, кишилар маданий кийёфасининг энг кўламли даражаси бўлган ва шундайлигича қолади. Улар бугунги кунда ҳам тил, тарих, дин, удумлар сингари умумий, мутлақо объектив жиҳатлар мавжудлиги билан бир-биридан ажралиб туради. Турли цивилизацияга мансуб кишилар индивид ва гуруҳ, фуқаро ва давлат, ота-оналар ва болалар ўртасидаги муносабатларга турлича қарайдилар, ҳуқуқлар ва мажбуриятлар, эркинликлар ва мажбуриятлар, тенглик ва иерархия мутаносиблиги тўғрисида ҳар хил тасаввурларга эга бўладилар. Бу тафовутлар юз йиллар давомида жамланади. Улар мафкуралар ва сиёсий тартиблар ўртасидаги тафовутларга қараганда янада бардошли бўлади.

Ғарбнинг энг нуфузли сиёсатшуносларидан бири Гарвард университетининг профессори Сэмьюэль П. Хантингтон шундай ёзади: "Дунё чиндан ҳам мулоқот воситалари (коммуникация) кучаюви оқибатида, халқлар ўртасидаги ўзаро алоқалар кучаюви натижасида борган сайин торайиб бормоқда, аммо интеграция ва табақаланиш бирлиги қонунига кўра бу цивилизациявий ўз-ўзини англашнинг ўсишига, муайян цивилизация доирасида муштаракликнинг кучайишига, улар ўртасидаги тафовутни англаб етишга олиб келади". "Маданий ўзига хосликлар ва тафовутлар,— таъкидлайди у,— иқтисодий ёхуд сиёсийсидан кўра камроқ ўзгаришга учрайди. Собиқ Шўро Иттифоқидаги коммунистлар ўзлари бунини хоҳлаган тақдирда демократга айланиши, ишчилар деҳқонлар турмушига ўтиши мумкин эди, бироқ рус кишиси, бунини нақадар хоҳламасин, эстонга, озарбайжон эса арманига эврила олмайди (Simuel P. Huntington. The Clash of civilisation. New-York, 1993).

Ва, Редъярд Киплингнинг "Шарқ ва Ғарб ҳақида баллада"сидан: "Ў, Ғарб, бу — Ғарб, Шарқ, бу — Шарқдир. Улар Еру кўк ҳали кўрқинчли қиймат кунда кунпаякун бўлмагунча бир жойда бошларини қовуштирмайдилар" сўзларининг Президент Каримов томонларидан кўчирма сифатида келтирилишини даъво қилувчи санаш адолатдан бўлиши эҳтимолдан холидир.

Жаҳон бир маданий ва умуман цивилизациявий қадриятларни бошқа маданиятга ва бошқа цивилизацияга олиб ўтишдаги истисно қийинчиликлар билан мусулмон мамлакатларни ғарблаштириш деб аталади-

Харита

Президент ИСЛОМ КАРИМОВ

Президент И. КАРИМОВ Бухоро вилояти маҳаллаларидан бирининг
оқсоқоллари билан учрашмоқда

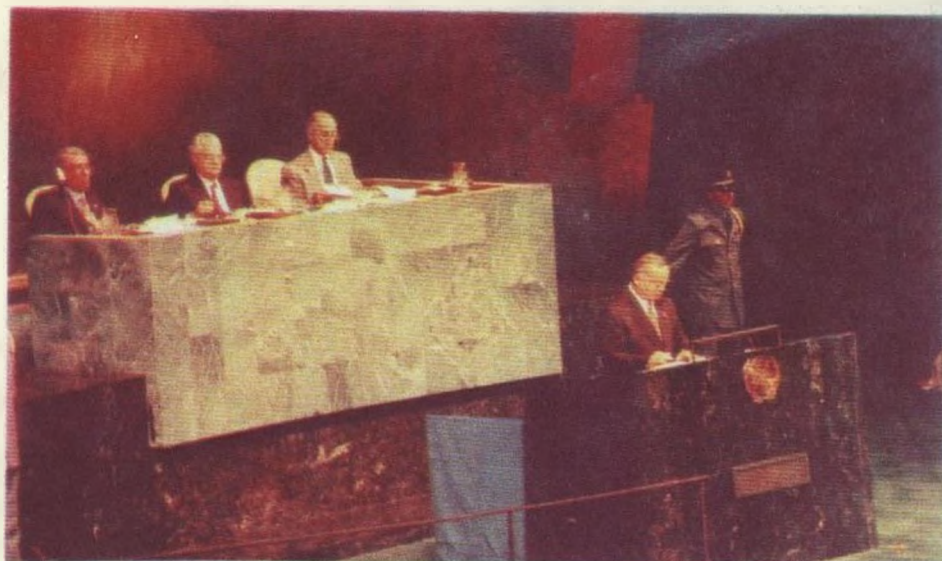
Президент И. КАРИМОВ Россия Федерацияси ҳукуматининг Раиси
В. Черномирдин билан Самарқанд шаҳридаги Музлатгичлар заводида

Президент И. КАРИМОВ атоқли адиб Ч. Айтматовга "Дўстлик"
орденини топширганидан сўнг

Президент И. КАРИМОВНИНГ Нью-Йоркдаги ўзбек диаспораси
вакиллари билан учрашуви, 1993 йилнинг сентябри

Президент И. КАРИМОВ Бош Ассамблеянинг БМТ 50 йиллигига бағишланган махсус тантанали мажлисида нутқ сўзлаётир, 1995 йилнинг 24 октябри

Президент И. КАРИМОВ "Америкен интернешнл груп" кенгаши аъзоларига нутқ сўзламокда, 1995 йилнинг 23 октябри, Нью-Йорк

Республика пойтахтининг қоқ марказида Амир ТЕМУР ҳайкали
ўрнатилиши — тарихий адолатнинг қайта тикланишидир

15-асрнинг буюк мунажжими-алломаси ва давлат арбоби
Улуғбекнинг Нукусдаги ҳайкали

Хева — жаҳон цивилизацияси бешикларидан бири

Шайхонтаҳур мадрасасининг инқилобгача кўриниши,
Тошкент шаҳри

Буюк ўзбек шоири Ғафур Ғулом қаламкаш дўстлари давра­сида
шеър ўқимокда

Иккинчи жаҳон уруши даврида турли миллатларга мансуб 14 етимни
асраб олган темирчи Шоаҳмад ота Шомаҳмудов ва унинг турмуш
ўртоғи Баҳри аяга ўрнатилган мажмуавий ҳайкал, Тошкент шаҳри

ган жараёнда тўқнаш келди. Япония ҳам бунга яққол мисол бўла олади. Бу муаммоларга ягона маънодаги жавоб топиш қийин, баъзида эса имконияти бўлмаган кўплаб масалаларни ўртага ташламоқда. У ёки бу давлат бошлиғининг ўз мамлакатини Фарб андозалари томон буришга дадил зўр беришларига қарамай, одатда, эрта ё кеч сезиларли ортга кетиш бошланади.

Маълумки, швейцарияларнинг фуқаролик ва бошқа барча кодексларини қатъий ўзлаштиришдан тортиб ҳожидўппи кийишни ман этишгача борган Камол Ота Турк Туркиянинг ялпи фарбча маданийлашувини амалга оширишга интилган эди. Ҳозир бу мамлакатда Шарқ мусулмон маданияти уйғонишининг кўплаб нишонлари кўзга ташланади. Бугун Туркия бошқа мусулмон мамлакатлардан анча-мунча кам фарқ қиладики, камолчилар инқилоби муваффақиятларидан кейин бунини фақат тахмин этиш мумкин эди, холос. Фарб ҳам, ўз навбатида, Туркияни ўз уюшмасига қабул қилишда иккиланиб турибди.

Цивилизациявий қадриятларнинг ўта кучли муҳофазакорлиги намунаси Япония саналади. Майдзи даврида деярли барча француз ва немис кодекслари таржима этилган ва уларнинг асосида тегишли япон кодекслари ва қонунлари қабул қилинган эди. Америка ҳуқуқий доктриналарининг кучли таъсири остида 1946 йилда Японияда Конституция ишлаб чиқилган эди. Бироқ, фарбча намуналаридан нусха кўчирилган ҳуқуқлар Япония ижтимоий ҳаётининг арзимас қисминигина тартибга солиб туради.

Ҳап шундаки, Японияда ҳеч вақт мустаҳкам илдизлари мавжуд бўлмаган Фарб ҳуқуқлари индивидуалликка асосланган. Европача намунадаги кодекслар томонидан тақозо этиладиган ижтимоий тузилмалар ва либерал рух япон воқелигида арзимас даражадагина мавжуд бўлди. Японлар учун муҳими — қонунлар эмас, балки анъаналар бўйича жорий этилган муомаладаги меъёрлардир. Судлар Японияда анча-мунча фаол, лекин хусусий шахслар ўртасидаги муносабатлар соҳасида улар фаолиятининг катта қисмини ишни таг-туби билан ҳал этиш эмас, мурса ташкил этади.

Бир сўз билан айтганда, бунда изоҳнинг ҳожати йўқ. Цивилизация намуналари ва намуначиллари етарлича муайян ва ўта жиддий иш эканлиги маълум бўлади.

Шундай қилиб, миллий тикланиш Ўзбекистон халқи учун — кимлардир Фарбда санагани сингари ҳар ҳолда ўтмишни ва ривоятга айланган турмушни қайта тиклаш эмаслигини воқелик сифатида қабул қилармиз. Бунда муаммолар бир неча қарра кўламлироқдир. Сўз турмуш тарзи хусусида, ижтимоий — ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий ва хусусан, ижтимоий муносабатлар ҳамда кўплаб асосий масалалар устида бо- раётир.

Тагин бир мулоҳаза. Ўзбекистон жойлашган минтақани турлича атайдилар: Туркистон, Ўрта Осиё, Марказий Осиё. "Туркистон" атамаси минтақа Россия томонидан мустамлакага айлантирилганидан сўнг кенг қўлланилган. "Ўрта Осиё" тушунчаси эса Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркманистон ва Тожикистонни умумлашма ифодалаш учун шўро даврида расмий муомалага киритилган эди. Қозоғистоннинг жанубий вилоятларини ҳам жуғрофий жиҳатдан айна минтақага мансуб топган эдилар. Сиёсий маънода, гарчанд охиригисини Ўрта Осиёдан ажратиб кўрса-тишнинг мезонлари хийла шартли бўлса-да, "Ўрта Осиё ва Қозоғистон" атамаси қўлланган. Сўнгра инглиз ва америкалик тадқиқотчиларнинг "Ўрта Осиё ва Қозоғистон"нинг ўрнида "Марказий Осиё" атамасини қўллай бошлаши махсус адабиётларга чалкашлик киритди.

Минтақа давлатлари раҳбарларининг 1993 йил январидagi Тошкент учрашуви пайтида Қозоғистон Президенти Н. Назарбоевнинг "ҳавола-си" билан "Марказий Осиё атамасини "қонунийлаштириш"га қарор қилинди. Нега? Ваҳоланки, "Ўрта Осиё" тушунчаси ўз ичига Қозоғистонни ҳам қамраб олади, деб баёнот бериш мумкин эди. "Марказий" атамаси айна ҳолда "Ўрта" атамасидан нимаси билан аъло? Сиёсий таъсир Россиянинг тана-тўшига бир зумдаёқ югурди. Фарблик мутахассислар кўп ҳолларда "олий даражадаги" Тошкент учрашувининг бу қарорига аҳамият бермадилар ва аввалгидек "Ўрта Осиё" атамасини унга Қозоғистонни қўшган ҳолда қўллайдилар. Фикримча, бу мутлақо тўғри. Ҳар ҳолда мен ҳам ўз қайдларимда Ўрта Осиё минтақасининг Қозоғистонни ўз ичига олган чегараларидан келиб чиққан ҳолда айнан шу атамдан фойдаланаман.

Ёши ўз номидан улуғ халқ

Ўзбеклар тарихининг йирик тадқиқотчиларидан бири академик С. П. Толстов шундай ёзади: "Ўзбекларнинг, халқ сифатида, уларнинг тили боис, ёши ўзларининг номидан анча улуғдир. Ўзбек халқи ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида туркий тилли халқ сифатида ўзбек халқининг таркибида фақатгина таркибий қисмлардан бири аҳамиятга молик кўчманчи ўзбеклар 16 асрда бу ерда пайдо бўлишидан кўп асрлар олдин шаклланган эди".

Ҳозирги ўзбек халқининг таркибига нафақат, Мовароуннаҳрнинг қадимги туркий аҳолиси, қолаверса 10-асрнинг охирилари — 11-асрнинг бошларида Қорахонийлар сулоласи билан бирга кўчиб келган турк қабилалари ҳам киради. Сўғдийлар ҳам, хоразмийлар ҳам, тожиклар ҳам, мўғулларнинг Темур мансуб бўлган барлос қабиласи ҳам, жалойирлар ҳам ўзбек халқининг таркибига қўшилиб кетган.

Ўзбекистон ўз тарихида буюк миссияни бажарди: у ўз тупроғида шаҳар ва даштни, ўтроқ ва кўчманчи халқларни ягона халққа яхлитлаштирганча бошини бир жойга қовуштирди.

Ўзбеклар туркий миллат гуруҳига мансуб, бироқ ўз этногенези бўйича улар Марказий Осиёнинг бошқа халқларидан кўра туркий тилли бўлмаган тожикларга яқинроқдирлар. Ўзбекларнинг ҳам, тожикларнинг ҳам илдизлари Сўғд, Хоразм, Бақтрия, Фарғонага, минтақанинг қадимий шаҳар цивилизациясига бориб тақалади. Ҳар иккаласи ҳам — илк ўрта асрларнинг Мовароуннаҳр турклари томонидан сўғдийлар, бақтрияликлар, парфиёнлар, хоразмийлар билан биргаликда яратилган буюк маданиятига ворис.

Камина бу мавзуда суҳбатлашишга мушарраф бўлган турли қатламларга мансуб ўзбекларнинг кўпчилиги ўз насл-насабини ҳам, ўз маданиятининг ўзига хосликларини, унинг алоҳида хусусиятларини ҳам айнан шундай тасаввур қилар эканлар.

"Ҳамма халқлар ҳар доим ҳам дунё тарихи силсиласида бўгин бўлавермайди. Ҳар бири, ўз принципларига мувофиқ, ўз галида тегишли ўрнини эгаллайди". Ўзбек халқининг ўтмишига мурожаат қилган пайтда Гегелнинг ушбу бағоят аниқ ҳикмати хотирда жонланади. Бинобарин, ўзбекларнинг тарихида чинакамига юксалиш давлари ҳам бўлган, тарихий лаёқатсизлик паллалари ҳам бўлган.

Ўзбеклар узоқ тарихининг неъматлари — уларнинг суғориш иншоотлари ва интенсив қишлоқ хўжалигида ниҳоятда бой тажрибаси, меъморчилик, мусиқа ва тасвирий санъат, маориф ва илму фаннинг ўзига хослиги ва нафислиги.

Ҳозирги Ўзбекистоннинг ҳудуди асрлар давомида Хитой, Ҳиндистон, Яқин Шарқ ва Европа цивилизациялари ўртасидаги алоқалар зонаси бўлиб келди. Ўрта Ер денгизидан Пекингача чўзилган узундан-узоқ Буюк Ипак йўли маълум даражада бунинг учун асос бўлган эди. Бу йўл нафақат товарларни, хусусан зеб-зийнат буюмларини ташишга хизмат қилди. Истилочилар шу йўллардан келдилар-кечдилар. Хайриятки, нафақат қўшинлар, қолаверса ғоялари билан ҳам. Бунда зардуштийлик, буддодвийлик, насронийлик ва айниқса Ислом ғоялари пайдо бўлди ва томир отди.

Ўзбекистондаги маориф ва илму фан соҳасидаги улкан ютуқлар 8-асрдан 16-асргача бўлган даврга тўғри келади. Нуфузли тарихчиларнинг маълумот беришича, Самарқандда бундан 2 минг йил кўпроқ муқаддам ўғил болаларга 5 ёшдан эътиборан ҳуснихат ва ҳисобдан таълим беришар, ўсмирлик ёшларида эса савдо ишларини ўрганиш учун карвонларга қўшиб жўнатишар эди. Бир қанча вақтдан сўнг минтақа шаҳарларида суғориш ва саёҳат, қурилиш ва савдо-сотиққа бўлган амалий эҳтиёжлар заминида ўсмирларни риёзатга (математикага) ўргатиш яхши йўлга қўйилган эди (нафақат ўша даврларда). Яна бир неча вақтдан сўнг, 10-аср бошларида бу ерда мусулмон ўрта ва олий мактаблари — мадрасалар бунёд эта бошлайдилар.

Ҳа, айтганча, ўзбек турмушининг ғаройиб ўзига хосликларидан бири — оилавий педагогиканинг илдизи ҳам шу замонлардан сув ичади. Унинг моҳияти шундаки, болалар — болаларга, катталар — кичикларга сабоқ беради.

Ўзбекистон тарихининг бу даври мунажжим ал-Фарғоний (9-аср), файласуф ал-Фаробий (9-аср), риёзатчи ал-Хоразмий (9-аср), қомусий билимлар соҳиби Беруний (10-аср охири — 11-асрнинг биринчи ярми), латин тилига ағдарилган тиббиётга оид қўлланмалари Европада ҳам шифокорлар учун дарслик бўлиб хизмат қилган Абу Али ибн Сино (10—11-асрлар) сингари дунё миқёсидаги даҳоларнинг ижоди билан алоҳида кўркамлик касб этган.

Мўғул-татарларнинг иқтисодий ва емирилишга ва маданиятни таъназулга олиб келган истилосидан сўнг Ўзбекистонда 14 асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан маданий ҳаётнинг янгидан юксалиши бошланади. Тагин турли-туман билимлар соҳаларида йирик олимлар ва мутафаккирлар. 15-асрнинг биринчи ярми — шогирдлари билан биргалликда ўша замон астрономиясида шуқуҳли чўққи аҳамиятига молик бўлган юлдузларнинг нужумий зижини ва жадвалини тузган Улуғбек. 15-асрнинг иккинчи ярми-16 асрнинг боши — Шарқнинг бир неча маданиятларини ўзида мужассамлаштирган буюк ўзбек шоири Алишер Навоий.

Шунда-да Ўрта Осиё халқларининг қолоқлиги тўғрисидаги мавзуда ва бошқа давлатларнинг амалда бу халқларни маданиятлаштиришдаги алоҳида мавқеи ҳақида мушоҳада юритаётганларида узоқ ва яқин хорижлик баъзи бир “маърифатчилар”нинг писандасини эшитиш баробарида ҳам афсусланасан, ҳам кўнглинг зирқирайди. Ишончим комилки, ўзбек цивилизациясининг манбалари билан яқиндан танишиш уларнинг ўзларига ҳам катта фойда келтирган бўлурди. Мен ўзбек эмасман, ва боиси, шундай деб ёзиш ҳуқуқига эгадирман.

1995 йил бошида немис алломаси профессор Й. Кальтернинг “Буюк Ипак йўли ворислари” деган мазмундор мақоласи чоп этилган эди. Афсуски, камина бу олим билан таниш эмасман, шундай бўлса-да, бу мақоладан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, у Ўзбекистонни яхши билади ва севади. У ўз мақоласида қуйидагича ёзади: “Ўзбекистондаги турмуш тарзи тўғрисидаги тушунча Европада бирёқлама табиатга молик. Ўзбекистондаги янги маданий авлод Гёте ва Вердини, Пушкин ва Максим Горькийни яхши билади. Беруний ва Навоийни Европада билишармикин?”

Ўзбекистон тарихида Амир Темури (1336—1405 й.й.) ҳам бор. Ҳозир Тошкентнинг марказида Темурга ёдгорлик ўрнатилган. Қўлини олдинга узатган шиддатли суворий — Темур жанговар отда. Президент Каримовнинг ниятича, бу ҳайкал ўтмиш ва келажак ўртасидаги боғлиқликнинг тимсоли бўлиб қолиши лозим. Мустақил Ўзбекистоннинг янгича расмий тарғиботи томонидан Темур ўзбек халқи тарихида беназир

аҳамият касб этган етук давлат арбоби, буюк саркарда сифатида кўриб чиқиладир. Бироқ, фикримча, Темур шахсини баҳолаш унчалик ҳам осон иш эмас. Шу жумладан сиёсий маънода ҳам.

Мутлақ ҳукмдор сифатида унинг фаолияти авлодларнинг самимий хотирлашига муносиб кўплаб ижобий жиҳатларга эга бўлган. У ўз салтанатининг мукаммал давлат тузилмасини, етарли даражада ишлов берилган қонунлар тизимини яратди. Темур — бу, ўша замонга нисбатан олганда, улкан суғориш ишлари, ҳунармандчилик ва савдо-сотик, шаҳарлар қурилиши ва меъморчилигининг равнақи.

Д. Карлайлнинг Президент Каримов томонидан Темур шахсига қизиқиш уйғотилишига ёндашуви ҳам ўзига хос. У бунини "Темурнинг реабилитацияси" деб атайди ва Ўзбекистоннинг собиқ йўлбошчиси, компартиянинг кўп йиллик раҳбари Шароф Рашидовнинг эътирофли номи қайта тикланиши билан боғлайди.

"Каримов бошлаган кампанияни шундай таърифлаш мумкин: "Ўтмиш орқали келажакка". Бундай кампаниялар ҳокимият режим қонунийлигини кучайтириш ва халқнинг маънавий руҳини қўллаб-қувватлаш учун эъзозли тарихий сиймоларга ўз диққат-эътиборини қаратадиган барча сиёсий тизимларда учраб туради.

Олдинга олиб чиқиладиган икки тарихий шахс — Темур ва Рашидов кўпроқ ёхуд камроқ даражада муносиб феъл-атвор жиҳатларига эга эдилар. Албатта, Темурнинг барча ишларини оқлаб ва фаолиятининг ҳамма кўринишларига тақлид қилиб бўлмайди. Москванинг қурбони бўлган Рашидов маҳаллий қаҳрамон эканлиги чин бўлса-да, унинг макташга арзимайдиган салбий томонлари ҳам бор эди.

Ўзбекистон тарихий қаҳрамонларининг Пантеонига эъзозлаб жойлаштириш мумкин бўлган бошқа қаҳрамонлар жуфтлиги ҳам борки, бири — узоқ ўтмишдан, бошқаси — замонамизга яқинроқ даврдан. Биринчиси — Улуғбек, Темурнинг невараси ва вориси, ниҳоятда жозибали шахс. Ўзининг истилочи ва бузғунчи бобоси билан бир қаторда кўриладиган аллома ва бунёдкор мустасно тарихий контраст яратган, ўзбек халқи тарихига зарурий барқарорлик бахш этган бўлур эди. Иккинчи сиймо XX асрдан. Киндик қони Бухорода томган ва Самарқандни жон-дилдан севган, Сталиннинг кўрсатмасига кўра 1938 йилда маҳв этилган Файзулла Хўжаев ўзбеклар тарихи бағрига қайтарилиши лозим. Ўзбекистоннинг айнан шу навқирон Бош вазири ўз мамлакати порлоқ келажаги режаларининг, бугунги кунда Президент Каримов зўр қатъият ва ирода билан рўёбга чиқараётган режаларининг яратувчиси эди" (193-с.).

Ўзбек тарихида Россиянинг юз йиллик мустамлакачилиги ҳам, шўролар ҳокимиятининг 70 йиллик даври ҳам бор. Бу, кўплаб ҳақиқатда аламангиз саволларга оқилона жавоб бериш ҳали қийин бўлган даврдир. Бинобарин, бу даврда ўзининг тўсқинлик қилувчи (регрессив) моҳиятига кўра буткул кутилиши табиий бўлган воқеалар ҳам бор. Жорий асрнинг йигирманчи йилларида амалга оширилган Ўрта Осиёда давлат че-

гараларининг мажбурлаб ўтказилиши ана шундай воқеалар сирасига киради. Президент Каримов бу нарсани "Туркистон деб аталадиган ягона ҳудудда яшовчи миллат ва элатларни улар устидан ҳукм ўтказиш мақсадида сунъий бўлиб ташлашдир", деб таърифлайди.

"Москва томонидан 1924—1925 йилларда ўтказилган миллий чегараларни белгилаш,— деб ёзади Д. Карлайл,— бир-биридан фарқ қилувчи турли-туман этник жамоаларни битта тўдага қўшиб юборди. Айрим этнослар бундай пайтда қисмларга ажратилган аҳволга тушиб қолдилар" (8-с.). Ўрта Осиёнинг таниқли немис тадқиқотчиси Паул Георгнинг маълумотларига қараганда, чегаралар белгилангандан кейин ўзбеклар Тожикистон аҳолисининг 21 фоизини ва Қирғизистонда 11 фоизини ташкил этганча Ўзбекистондан ажралиб қолган миллий туманлар вужудга келтирган эди. Очикдан-очиқ сиёсий қаллоблик рўй берган эдики, унинг оқибатларини ҳозирги замонда ўзгартириш мумкин эмас.

Президент Каримов давлат чегараларининг белгиланиши бугунги кунда ҳам Ўзбекистоннинг кўплаб муаммоларини кучайтирувчи ва маълум маънода кўпгина масалаларнинг ижобий ҳал этиш учун тўсиқ бўлгувчи омиллигича қолгани тўғрисида асосли сўзлайди.

Ўтмиш орқали келажакка

Ғарб ва Шарқни, уларнинг цивилизациявий асосларида турли-туман мезонларига қараб фарқлаш мумкин. Фикримча, улардан бири ниҳоятда муҳимдир. Аввало шу ҳақда сўз юритамиз.

Ҳар қандай инсоний жамиятда икки аспектни алоҳида ажратиб кўрса-тиш мумкин: ишчанлик ва мулоқот. Биринчи аспектда ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этиш тўғрисида сўз боради. Иккинчисида — одамлар ўзларининг кўпчилигини биладиган ва авлоддан-авлодга ўтганлари сайин биргаликда яшашлари лозим бўлган далилларга боғлиқ ҳолда киришадиган турлича ўзаро муносабатлар ҳақида. Бу аспектларнинг тафовути, улардан бири тошининг оғир келиши цивилизациянинг Ғарб ва Шарқ намуналари ўртасида фарқларнинг энг теран асосларини ташкил этади.

Ғарб жамияти, асосан, ишчанлик аспекти қонунларига кўра уюшади. Шарқонасида — мулоқот устуворлиги. Бунда — мамлакат миқёсида кишиларни бирлаштиришдаги ҳал қилувчи мавқе давлат ихтиёрида бўлади. Шарқдаги давлатга, ҳокимиятга алоҳида муносабат ҳам шундан келиб чиқади.

Умуман олганда, ҳокимиятнинг асосланиши талаб этмайдиган факт сифатида тан олиниши ва унга бўйсунуш — юқори даражада тараққий этган инсоний уюшмаларнинг асосий формулаларидан бири. Мавжуд фарқ шундаки, ҳокимиятга муносабат Ғарбда расмий мантиққа бўйсундирилса, Шарқда эса алоҳида маъно-мазмун, алоҳида туйғу ва куйинчаклик билан суғорилган.

Ўзбек халқининг анъаналарида ҳокимият вакилларига, давлатнинг мансабдор шахсларига тўла ҳурмат муносабати ва ҳатто эъзозлаш мавжуд. Ва, қоида тариқасида, бу қўрқувдан эмас, балки одамлар ҳокимият аллақандай олий ибтидодан, шу жумладан, илоҳий хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда ўзлари тўғрисида қайғуришига самимий кўникиб қолишган. Буни "патернализм", "этник патернализм" ёхуд бошқача аташ мумкиндир — моҳият ўзгармайди. Бу мавжуд ҳаётнинг реализми. Бироқ, агар ҳокимият, агар унинг вакиллари кишилар ишончини оқламаса, агар улар ожиз ва ахлоқсиз бўлиб чиқишса борми, ўзларидан кўришсин. Одамларнинг ҳурмати ва эъзози теран нафратга айланади. Бу нарса Шарқда Фарбдагидан кўра юз чандон кўрқинчлироқдир.

Хуллас, ўзбекларнинг ҳокимиятга алоҳида муносабати — бу, тарих алгоритми. Ва, қачонки Ўзбекистонда ёхуд Қирғизистонда муҳолифат ўзининг сиёсий, кўп ҳолларда ўта ғаразли мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ўз босма нашрларида Президентни ҳақоратлаш, давлат бошлиғи сифатида унинг ор-номусини поймол қилишга жазм этса,— бу халқ маънавияти нуқтаи назаридан ахлоқсизлик деб баҳоланади.

Умуман, анъаналарнинг бузилиши исталган жамиятда қимматга тушади: халқ ва ҳокимият мулоқоти анъаналари-ку — айниқса. Зоҳидлар тилида таърифлайдиган бўлсак, илоҳий неъматлар бўстонини Яратувчи тарк этади ва жинлар базми бошланади.

Ўзбеклар табиатининг муҳим жиҳатларидан бири — уларнинг тадрижпарастлиги, етти ўлчаб бир кесиши, ҳар хил алғов-далғов ва қилмишларга салбий муносабатда бўлишидир. Ўзбекистонда шошма-шошарликни ёқтиришмайди ва бугунги ўзгаришларни, дейлик, Россиядаги сингари қабул қилмайдилар.

Мен вақтида Президент И. Каримовнинг тадрижийлик ва инқилобга қарашлари тўғрисида ёзган эдим. Уларнинг теран тарихий илдизлари бор. Ижтимоий амалиётда ҳам, ўтмиш мутафаккирларининг дунёқарашларида ҳам. Ал-Фаробий ўз вақтида шундай ёзганди: "Ўзларига муносиб шарт-шароитлар ва муҳит билан мувофиқлашадиган босиқ, ўртача саъй-ҳаракатлар қолган бутун ҳар хил вазиятларда саодатга етишиш учун кўпроқ фойдалидир". Беруний эса айна мавзуда қуйидагича ёзади: "Рубъи маскуннинг одамзод яшайдиган қисмида воқеалар ё бирданига, ёки галма-гал содир бўлади. Биз учун уларнинг галма-гал бўлмоғи маъқулдир". Ибн Синонинг бу мавзудаги мулоҳазалари ҳам юқоридагиларга ўхшаш: "Бир сифат доирасидан бошқа сифат доирасига бир туртки билан ҳам ўтиш мумкин. Босқичма-босқич ўтиш ҳам мумкин. Одамларга эса унинг босқичма-босқич содир бўлгани маъқул туюлади".

Асрлардирки, ўзбек миллий табиатида жамоавийлик хосдир. У айни чоғда шўролар жамоавийлиги билан ҳеч қандай муштаракликка эга эмас. Агар одамлар, бирдамлик туйғуси билан кўтаринки кайфият туйсалар, тенг ва адолат асосида ўз меҳнати ва ўз маблағини умумий ишга қўшса—

лар, бунда фақат инсоний ор-номус ва маънавиятнинг юксак даражада намоён бўлмоғини кўриш мумкин. Шахс эркинликларини оёқости қилиш одамларни жамоавийликка мажбурлаганларида бошланади. Мажбурий ахлоқ ҳамиша ахлоқсизлик бўлиб қолаверади. Ўзбекона жамоавийлик ижтимоий ҳаётнинг барча даражаларида ва ҳамма соҳаларида намоён бўлади. Турмушда ва ишлаб чиқаришда ҳам, иқтисодиётда ва сиёсатда ҳам. Фарбда, хоҳ у Америка ёхуд Европа бўлсин, бундай умумият йўқ. Мисол учун, АҚШ ёхуд Германияни Ўзбекистон билан муқояса этадиган бўлсак, одамлар у ёқда чинакамига, ким билсин, ҳаддан ташқари мустақил ва мухтордирлар. Ўзбекистонда эса улар гўё ҳар хил кўри-нишдаги норасмий ришталар билан бир-бирига боғланиб қолган.

Маҳалла ташкилоти ўзбек жамиятида жамоавийликнинг олий чўққиси саналади. Маҳаллий ҳамжамиятларнинг, маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг ташкилий шакли сифатида маҳалла асрларни қаритди, ўзбек тарихининг тегирмонларидан бутун чиқди. Бугунги кунда унда бир неча ўнлаб авлодларнинг бебаҳо тажрибалари жо этилган. Ҳаётини қувват уни тарқ этмади, у тарихан сўниш сўнгсизлигига сингиб кетмади.

Маҳалла — савдо-хунармандчилик мавзеларини ифодаловчи арабий калима. У 10-асрдаёқ маълум эди. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бўлган шаҳарлардаги маҳаллаларнинг айрим мавзелари ўша пайтлардаёқ шу қадар катта эдиларки, уларни шаҳарнинг мустақил қисми сифатида кўриб чиқиш мумкиндир. Маҳаллага обрўли шахслар — умумий йиғилишда сайланадиган шайх ёхуд юзбоши раҳбарлик қилар эди. Ҳар бир маҳалла ўзининг кўкаламзор ҳудудида масжид ва чойхона жойлашган жамоатчилик марказига эга бўлган. Маҳалладагилар ҳар хил турдаги жамоат ишлари ўтказиш учун зарур бўлган умумий асбоб-анжомларга эга бўлишган.

Тошкентда, масалан, 1865 йилда 140 маҳалла бўлиб, уларда 76 мингдан ортиқ одам умргузаронлик қилган. Жорий асрнинг йигирманчи йилларида бу шаҳарда маҳаллалар сони 280 тани ташкил этган. Бугунги кунда 300 дан зиёд. Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам моҳиятан шунга ўхшаш манзаранинг шохиди бўламыз. (Уларнинг аҳолиси ва ҳудуди мувофиқ бўлмоғи табиийдир.)

Узоқ йиллар маҳалла тарихи ва социологиясини тадқиқ этган Д. Карлайл ёзади: "Оила ва дўст-ёронлар маҳалла турмушининг бош асоси бўлиб келган ва шундайлигича қолади. У шахсий муносабатлар маҳак тоши саналади. Улар "сулола" деб аталувчи, кишиларни бирлаштирувчи ва ажратувчи ўта муҳим тармоқ тузилмасини яратди. Яқинлик муносабатларига асосланган ва насл-насаб принциплари билан метинлашган маҳалла ўзбеклар дунёга келадиган, тарбияланадиган ва одатда ўзининг бутун ҳаётини ўтказадиган жой ҳисобланади. Дўстлик барқарор тушунча бўлган маҳаллада мойиллик сингдирилган бўлади.

Ҳамма маҳалла теварагида парвона бўлар, шахсий садоқат бутун шаҳар бўйлаб тарқалар, баъзан эса бутун бошли минтақани камраб олар эди. Бундай аънапарастлик шароитида кимнингдир тажрибаси

шахсий мулоқотлар доираси тасарруфидан ташқарига ҳам зудлик билан тарқалиб кетади. Шахс ҳар қандай масофадан туриб сулола аъзоларининг никоҳ тантаналарида, маросимларда қатнашиши мумкин. Рангбаранг оилавий-қариндошчилик алоқаларининг маҳалладан ташқарида ҳам кундалик турмушда тоши бор, лекин улар маҳалланики сингари тош боса олмайди" (165-саҳ.).

Бир-бирини ўзаро қўллаб-қувватлаш ва жамоавий меҳнат шакли бўлган ҳашар ҳам маҳаллада дунёга келди ва ривожланди. Асрлар ўтди, ҳашар ёрдамида ҳамма уйлар, кўприklar, йўллар қурилди, ариқлар ва каналлар қазилди. Йирик жамоат ишларини бажариш билан боғлиқ ҳашар мавжуд, ишончим комилки, келажакда ҳам бўлади. Ишониш анча қийин, лекин 160 минг одам 45 кун ичида Катта Фарғона каналини қурган. Бугунги кунда ҳам, камина бунга шоҳидман, Ургутдаги телевизион марказ ҳашар асосида барпо этилди.

Ўзбекларнинг кўпгина анъанавий ижтимоий тузилмаларини емирган коммунистик режим маҳалла билан курашда чекинишга мажбур бўлди. Маҳалла коммунистларнинг "тишига қаттиқ тегди". 1938 йилда 20-йилларнинг охириларида бери давом этиб келган маҳаллага ҳужум тўхта-тилган эди. Шундай қарор қабул қилинган эди: маҳалла янги социалистик тузилмалар билан уларни тўлдирганча ёнма-ён мавжуд бўлиши лозим.

Фарбнинг ижтимоий руҳшунослари "бозор кўрган одам"нинг ўзига хос жиҳатлари сифатида амалиёт кўрганликни, ишчанлик, тежамкорликни, рақобатчиликка таваккал, ўз-ўзини интизомга чақириш ва ўз-ўзини уюштира билишни тилга оладилар. Бундай сифатлар йўқ экан дейди улар, бозор иқтисодиёти ҳам бўлмайди, фақат унга ўхшаш аллақандай жамоа қиёфаси бўлади.

Фикримча, исталган халқ учун бундай шахс типини шакллантириш муайян вақтда ҳал этиладиган ишдир. Дейдиларки, аскар бўлиб туғилмайдилар, аскар бўлиб етишадилар. Ўзбеклар хусусида тўхталган бўлсак, тарих бу сифатларни аллақачон уларнинг қон-қонига сингдириб улгурган.

Ўзбеклар психологиясида умумийчилик индивидуализм (алоҳидачилик) билан бирга ажойиб тарзда сиғишади. Ўзбекларга прагматизм, фаол, лекин пишиб етилмаган ҳаётий мўлжал олиш хосдир. Моддийликка, ҳаётнинг пул билан боғлиқ жиҳатларига қизиқиш улар учун тугал ҳаётий аҳамиятга молик бўлмаса-да, айтиш чоғда мақсадларни ҳам, фаолият мазмунини ҳам белгилаб беради. Ўзбеклар ишлари ўнгидан келиши умидида машаққатларга бардош беришга қодир. Ҳам улар юксак интизомлик билан ажралиб турадилар.

Ўзбек миллий табиатининг бу барча хусусиятлари мамлакат иқтисодий ҳаётини бозор йўналишида модернизациялашни муваффақият билан уддасидан чиқишнинг ишончли кафолати. Нафақат доктриналар ва декларациялар даражасида, башарти амалиётда кафолати.

Яратганнинг ўзи ўзбекларга алоҳида жасорат ва матонат ато этган. Ор-номус талаблари кишини ўзини қурбон қилишга мажбур қиладиган хатарли вазиятларда уларга тенг келадигани топилмайди. Урта Осиёга сургунлари вақтида ўзбеклар билан ёнма-ён яшаган чеченлар ўзбекларнинг ўлимни жасорат ва совуққонлик билан қаршилашига ҳар қандай чечен ҳавас қилиши мумкин деб ҳисоблайди.

Ҳамдардлик ва ўзаро ёрдам тўйғуси ўзбекларнинг қон-қонига сингиб кетган, улар ўз қўшнисини бошига мусибат тушганда ҳеч қачон ёлғиз қолдирмайди. Улар ўзларидан мадад истаб келган истаган одамни бало-офат олдида танҳо қолдирмайдилар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўз тупроғидан уруш сургун қилган юз минглаб одамларга бошпана берган, иссиқ-совуғидан хабар олган, қорнини тўйғазган Ўзбекистон ўз қалбининг буюклигини бутун дунёга намойиш этди.

Абадиятга дахлдор Фафур Фуломнинг уруш туфайли Ўзбекистонга келиб қолган болаларга қараб ирод этган бениҳоя самимий ва юракка яқин сўзларини унутиб бўлармикин: "Чўчима, жигарим, ўз уйингдасан, Кўзим усти, миннат бошингга дурра".

Тошкентдаги Халқлар дўстлиги майдонида ғайриоддий ҳайкаллар гуруҳи бор — ўзбек чоли ва ўзбек момоси болалар қуршовида. Уруш йилларида тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шоаҳмудов ва унинг турмуш ўртоғи Баҳри ая ота-онасидан ажраб қолган 14 етим болани ўз оилалари паноҳига олдилар. Руслар, украинлар, яҳудийлар, молдованлар — улар ҳамма болалар учун севгувчи ва ардоқловчи ота ва онага айландилар. Ўз қалби тафтини етим қолган болаларга сахийларча бахшида этган кекса темирчи ва унинг хотини тириклар сафидан кетдилар. Лекин уларнинг хотирасини Ўзбекистонда эъзозлаб сақлайдилар. Етимлар бошпана топган уй жойлашган кўчага Шоаҳмудовлар номи берилган. Улар ҳақида фильм суратга олинган, китоблар ёзилган. Уларнинг жасорати ҳайкалларда акс эттирилган. Ўзбекистонда бунақа ҳайкаллар минглаб топилади, деб ўйлайман.

Ўғлон ёшида лаънати уруш даҳшатларини бошдан кечирган фарзанд сифатида Фафур Фуломнинг, темирчи Шоаҳмудов ва унинг турмуш ўртоғи, кўпларнинг ёрқин хотираси ва менга таниш бўлмаган кўплаб ўзбекларнинг бағрикенглиги олдида тизза букиб, сажда қиламан. Мен ҳам улар наздида узиб бўлмас қарздорлик ҳисси билан яшаётганлардан биридирман.

Оила — ўзбеклар учун ижтимоий ҳаётнинг энг муқаддас шўъбаларидан бири. "Отага ҳурмат — Аллоҳга ҳурмат", "Отага лойиқ бўлмоқ — Аллоҳга лойиқ бўлмоқ". Бу принциплар ўзбек оиласида ҳозир ҳам барҳаётдир.

Ўзбекистонга ва умуман олганда, бутун Шарққа хос ижтимоий-ёш иерархиясини Ғарбда тушунишмайди. Европанинг аксарият тилларидаги "ака" сўзи ўзбек тилида тенг маъноли лексик эквивалентга эга эмаслиги ҳам тасодифий бўлмаса керак. Бори — ёхуд "ака" — "катта ака", ёхуд — "ука" — "кичкина ука". Дарвоқе, айти ҳодиса япон тилига

ҳам хосдир. Айни ҳолатда олдимизда шунчаки ўхшашлик эмас, балки Шарқдаги ёш иерархиясининг бирламчилиги ва муқимлигининг тилда мустаҳкамланишининг қонуни акс этиши намоён бўлади: ака бўлиш — бошқача, ука бўлмоқ-да бошқадир. Жавобгарлик даражаси ва ҳуқуқлар миқёси ҳам шунга боғлиқ равишда белгиланади. Фарбда оиланинг бундай культини архаизм (эскичилик) деб санайдиган одамлар камчилик эмас. Бироқ, оила ташкилотининг тушиб бораётган нуфузини кўтаришга даъват этаётганларнинг чорлови ҳам борган сайин дадил янграмоқда. Одамларга бир-бирига дахлдорлик туйғусини сингдираётган, улар оиласининг мавқеини эгаллаб олаётган диний мазҳаблар ва ҳар хил диний гуруҳларнинг гуллаб-яшнаши жамоатчиликни кундан-кунга қаттиқ ташвишга солаётир. Мабодо, оила масалаларида Фарбда оқиллик устун келгудек бўлса,— ўзбек оиласи ўрнатилиш учун муносиб намунага айланиши мумкин.

Ўзбеклар, аксарият ҳолларда, чинакамига диндорлардир. Ислом асрлар давомида Ўзбекистон халқи учун ҳам дин, ҳам ахлоқ, ҳам виждон, ҳам маърифат бўлиб келди. Шариатга асосланган мусулмон ҳуқуқий маданияти ўзбекларнинг ижтимоий онига мустаҳкам ўрнашган. Бу ўринда шариатнинг инсон эга бўлиши мумкин ҳуқуқлар билан эмас, балки унинг зиммасига юкланган мажбуриятлар тизими билан бошдан-оёқ тўлалигини тушуниш бағоят муҳимдир. Мусулмон ҳуқуқлари ҳокимият тасарруфидаги, агар улар, ижтимоий тартибни муҳофаза қилишга қаратилган бўлса, энг қатъий қарорларни қабул қилиш, энг авторитар чораларни кўриш ваколатларини ҳам доим тан олиб келган.

Мусулмон мамлакатларида ҳуқуқни Фарб андозалари бўйича қайта қуриш бобида нечоғли илгарилашга эришилган бўлмасин, нуфузли тадқиқотчилар ҳулосасича, мусулмонликнинг юридик аънаналари, унинг ўзига хос ҳуқуқий тафаккури ва хатти-ҳаракати сақланиб қолмоқда ва ҳатто етарлича катта истиқбол билан кучайиб бормоқда.

Кечмиш замон ҳар бир халқ тарихида алоҳида из қолдиради. Уни давомийлиги бўйича ҳам, воқеа-ҳодисаларга тўлалиги бўйича ҳам, ўзининг ҳозирги кунга ва келажакка таъсири бўйича ҳам Ўзбекистон халқида у, боя айтилганидек, бутун бу миқёслар бўйича ажойибдир. Унда бугунги кўплаб ҳақиқатларнинг асл манбаси.

Ўзбек тарихининг алгоритмларини, ўзбек халқи келажакнинг алгоритмларини бу мамлакатнинг даҳолари, мумтозлари, улар томонидан яратилган дурдоналар, илм-фан ва адабиёт, санъат ва меъморчиликнинг олтин саҳифаларини ўзларида мужассам этган. Алгоритмлар аънаналарда, эътиқодда, ҳаётга муносабатда.

Агар дарахтлар ана шу тупроқда, аксинча аллақандай бошқасида эмас, томир ёйсалар ва саховатли мевалар инъом этсалар, демак, бу дарахтлар учун ана шу тупроқ ҳақиқий ҳисобланади.

Агар айнан шу дин, шу маданият, ҳаёт тарзи ва нарсалар мезони, аллақандай бошқачалари эмас, халққа маънавий сезги ва маънавий фойда, ботиний ор-номус ва куч-қувват бахш этса,— ана шу нарса бу

халқ учун ҳақиқатдир. Ўзбекистон Президенти И. Каримов тафаккури ва амалларининг мантиқи шундай. Бу нарса ўзига нисбатан ҳурмат-эътибор уйғотмасдан қолиши мумкин эмас. Сиёсий йўлбошчилик муаммоларининг ғарблик тадқиқотчиларидан бири шундай ёзади: "Буюк воқеалар ҳамisha йўлбошчи билан замонанинг нафақат ҳозиргиси, қолаверса ўтгани ўртасидаги никоҳдир". Агар шундай бўлса, Ўзбекистонда неқбинлик учун барча асослар бўлмоғи лозим.

УЧИНЧИ БОБ

ЎТИШ ДАВРИДА КИМ АРАВАНИ ОТДАН ОЛДИН ҚЎЙМОҚДА?

Президент Ислон Каримов стратегик тутган йўлининг илк қоидаларидан бирини, тахминан, шундай талқин этсак бўлади: агар сиёсат иқтисоддан олдинроқ юра бошласа — узилишлар пайдо бўлиб, бундай ҳол ислохотларни бамисоли совет жамияти давридаги сингари инқирозларга олиб келиши мумкин. Мен ислохотларнинг бошқачароқ (сиёсий ҳаётни демократлаштириш ва шу асосда бозор иқтисодиётига ўтиш) йўналишларига амал қилаётган Қирғизистон Республикаси Президенти Асқар Акаевдан: “Ким аравани отдан олдин қўймоқда — Сизми ёки Президент Каримовми?” деб сўрадим.

А. Акаев аввалига ҳазиломуз оҳангда: “Ҳамма нарса аввало ўша арава ва отнинг қанақалигига боғлиқ” — деди. Шундан кейин ўз фикрига жиддий қўшимча қилди: “Сиёсат ёки иқтисоднинг устуворлигини бир қатор омиллар, жумладан, аҳолининг этник таркиби, илғор намояндаларнинг ислохотга нечоғлиқ тайёрлиги, халқ оммасини ўз орқасидан эргаштира оладиган раҳбарнинг мавжудлиги кабилар белгилайди”.

Бу гаплар тўғри, албатта. Бироқ, яна шу нарса ҳам аниқки, тоталитаризмдан посткоммунизм орқали бозор иқтисодига ўтишнинг теран асосларида собиқ шўро тузуми ҳудудидаги барча давлатлар учун муштарак бўлган умумий бир қонуниятлар зухр этмаслиги асло мумкин эмас.

Бу қонуниятлар, табиийки, у ёки бу мамлакатнинг ўзига хос, айрича шарт-шароитларига боғлиқ равишда ҳар гал бетакрор ҳолатларда намоён бўлиши мумкин. Лекин, такроран бўлса ҳам айтаманки, ўзининг теран асосларида мазкур қонуниятлар барча мустақил давлатлар учун, айниқса, Ўрта Осиё давлатлари учун муштаракдир.

Бугунга келиб, шу нарса янада ойдинлашдики, айнан Ўзбекистон Президенти ўтиш даврининг объектив тамойилларидан ва ўз халқининг цивилизацияси хусусиятларидан келиб чиқиб иш бошлаган экан. Шу боис, юқорида тилга олинган образли иборани қайта эслаб, ишонч билан айтишимиз мумкинки, худди Ўзбекистонда арава ҳам, от ҳам ҳаёт қандай талаб қилган бўлса, шундайлигича қўйилди: от олдинда, арава эса кейинда турибди.

Ўзбекистоннинг иқтисодий ислохотларни амалга ошириш йўли алоҳида ўзига хосдир, бу йўл деярли барча собиқ шўро давлатлари бораётган йўللардан фарқ қилади. Унинг кўзга ташланиб турган ютуқлари кўпчиликда ўзи ва бошқалар учун бу мўъжизанинг моҳиятини ойдинлаштириш эҳтиёжини уйғотмоқда. Ўзбекистон Президенти ўз иқтисодий дастурининг намунасини кимдан “кўчирма” қилганлиги устида ҳам бош қотирмоқдалар.

Д. Карлайл шундай деб ёзади: "Хитой, бу мамлакатга сафар қилганида сиёсий ва иқтисодий андоза сифатида, Каримовда катта таассурот қолдирди. Хитойнинг авторитаризмни сақлаб қолиб, айти пайтда, иқтисод соҳасида ислохотлар ўтказганлигини, эҳтимол, у ўз мамлакатини учун намуна қилиб олишни ҳаёлидан ўтказган бўлса, ажаб эмас. Аммо буни у очиқчасига ҳеч қачон тан олмай келяпти" (177-с).

Ҳақиқатан, улкан мамлакат иқтисодини бошқаришда маъмурий, бевосита раҳбарлик ва муайян ораликни сақлаб, бавосита бошқаришни оқилона бирлаштириш, марказлаштиришни қишлоқлар ва корхоналарнинг ўзини-ўзи ривожлантириши билан узвий қўшиб олиб боришдан иборат Хитой тажрибаси Ўрта Осиё ҳудудидаги янги мустақил давлатлар диққатини тортмаслиги мумкин эмас. Айниқса қайта қуриш ислохотлари бошдан кечирилаётган бир шароитда Хитойда аграр соҳадаги ислохотлар нақадар кучли ирода, шижоат ва изчиллик билан амалга оширилаётганлигига таҳсинлар айтмасдан бўлмайди. Бу ислохотлар натижасида, Хитойда ғалла етиштириш 1,2 марта, шакар ишлаб чиқариш 3,6 марта, гўшт етиштириш 3,8 марта кўпайди. Қишлоқ корхоналарида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш (жумладан, хорижий капитал иштирокида) даражаси ўрта ҳисобда ҳар йили 28 фоизга ўсмоқда.

Бошқалар Ўзбекистондаги иқтисодий-сиёсий тадбирларнинг илдиларини янада "чуқурроқдан" изламоқдалар. Мухолифат намояндалари Ўзбекистон Президенти ўз иқтисодий стратегиясини ишлаб чиқишда "Чили андозаси"га таянди, деб ҳам айбламоқдалар. Шахсан мен ўзим Каримовнинг ўз оғзидан бу тўғрида ҳеч нарса эшитмадим ва унинг Чили андозасига муносабати ҳақида ҳам бирон жойда ўқимаганман. Бироқ, агар унинг Чили йўлига қараши ижобий бўлганида ҳам, бунинг учун оқилона фикрловчи сиёсатдонлардан биронтаси унинг томорқасига тош отиши мумкинлигига ишонгинг келмайди. Ахир, бу мамлакатда, ростини айтганда, америкалик экспертларнинг фаол иштирокида тоталитаризм ва ўзбошимча оломончиликдан либерал демократияга ўтиш даврининг тамойиллари ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда.

Ишончим комилки, иқтисодий ислохотларнинг "ўзбекона йўли" — бу Ислом Каримовнинг кашфиёти, кўп маънода, агар таъбир жоиз бўлса, унинг "ноу-хау"сидир. Бу унинг алоҳида иқтисодий салоҳиятининг, тиниқ ақл-идрокиннинг, оддий одамларга нималар зарурлигини яхши тушунадиган сиёсий арбоблик истеъдодининг ва албатта, жаҳон тажрибасини яхши билишнинг натижасидир.

Жар ёқасида

Мен олдинроқ Ислом Каримовнинг давлат тепасига келиши арафасидаги вазият тўғрисида бироз тўхталган эдим. Энди бу тўғрида ба-тафсилроқ гаплашамиз.

Мен "Каримовгача" бўлган Ўзбекистондаги аҳволга бағишланган та-лай мақолаларни ўқиб чиқишимга тўғри келди. Бу мақолалар 1989—1990-йилларда марказий газеталар ва журналларда ("Новый мир",

"Огонёк", "Знамя", "Октябрь", "Дружба народов", "Нева" ва бошқаларда), республикада ("Звезда Востока"), шунингдек олис хорижий нашрларда эълон қилинган эди. Китоб устида ишлаш жараёнида уларни қайтадан ўқиб чиқдим. Бор гапни айтадиган бўлсам, кўз ўнгимда даҳшатли, қўрқинчли манзаралар пайдо бўлди.

Тушунаман, бу мақолаларда қўшиб-чатишлар, қуюшқондан чиқиб кетиш ҳоллари ҳам озмунча учрамайди. Булар, бир чеккаси, муаллифларнинг қалб ларзалари, ҳақиқатга гоҳида унчалик ҳам мос келавермайдиган шахсий кечинмалари билан изоҳланса, бошқа жиҳатлардан бу даврдаги бош йўл — танқид, эртанги кун манфаатлари нуқтаи назаридан бугунки инкор этишни ўзининг бош мақсади қилиб олган ошкоралиқдир.

Мен улардан, назаримда, муаллифлари асосан қўлдаги далиллари-га таяниб фикр юритишга ҳаракат қилган бир неча босиқ руҳли мақолаларни танлаб олдим.

Бу мақолаларда нима ҳақда ёзилади?

Иқтисодий бўҳрон ҳақида.

Оғир турмуш шароити ҳақида.

Маданиятдаги бузилишлар тўғрисида.

Миллатчилик ва у билан боғлиқ равишда русийзабон аҳолининг Ўзбекистонни ташлаб чиқиб кетаётганлиги ҳақида. Ислом фундаментализми туғдираётган хавф-хатар тўғрисида.

Ўзбекистоннинг кўпгина шаҳарларидаги қонли воқеалар ҳақида.

Республикадаги ҳукмрон ва мухолифат сиёсий доираларида кучли ва ёрқин шахсларнинг қаҳатлиги тўғрисида.

Кўпгина мақолаларда Ўзбекистонда, аниқроғи, бутун Ўрта Осиё ҳудудида аҳоли сонининг юксак суръатларда ўсиши билан меҳнат ресурслари ва ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг паст даражаси ҳамда ижтимоий неъматларга эҳтиёж билан бу эҳтиёжларни қондиришнинг мавжуд имкониятлари ўртасида ўткирлашиб бораётган қарама-қаршилиқлар тобора яққол кўзга ташланиб қолаётганлиги борасида сўз юритилади.

"Яхлит йирик пахта майдонига айлантирилган Ўзбекистон бамисоли якказироатчиликнинг нафақат қишлоқ хўжалиги, балки шу билан бирга, саноат, илм-маърифат, соғлиқни сақлаш ва охир-оқибатда, ижтимоий хулқни ҳам емирувчилик имкониятларини аниқлашга қаратилган узоқ давом этадиган фожиавий экспериментлар йўлига чиқиб олди". 1989 йилда Ўзбекистон ҳақида Б. Румер ана шундай деб ёзган эди.

Яна бир муаллиф ёзади: "Биз ер ва томорқа участкаларини қанчалик тақсимлаб бермайлик, ҳозирги пайтда, масалан, Фарғона водийсидаги ҳар бир меҳнатга яроқли қишлоқ аҳолисига нари борса 1 гектардангача пахта майдони ва 17 сотихгача шахсий томорқа тўғри келади. Дехқон бу бир парча ердан кимни боқа оларди, бунинг устига сув имкониятларининг чекланганлиги туфайли бу ерни кенгайтириб бўлмайди ва чарчаб қолганлиги оқибатида амалда унинг ҳосилдорлигини ҳам оширишнинг иложи йўқ".

1990 йилда Тошкентда Ўзбекистоннинг, ўша пайтдаги шўро республикаларининг энг обрўли олимлари ва мутахассислари иштирокида "Давра суҳбати" ўтказилди. Бу давра суҳбати: "Мовароуннаҳр кишиси: эроний роб ва ҳақиқат" деган шиор остида бўлиб ўтди. Унда ўша давр муҳим да кулоққа янги, ҳатто эшитган кишини ваҳимага соладиган аллоҳнинг аллоҳидаги кўпгина фикрлар айтилди.

Жумладан, статистик маълумотлар ва бошқа расмий ҳужжатлар асосида ўша "давра суҳбати"да ўзбек халқининг турмуш даражаси СССРда энг паст даражада эканлиги, бу ердаги тирикчилик, ҳатто кўнра на Африка мамлакатларидагига нисбатан ҳам орқада туриши таъкидланади.

Чунончи, юқорида номи эсланган публицист Лерман Усмонов, маъна нима деб ёзган эди: "Мен яқинда Хоразм, Қашқадарё ва Сурхондариё вилоятларининг қишлоқ туманларида, Фарғона водийсида ҳам бўлдим. Бир хилдаги — яъни тўйлар, суннат тўйлари, диний байрамлар билан ўтадиган одатдаги кунлар, фақат нарх-наво чақиб олай дейди, қолгани ёмон эмас. Анъанавий чойхўрлик ва пишиб-пишмаган кулча нон, меҳнабурий узлуксиз меҳнат ва кўзга яққол ташланиб турувчи кўримсиз кўчалар, кийимлар, овқатлар. Оддий меҳнаткашларнинг камбағаллиги ҳам турмуш даражасининг ночорлигидан, оилаларнинг астойдил сир синалаб келинаётган мушкулликларидан тилсиз гувоҳлик беради. Йўқчилигининг тавқи лаънатларини ҳеч ким ошкор этгиси келмайди. Бизнинг ҳалқимизнинг сертоқатлилиги, ўта қаноатчанлилиги, итоаткорлиги гоҳида кишини гоҳида таажжублантиради. Унинг қисмати азал-азал шундай бўлиб келган, уни дини ислом ҳам шунга даъват этган. Соҳиб даврида эса биз уни шахсий қадр-қиммат, адолатга ишонч, ҳис-туйғулардан тамомила маҳрум этдик".

Журналлар ва газеталардаги мақолаларда, шунингдек совет жамиятининг идеаллари ва қонун-қоидалари одат тусини олган миллий урф-одатлар ва ахлоқ тамойилларини асло ўзгартирма олмаганлиги ҳам баъзан қилинади. Тўғри, улар бурчакка сиқиб қўйилди, лекин иш шундан наҳайти га силжимади. Нега? Негаким, ўзбек оиласига бари бир тўқчилик маъмурчилиги келмади, социализмнинг миллионлаб туб аҳолини боқиб асло қурби етмади, устига-устак, ерни хароб қилди, Оролни ўлимаҳкум этди ва халқни оғир экологик кулфатлар ёқасига олиб келди қўйди, миллий маданиятни таъқиб этди.

Бугунги кун нуқтаи назаридан шу нарсани қайд этиш мумкинки, республикада йиллар ва ўн йиллар мобайнида чатиштирилган, ўзлиги унутган, ясама маданият вужудга келтирилди, бу ҳол айниқса республика раҳбарияти ва зиёлилар муҳитида аниқ кўзга ташланади. Бундан дурагайлашган (мутацион) жараёнлар оқибатида ўзбек тилини заиф, даражада биладиган ёки уни тамомила унутган, ўз халқининг маданиятидан, илдизларидан бегоналашган, айни пайтда, рус маданияти ва кўнра меросини ҳам қониқарли эгаллай олмаган миллий кадрларнинг бутун бутун авлодлари дунёга келди.

Ўзбекистон — бу гўзал мамлакат, худо сийлаган ўлка, янги босқичга ўтиш даври арафасида ана шундай аҳволда эди.

Ижтимоий муаммолар калаваси бош-адоғини топиб бўлмас даражада чувалаштириб ташланган эди. Қайси ипни энг аввал тортиш керак?

Ўзбекистонда ўтиш даврининг мантики: зиён-захмат етказмаслик

Ўтиш даври муаммоларини тадқиқ қилиш, бу даврда ҳаёт кўндаланг қўяётган масалаларга жавоб топиш — амалиётчилар учун ҳам, олимлар учун ҳам энг оғир вазифа эди. Бу мушкулликнинг бош сабаби шу эдики, жараёнлар шиддати ақл-идрокни шошириб қўйган ва бу шиддат Президент ҳамда вазирлардан тортиб тадбиркорлару зиёлилар, ишчилар ва деҳқонларгача — ҳамма-ҳаммани ўз гирдобига куч билан тортмоқда эди. Истайдими-йўқми, ҳеч ким бу шароитдан четда қололмас эди.

Одатда, "ўтиш даври" ислоҳининг сўзларини айнан тушунишиб, уни ўтмиш ва келажак "оралиғи"даги давомли бугун, деб ўйлайдилар. "Ўтиш даври"нинг пайдо бўлишида, бундай қарашларга кўра, ўтмиш — сабаб, келажак эса мақсад тарзида воқе бўлади.

Бироқ исталган ижтимоий тузум, ҳар қандай жамиятнинг бир ҳолатдан бошқасига ўтиши ўтмишда ҳам, келажакда ҳам номаълумлигича қолаверади. Гап шундаки, ўтмишда фақатгина ҳақиқат излаб қолишмай, балки режалаштириладиган келажакнинг ҳам асослари аниқланади. Келажак эса, ижтимоий мақсад тарзида, нафақат зиддиятли, балки, шу билан бирга, ўта узук-юлукдир. Чунки, жамиятда интеграция заифлашган ва у ўзининг зарур қадриятлари ҳамда идеалларини ёки йўқотган, ёхуд мавжуд қадриятлар ва идеалларни танқидий идрок этишга ҳали улгурмаган.

Лекин ҳеч бир жамият бусиз етарли ривожланмайди. Бугун қадриятлар ва идеалларни "тўплаш"дек ижтимоий эҳтиёж, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисоди ва "бозор социализми", либерал демократия ва социал-демократия ривожланишнинг мағрибона ва машриқона йўллари тўғрисидаги баҳслар муҳитида ўзини намоён этмоқда. Гоҳида бу баҳслар ўта куруқ ва юзаки туюлади. Бундай эҳтиёж умуминсоний қадриятларга мурожаат этишда ҳам, миллий тарихни идеаллаштиришда ҳам ўзини намоён этади. Бундан ташқари, келажак тўғрисидаги тасаввурлар ижтимоий мақсад тарзида гуруҳий интилишларнинг кураши ва ғалабаси, йўлбошчиларнинг алмашинуви билан ҳам ўзгариши мумкин.

Масалан, Белоруссияда Президент сайланди ёки Озарбайжонда ҳокимият бошига янги Президент келди, дейлик. Тамом — энди уларгача мавжуд бўлган қадриятлар ўтда ёна бошлайди ва, аксинча, бир вақтлар ўтда ёнган қадриятларга қайтадан сиғиниш бошланади.

Ҳеч шубҳасиз, ўтиш даврига ўтмиш ва келажакнинг тўғри ёки нотўғри инъикоси тарзида эмас, балки жамиятнинг мустақил ҳолати, деб қараш ўринли бўлади. Ҳа, узоқ муддатли, гоҳида, афтидан, бутун бошли авлод ва ҳатто икки авлоднинг ҳам ҳаёти билан ўлчанадиган даврий ҳолат деб.

Мен ўзим сўнгги пайтларда кўришиб туришимга тўғри келаётган Ўрта Осиё ҳудудидаги замонавий сиёсий ҳаёт муаммолари билан шуғулланувчи бир немис мутахассиси ҳайрон қолиб, шундай деди: "Буларнинг ҳаётда юз бериши мумкин бўлган ўзгаришлар муддатига доир тасаввурлари ҳеч ақлга тўғри келмайди. Нега бошқа мамлакатларнинг айнан шу борадаги тажрибаларини ўрганиб, вақт кўламини, тахминан бўлсада, бундан аниқроқ қилиб белгилаб олиш мумкин эмас?"

Табиийки, ўтиш даврлари турли хилдаги тартибсиз жараёнлар, мавҳумотликлар билан тўла. Кимдир бундай даврларни "дарё бўйлаб узола тушган кўприк" деб ўхшатиб таърифлаган эди. Бунинг устига, у ёки бу мамлакатда ҳар хил сабабларга кўра, жумладан, йўлбошчиларнинг хато йўл танлагани дастидан бу даврлар аниқ бир инсоний маъно касб этмай ва тарихий истиқболга эга бўлмай қолиши ҳам мумкин. Бироқ барибир улар бир кўрсаткич бўлиб қолаверади. Аниқ бир кўрсаткич бўлиб, уларнинг ўз қонуниятлари, ўз тамойиллари мавжуд.

Посткоммунистик ўтиш даври — ўтиш даврларининг кўринишларидан биридир, холос. Инсоният тарихида бундай даврлар озмунча юз бермаган. Улар ўзаро бир-биридан қанчалар салмоқли тафовутлар билан фарқ қилмасин, бироқ асосий маънолари битта — жамиятни, унинг иқтисодини, сиёсатини, унинг маданиятини замонавийлаштириш. Бундай замонавийлаштириш муайян якун топгунгача, яъни мамлакат барқарор иқтисодий ривожланиш, сиёсий барқарорлик, ижтимоий фаровонлик даражаларига эришгунгача бўлган давр "ўтиш даври" деб аталади.

АҚШ, Япония, ГФР, Буюк Британия каби айрим давлатларни истисно қилганда, жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида содир бўлган ўтиш даврининг ўзгаришлари, замонавий ижтимоий тараққиёт фани тили билан айтсак, "изма-из бориб қилинган замонавийлаштириш" тарзида юз берди ва юз бермоқда. Ҳа, ривожланган мамлакатлар изидан бориб эришилган замонавийлаштириш!

Агар ҳар қандай мамлакатдаги ҳар қандай ўтиш даврининг ижтимоий шакли, ижтимоий мазмуни шарҳланадиган бўлса, биринчи навбатда, кутилаётган, гарчи доимо ва ҳамма ерда ҳам юз беравермайдиган, узоқ муддатли ижтимоий-иқтисодий ғалабалар йўлида қурбон қилинувчи ижтимоий чиқимлар, ижтимоий фидойиликларнинг шафқатсиз даражаси ва ҳажми ҳақида гапиришга тўғри келади.

Ўзбекистондаги ўтиш даври вазиятини ҳеч сўзсиз, "кечиккан замонавийлаштириш" деб аташ ўринли бўлади. У юқоридан, сиёсий йўл билан амалга оширилаётган мулкчилик шакллариини ўзгартириш, аниқроғи,

хусусий мулкчиликни қарор топтириш, янги технологик тўлқинга қўшилиш асосида иқтисодни тубдан қайта қуриш йўлидир. Бу ерда бош вазифа — иқтисодий ва сиёсий ислохотларга шитоб бағишлай оладиган баъзи бир, гоҳида деярли эришиб бўлмайдигандай бўлиб кўринадиган тадбирларни узлуксиз излаб топиш, уларнинг нисбати ва, энг муҳими, бу ижтимоий тадбирларнинг нечоғлик мақбуллигини ўйлаб кўришдир.

Ўзбекистонда ислохотни "зўриқмай шошилиш" тамойилига суяниб амалга ошириш мумкин ва зарур. Бу ерда, юқорида айтилганидай ошиқшни асло хуш кўришмайди. Ўтиш даври шароитида эса бу ҳақиқат умумаҳамият касб этади.

Монреалдаги Мак Гил дорилфунунининг профессори М. Бунге шу муносабат билан боғлиқ равишда куйидагича фикр билдиради: "Ўтиш доимий жараён бўлмоғи керак, сабаби — инқилоб ҳаддан кўп кулфатлар ва ижтимоий йўқотишларга олиб келади".

Ижтимоий йўқотишлар ҳақида гап кетадиган бўлса, бу борада И. Каримовнинг тутган йўли яхши маълум. Бу тўғрида у ўз фикрини етарли даражада баён қилган. "Ўйлаб кўринг,— деган эди ўз нутқларидан бирида,— агар биз Гайдарнинг "фалаж қилиб даволаш" усулини Ўзбекистон шароитида қўллайдиган бўлсак, биласизми, қандай аҳвол юз беради? Ярим аҳолиси болалар ва ўсмирлардан иборат мамлакатда бу қандай оқибатларга олиб келишини бир тасаввур қилиб кўринг".

Бошқа бир пайтда И. Каримов суҳбатдошидан: "Сиз ўз танқидий чиқишларингизда қаттиқ туриб ҳимоя қилаётган ислохотларни ўтказишдаги радикализм йўли — бу, оддий одамлар манфаатига ҳамиша зид бўлиб келганлигига наҳотки ишонмасангиз?" деб сўраб кўрган эди.

Достоевскийнинг "Оға-ини Карамазовлар"ида Иван Карамазов иниси Алексейга шундай сўзларни айтади: "Ўзинг менга айт, фақат ўтинанман, тўғриси айтасан, қани, жавоб бер, мана сен охир-оқибатда, одамларни бахтли-саодатли қилувчи инсоният қисматининг биносини тикка қилаяпсан дейлик, бироқ бунинг учун лоақал биронта гўдакни албатта қийноқ-азобларга солиш зарур бўлиб қолса, сен бундай шароитда ўшандай иншоотнинг меъмори бўлишга розилик берармидинг? Йўқ, рози бўлмасдим,— деди Алёша секин овозда". Бу Президент Каримовнинг фикрларига жуда ҳамнафас.

Посткоммунистик мамлакатларда ислохотларни жадаллаштириш муаммоларига бағишланган публицистик мақолалардан бирида Инжилга мурожаат қилинади. Аниқроғи, оға-ини Исаф ва Ёқубларнинг узоқ ҳижрондан кейин Саҳрои Кабирнинг қаердадир бир қоқ марказ жойидаги учрашуви воқеаси баён қилинган 33-боби тилга олинади. Биз ҳам шу воқеани эслаймиз. Ҳаётда кўпроқ омади келган Исаф укасини тоғлар ортида жойлашган ўз боғига чорлаб, фақат иложи борича тезроқ юришини сўрайди. Ва Ёқуб акасига орқасида унинг боғини яширган тоғларга ғамгин назар ташлаб, жавоб беради: "Ҳазратимга маълумки, болаларимнинг танаси қотмаган, норасида ва қорамолларим эса соғи-

лади, агар мен уларни бир кун ичида қувлаб ҳайдасам, бор молларим ҳалок бўлади, модомики шундай экан, Ҳазратимнинг ўзлари ўз қулининг олдига тушиб йўл бошласинлар, мен бўлсам, олдимда бораётган моллар ва болаларимнинг туёқ олишига қараб, секин боравераман". Мазкур Инжил ривоятида, шу тариқа, наинки ҳаракатнинг йўналиши кўрсатилган, балки унда ҳаракатланиш суръати ҳам баён қилинган.

Лашкарнинг ҳаракатланиш суръати ярадорларни ортган карвоннинг тезлигидан баланд бўлиши мумкин эмас. Акс ҳолда, бу лашкарнинг, қандай мақсадга интилмасин, қанчалар чираниб кучанмасин, барибир иши ўнгидан келмайди. Иқтисодий ҳаракатланиш, бу албатта, янада мураккаброқ — аниқ ҳисоб-китобларга таянган ривожланиш суръатини белгилаш, гоҳида ялқовлик қилиб орқада қолаётганларни нуқиб туриш учун қандайдир қамчинни ўйлаб топиш зарур, фалсафий ва ахлоқий жиҳатлардан эса, барибир, ўша-ўша гап: "болалар ва молларнинг туёқ олишига қараш".

Ногиронлар ва қарияларни таъминлаш учун пулни қаердан олиш тўғрисидаги масалага ногиронлар ва қариялар мана бундай деб жавоб беришлари учун тўла асослари бор: "Бизнинг нима ишимиз бор. Майлига, отиб ташланглар. Майлига, агар сизлар ўз базми жамшидларингизга шу қадар ошиқаётган экансизлар, отиб ташланглар, майлига, беморлар ва ярадорларни бўм-бўш саҳрога итқитиб ташлаб кета қолинглар". Ва бундай нохуш ҳодисалар тарихда озмунча содир бўлмаган. Ўзбекистон Президенти учун эса бу тўғрида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Радикал иқтисодий ислохотлар тарафдорларининг ўзи бугунга келиб, бозорга голибона шитоб билан кириб бориш насиб қилмаганлигини эътироф этмоқдалар. Нега шундай — бу, энди бошқа масала, бироқ ҳужум барбод бўлди. Бундай йўлнинг хатарли эканлигини И. Каримов бошдаёқ, яъни 1992 йилнинг январида айтиб огоҳлантирган эди.

Ўтиш даври ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий тараққиёт даражаси, унинг табиий ва инсоний омиллари, маданиятининг ўзига хослиги, сиёсий тузумнинг алоҳида хусусиятларига кўра ҳар гал бошқача шаклларда рўй беради. Бироқ, ҳар қандай ҳолда ҳам, бу жамиятнинг ўз мантиқ ва ривожланиш механизмларига эга алоҳида мустақил бир ҳолатидир. Бу тизимнинг самарадорлигини нималар белгилайди? Жамият бўҳронлардан тараққиёт йўлига чиқа оладими, бу нималарга боғлиқ?

Жаҳон бу маънода улкан тажриба тўплаган ва у ривожланиб келаётган мамлакатлар томонидан ўрганилмоқда. Ўрганилса-да ҳар доим ҳам бу тажрибалардан фойдаланилмайди, деб бўлмайди. Жаҳон тажрибасининг кўпгина хулосалари Ўзбекистон воқелигига яққол ҳамнафасдир. Афтидан, мазкур тажрибаларни уларни юзага келтирган ўз ноёб тарихий муҳида олиб қараш, идрок этиш лозим, шундагина ўзгаларнинг хатоси такрорланмайди, ўз хатоларидан қочиб қутулиш эса ҳали ҳеч кимга насиб этмаган. Ёки ўзгаларнинг хатоси ҳеч нарсага ўргатмайди, дейдиганлар ҳақми?

Жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида ўтиш даври амалда қуйидаги ҳал этувчи ижтимоий муаммолар билан узвий боғлиқ:

- давлатнинг ислохотларни ўтказишдаги бунёдкорлик роли билан;
- жамиятнинг ижтимоий имкониятларини сафарбар этиш билан;
- ўрта ҳол синфни шакллантириш ва кенгайтириш билан;
- халқаро муҳит билан ўзаро ҳамкорликни янада такомиллаштириш билан.

Таъбир жоиз бўлса, бу омилларнинг босқичма-босқичлиги, уларнинг аҳамияти, шунингдек улардан алоҳида ҳар бирининг ва барчаси бир бутун бўлган ҳолатда берадиган самарадорлиги ҳар хил сабабларга боғлиқ. Булардан энг асосийси — ўтиш даври арафасидаги вазият, унинг бошланиши олдидан мамлакат қандай аҳволда эканлигини аниқлаб олишдир.

Янги уйни курмай туриб, эскисини бузма

Ўтиш даврининг энг муҳим омили, бу — кучли давлатни барпо этишдир. Бундай давлатсиз (бу эса жаҳондаги кўпгина мамлакатлар тажрибаси билан кўп марта тасдиқланган) мавжуд ижтимоий имкониятларни сафарбар этиш ҳам, ўртаҳол синфни шакллантириш ҳам, халқаро муносабатларда муваффақиятга эришиш ҳам мумкин эмас. Президент Каримов бунини бошқа мустақил давлатларнинг раҳбарларига нисбатан олдинроқ ва яхшироқ англаб етди.

Ўзбекистон Президенти ўз мамлакатининг шўровий ўтмиши нақадар улкан, таъбир жоиз бўлса, тортувчан кучга эга эканлигини бошдаёқ тушунди. Бу ўтмиш "инсоний материал"да, ижтимоий онгда, андозага тушиб қолган хатти-ҳаракатларда ҳамда раҳбарлик курсисида ўтирган ва уларга бўйсунувчилар табиатида, шунингдек — "ижтимоий материал"да хилма-хил, чуқур илдиз отган расмий ва норасмий алоқаларда мавжуд эди.

Чиндан ҳам, СССРдаги ва Ўзбекистон ССРдаги, бошқа совет республикаларидаги давлат бошқаруви тарихнинг монополистик субъекти эди. Жамият ҳаётининг барча соҳалари — иқтисод ва маданият, мафкура ва ташқи сиёсат, савдо ва болалар тарбияси, таълим, маиший турмуш ва дам олиш ва ҳоказо-ҳоказолар давлат бошқаруви ҳукмида эди. Қисқа қилиб айтганда, одамлар ва умуман, жамият ҳаётига жилла алоқадор бўлган жамики нарсалар унга тобе эди. Фарб жамиятида хусусий тадбиркорлар, банклар ва бошқа ўз ишини ўзи ташкил этувчи давлат тасарруфидан ташқари воситалар бир бўлиб бажарадиган фаолиятни бу ерда давлат ўз зиммасига олган эди. Чунончи, фақат давлатгина ислохотчилик ва тараққиётни ташкил этиш вазифаларини амалга оширишга масъул эди. Табиийки, у ёлғиз ўз хоҳиш-иродаси билан бу насага интилмас эди, балки ўз-ўзини асраб ва мамлакатни ҳам сақлаб қолиш манфаатлари уни шунга мажбур қилар эди. Одат тусига кирган турғунлик ва таназзул тамойилларига қарши кураш юқоридан белгила-

надиган мажбурий ислоҳотларни юзага келтирар, шу жараёнда ҳуку-
мат раҳбарлари аҳолининг қолоқлик ва сусткашлик ҳолларини ҳам ен-
гиб ўтишига тўғри келарди.

Бугунга келиб, барча постсовет мамлакатлари амалиётининг ўзи
томонидан шу нарса шак-шубҳасиз исботландики, ҳокимиятни ва пар-
тия-давлат бошқарувининг обрў-эътиборини тугатиш иқтисод ҳали бо-
зор шароитига кўчмаган ва ижтимоий тартиб ўрнатишнинг барча шо-
хобчалари худди аввалдагидай, фақат "юқоридан" туриб бошқариш
таъсиридагина самарали ишлай оладиган бир вазиятда — бундай туга-
тиш ижтимоий тузум аъзосининг тўқималари тириклигига барҳам бе-
риш мумкин. Партия-давлат бошқарувининг заифлашуви ва охир-оқи-
батда барҳам топиши — дарвоқе, ислоҳотни сиёсий соҳага татбиқ қилиш-
нинг моҳияти шунга қаратилган эди — маъмурий-бошқарув жабҳасида
тартибсизликни туғдирди. Ижтимоий ҳаёт аъзоси фаолиятининг барча
қисмларида, марказда ва жойларда, исталган туманда ва корхонада
бузилишлар юз берди. Давлат интизомини сақлаш даражаси кескин
пасайди (айниқса, солиқ соҳасида), кундалик ҳаётдаги хавфсизлик сус-
тлашиб кетди, ижтимоий турмушнинг деярли ҳамма жабҳаларида жи-
ноятчилик барқарор тус ола бошлади.

Бу ерда гап фақат Совет давлатининг қудрати бошқа хилдаги жами-
ятларнинг куч-қудратига нисбатан баландлиги тўғрисида ҳам эмас. Биз,
бу ерда ижтимоий ҳаётни ташкил этишда давлатнинг зиммасида сифат
жихатдан тамомила янгича вазифалар турганлигига дуч келамиз. Бу
ерда бутун жамият давлатчилик тамойилларига асосан ёки шунга яқин
бир тарзда ташкил этилганлигига шохидмиз.

Агар собиқ Иттифоқнинг тарқалиб кетиши ва янги мустақил давлат-
ларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ воқеаларни тушуниш учун худди
шундай вазият асос қилиб олинмаса, у ҳолда совет жамиятининг бу
қадар тез ва ҳалокатли инқирозга юз тутиши ҳам мутлақо тушунарсиз
бўлиб қолаверади.

Негаки, бу ерда давлатчиликнинг инқирози аслида мавжуд жамият-
нинг ҳам зарурий инқирози тарзида қабул қилинди, сабаби давлат ту-
зумидан ташқарида бу ерда ҳеч бир жамият мавжуд эмас ва мавжуд
бўлмас эди.

Коммунистик тузумнинг шиддат билан тор-мор бўлишини тўғри ту-
шунишда бу тузумда коммунистик партиянинг тутган мавқеини тўғри
баҳолаш алоҳида, янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, марказий,
ҳал қилувчи ўрин тутати. "Партия" сўзи Фарбдаги тадқиқотчиларни ҳам-
иша чалғитиб келди ва ҳозирда ҳам чалғитиб турибди, чунки бу сўзни
улар Фарб мамлакатларидаги партиялар тимсолига яқин бир маънода
талқин этадилар. Ҳолбуки, Совет Иттифоқида "партия" деб аталган фе-
номен аслида умуман партия эмасди. Маълумки, у кўпдан-кўп партия
ташкilotларидан ташкил топган ва уларга мутлақо боғлиқ бўлмаган
партия бошқарувига эга эди.

Бошланғичлари — жамият ижтимоий аъзоларининг унсурлари бўлиб, меҳнат жамоалари турмушининг барча соҳаларига тўла-тўқис раҳбарлик ваколатига эга эди, улар бутун жамият ҳаётига ғоятда фаол таъсир кўрсатарди. Ўзбекистонда ҳам, бошқа республикаларда ҳам кўпгина одамлар таъмагирлик ва мансабпарастлик мақсадларини кўзлаб коммунистик партия сафига аъзо бўлар эдилар. Бироқ, партиянинг ундан ҳам кўпроқ аъзолари ҳеч бир мансаб тўғрисида ўйламас, ўз партиясидан бирон устунликни таъма ҳам қилмас эди. Ҳамиша беминнат бажариладиган партияга аъзолик белгиси — жамоатчилик фаолияти улар ҳаётининг доимий ва бош ижтимоий маъносини ташкил этар эди.

Партиявий бошқарув эса давлатчилик тузумининг бир қисми, янада аниқроғи, алоҳида бир қисми эди. Аввало, у бутун ҳокимият тизимининг ўзаги, қобирға суягини ташкил этарди. Иккинчидан, у раҳбарликнинг шундай бир қисми эдики, бу қисм қолган жамики раҳбарликка раҳбарлик қиларди, яъни олий мақомдаги раҳбарият эди. Раҳбарликнинг ва жамиятни бошқарувнинг барча тизимлари бевосита партия бошқаруви назорати остида ишлар, амалда ҳам унинг узвий бир давоми ва бамисоли шахобчасидай эди. Бевосита фаолият майдонида у қандай қилиб бўлса-да, партия бошқаруви йўриғидан келиб чиқиб иш тутар ва унинг акси-ифодасига айланарди.

Совет жамияти яккапартиявий жамият эди, деган хулосалар айтарли асосли эмас. У моҳият-эътибори билан, партиясиз жамият эди. КПССнинг давлат бошқарувчилик ҳуқуқларининг тугатилиши, уни қандайдир одатдаги партиялардан бирига айлантиришга уринишлар, аслида, бутун совет давлатчилигини барбод этишга уриниш эди ва фақат шундай эди.

Ғарбда мавжуд бўлган Президент И. Каримов Коммунистик партияни Халқ-демократик партиясига (ХДП) айлантиришга муваффақ бўлди, ХДП коммунистик партиянинг меросхўридир, деган ақидаларга қўшилиб бўлмайди. Ҳеч бир партия, юқорида келтирилган сабабларга кўра, бугунги Ўзбекистон шароитида собиқ Компартиянинг ҳукмрон давлат бошқарувининг ролини вориси бўлиши мумкин эмас, республикадаги собиқ КПССнинг 700 минг аъзосидан атиги 220 минг кишигина ХДПга аъзо бўлди, уларни эса асосан демократик ва бозор иқтисоди ислохотлари ривожига кўмаклашиш истаги шу партия сафига олиб келди.

Президент И. Каримовга, Ўзбекистон Компартиясининг собиқ Биринчи котибига ва унинг айрим партиявий сафдошларига қатъий уюшган ижодий кучга айланиб, таъбир жоиз бўлса, бутун цивилизация кўламининг бебошликлар селига ғарқ бўлиб, хонавайрон бўлиб кетишига йўл қўймасликка тўғри келди. Улар, аксинча, аввалги давлат тузумини аста-секин, оқилона равишда ислохот қила бошладилар. Шундай экан, нега уларга таъна тошларини отавериш керак? Айниқса, бугун.

Яна шуни ҳисобга олиш керакки, ўзбекларнинг сиёсий онгига совет империяси тузуми томонидан иррационаллик чуқур сингдирилган бўлса-да, бари бир бу онгда раҳбарларга анъанавий эҳтиром билан қараш етарли даражада эди. Ўзбекистонда Компартия Марказий Комитетининг биринчи котибларини ҳамиша мамлакатнинг қонуний эгаси, деб билишар эди, ҳатто бунда улар бу мамлакат анъаналарига хос бўлмаган йўллар билан раҳбарликка келганликларининг ҳам аҳамияти йўқ эди. Шу боисдан, юқорида айтилганидай, Шароф Рашидов ва унинг атрофидагилар Москва томонидан ҳар хил жиноятларда айбланганида, бу — республикада бутун ўзбек халқи шаънига қўйилган айбдай қабул қилинди. Вилоят ва туман миқёсидаги партиявий раҳбарларнинг ҳам халқ ўртасида қонуний обрў-эътиборда бўлиши зарурлиги бу ерда ҳеч бир шубҳа туғдирмас эди.

Д. Карлайл Ш. Рашидовнинг оқланиши “эҳтимол, “янги уй қурмай туриб, эскисини бузма” деган шиор остида белгилаб олинган И. Каримов тутган стратегик йўлнинг ҳайратомуз ифодаларидан” бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди ва давом этади: “Бу ҳаракат 1992 йилнинг ёзида бошланган эди, 1992 йилнинг охирига келиб, яъни Ш. Рашидовнинг таваллуд кунининг ноябрь байрами кунлари билан бир вақтда нишонланди. Аввал Ленин номидаги шоҳқўча Ш. Рашидов номи билан аталди. Бунинг ҳаммаси бу инсоннинг Ўзбекистон олдидаги кўп йиллик хизматларини фақат адолат қилишгагина эмас, балки, энг муҳими, — жумладан, бундай қадам орқали — емирилаётган давлатчиликни сақлаб қолишга ҳам қаратилган эди” (176-с.).

Совет Иттифоқида ва, жумладан, Ўзбекистонда тоталитар коммунистик тузумни емирилишга олиб келган инқилобни тайинли бирон ном билан атай олмайман. “Яшилми” ёки қандайдир бошқача тусдами, буни билмайман. Бироқ, ҳар қандай инқилоб сингари, у муайян ижтимоий оқибатларга олиб келиши аниқ эди: қайсидир ижтимоий қатлам ўз мавқеининг ҳаммасини ёки катта бир қисмини йўқотди, бошқа бир қатламлар эса гуркираб ўсди ва мустаҳкамланди.

Ғарбдаги ва Россиянинг ўзидаги кўпгина жиддий тадқиқотчилар Россиянинг янги раҳбариятидан собиқ давлат мансабдорларининг бир қисми маълум даражада манфаат кўрдилар, деб ҳисобламоқдалар. Лекин асосий ютганлар улар эмас, балки савдо капиталининг фирибгарлари ютдилар. Улар аҳолининг қашшоқлашуви эвазига ғоятда тез ва афсонавий бойликларга эришдилар. Худди шу капитал мафиянинг, уюшган жиноятчиларнинг фаолияти ҳаддан ташқари фаоллашиб кетишига қулай шарт-шароит яратди.

Баъзи бир кузатувчилар янада ваҳималироқ хулосаларни чиқармоқдалар. Улар, масалан, мана бундай деб ёзаяптилар: “...посткоммунистик мамлакатлардаги бугунги мафия — бу тадбиркорлар, молия намоёндалари ва сиёсатчиларнинг ўзаро яқинлашуви ва чамбарчас бўлиб

кетганлигидир, улар ўз манфаатларига зид бўлган қонунларга амал қилмайдилар ва амал қилишни ҳаёлларига ҳам келтираётганлари йўқ. Мана, тузум бугун кимларнинг қўлида".

Ўзбекистонда бугун бундай даҳшатли ҳодисалар бошқа постсовет мамлакатларидагидай ривож топа олмани, бу ерда ижтимоий тузум ундайларнинг қўлида эмаслиги — булар узоқ ва яқин хорижий мамлакатларда ҳаммага кундай равшан. Бунинг бош сабаби — давлат бошқарувини ялписига эмас, балки аста-секин, мароми билан ислохот қилинаётганлигидир.

Россия Президенти Б. Ельцин 1995 йилнинг 2 мартда ўлдирилган машҳур тележурналист В. Листьевни дафн этиш маросимида сўзлаган нутқида, жумладан шундай деди: "Ўзбекистонда 6 та жиноий гуруҳни қўлга олиб, отиб ташлашди. Ички ишлар органлари отди. Вазият эса бирдан яхшиланди". Тошкентда, менга маълум бўлгани шуки, Ельциннинг бундай баёноти ёқинқирамади. Бироқ, ҳар қандай ҳолда ҳам бу диққатга лойиқ далил Ўзбекистон Президентининг жиноятчиларга қарши курашдаги обрў-эътибори ва мавқеи ғоятда баланд эканлигини кўрсатади.

Хуллас, Ўзбекистонда собиқ партиявий бошқарувнинг раҳбар ходимлари ва малакали амалдорлари (табиийки, ўта такаббур, жиноий ишларга бош қўшиб ўз-ўзини фаш этиб қўйган кимсалардан ташқари) асраб-авайланди ҳамда марказдаги ва жойлардаги янги давлат раҳбарлик тизимига жалб қилиндилар. Оқибат-натижада ўзбек жамиятига хос бўлган ҳомийлар ва мижозларнинг ўзаро ҳамнафасликка асосланган муносабатлари, ўзаро боғлиқлик, ўзаро таъсир, кўмакдошликнинг кенг тармоқли, ранг-баранг шаклдаги алоқалари сақланиб қолинди. Сақланганда ҳам кенг миқёсда, бевосита шахсан Президентнинг — бу ақлли, кучли иродали, зарур бўлиб қолганда қатъий қилиб "йўқ!" деб айта олиш қудратига эга шахснинг ўз назорати остида сақлаб қолинди.

Баҳс қилиб ўтирмасак ҳам бўлади, бундай муносабат баъзи ҳолларда ахлоқий покизалик ва баркамоллик идеаллари билан қовуша олмайди. Президент И. Каримовнинг ўзи буни Ғарбдаги ёки бошқа ердаги баъзи бировлардан кўра яхшироқ тушунади. Бироқ, буларнинг барчасини бирдан, қисқа фурсат ичида бузиб ташлашни фақат хомхаёлликка берилиш деб қарашнинг ўзи етмайди. Йўқ, бу Ўзбекистон халқининг бошига оғир фожиаларни ҳам келтириши мумкин эди.

И. Каримовнинг кучли давлат бошқарувини сақлаб қолишга қаратилган йўлига, ҳар қалай, Россия йўлини муқобил тарзда олиб қараш мумкин. Бу йўлнинг ачинарли моҳияти тўғрисида ёзувчи Даниил Гранин яқинда чуқур қалб дарди билан ёзди. Унинг шу масалага бағишланган эссесидан бир парчани келтирайлик: "Бундан беш йил олдин мамлакатда миллий хавфсизликнинг устуворлиги тўғрисида шов-шув солишган эди. Иккинчи ўринда эса атроф-муҳитнинг ифлосланиб кетиши масаласи турар эди. Бугун жиноий вазият оқибатида содир бўлган оғир

йўқотишлар биринчи ўринга чиқди. Бундай вазиятда одамлар жисмонан ҳалок бўлмоқда ва маънавий азоб-уқубатларга учрамоқдалар, беҳад азобланмоқдалар, ҳимоясизлик ва ожизликка маҳкум бўлмоқдалар.

Бизлардан ҳар куни қанчалаб одамлар ҳалок бўлаётганлигини, мажруҳликка учраётганини, ногирон бўлиб қолаётганликларини яширмоқдалар. Шифохоналар аёвсиз калтакланган, жағ суяклари синган, ичи пўла бўлиб қолган одамлар билан ғиж-ғиж тўла. Шифокорлар уларни қўлидан келганича даволашлари мумкин, бироқ руҳий жароҳат, поймол қилинган инсоний қадр-қиммат, фуқаролик ҳис-туйғуси — булар шундайлигича қолади. Мен бутун урушни илғор сафда ўтказганман, жанг қилдим, даракка бордим, танк билан курашга кирдим, қуршовда қолган Петербург кўчалари бўйлаб ўқ ёмғири ва бомбардимон остида одимладим, лекин ҳеч қачон ҳозиргидай шармандали кўрқоқликни ҳис қилмаганман”.

Президент И. Каримовнинг тутган йўлига бундан ҳам ноҳушроқ муқобил ҳолатларни эслаш мумкин. Бу — Тожикистон йўли, улардаги фуқаролик урушидир.

Тожикистондаги воқеаларга ҳар хил ёндошиш, бу воқеаларни турли мезонлар асосида таҳлил этиш мумкин. Давлат бошқаруви ўз мавқеини сақлаб қолиши ёки уни тугатиш, ўз-ўзини емириши каби нуқтаи назардан масалага қараш ҳам фойдадан холи эмас.

80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошидаги Тожикистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Қ. Маҳкамов юмшоқ табиат ва келишувчан одам эди. Компартиянинг иккинчи котиби П. Лучинский Москвадан катта ваколатлар билан бу ерга келган эди. Партия бошқаруви ва давлат тузилмасида юз берган вазиятни етарли даражада англаб етмасдан, тожикларга хос вазиятни тушуниб-тушунмасдан Лучинский кадрлар масаласида бир қатор хатоларга йўл қўйди. Маҳкамов эса ўз юмшоқ табиатлилиги оқибатида Марказ вакилига қарши тура олмади. Республиканинг раҳбар доираларида ўзаро муносабатлар бузила бошланди, шахсий келишмовчиликлар кескинлашди, юқори раҳбарлик лавозимлари учун ошқора аёвсиз кураш кучайиб кетди. Республикадаги анъанавий Жануб ва Шимол зиддиятларининг янги манбалари пайдо бўлди. Сиёсий инқироз бошланди.

1992 йилнинг ноябрь ойида Раҳмон Набиев Тожикистон Президенти этиб сайланди. У Маҳкамовгача ҳам республика партия ташкилотининг собиқ раҳбари эди. Кучли иродага ҳам, билимга ҳам ташкилотчилик қобилиятига ҳам эга бўлмаган Р. Набиев давлат бошқарувининг инқирозини тўхтатиб қололмади. Ўзбекистон мисолида кўрилган давлат бошқарувини ташкил этиш масалаларидаги соғлом ва оқилона муҳофазакорлик (консерватизм) тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди.

Набиевнинг: “қўйлар ҳам соғ, бўрилар ҳам тўқ” қабилидаги раҳбарлик тамойили раҳбарлик лавозимларини шошқалоқлик билан тақсимлашга олиб келди, муҳолифлар билан ўз қадрини таҳқирлаш даража-

ларида муомала қила бошлади. Айнан мухолифларнинг кучли таъсирида ҳокимиятнинг ҳимоявий тузилмалари — Ички ишлар вазирлиги ва Миллий хавфсизлик комитетлари ҳаддан ташқари заифлаштириб қўйилди. Бундай шароитда энди Шаҳидон майдонида юз берган фожиали воқеаларни тўхтатиб бўлмас эди. Бошбошдоқликнинг қонли хуружлари мамлакатни чулғаб олди. 1992 йилнинг 7 сентябрида Набиев қурол кучи таъсирида истеъфога чиқиш тўғрисидаги аризага имзо чекди. Фуқаролик уруши гилдираклари тўхтовсиз айлана бошлади.

Қисқа бир пайт Тожикистон Президенти вазифасини бажарган Акбаршо Искандаров таассуф билан шундай деган эди: "Жаҳон сиёсати луғатида, бир томондан, давлат бошқаруви заифлигининг синоними тарзида "тожикча вариант" деган ибора пайдо бўлди ва, иккинчидан, исломий мухолифат ибтидоий ёввойилик ва сиёсий шафқатсизликнинг синоними тарзида англашила бошланди".

Мазкур масала юзасидан бундан бошқа янада ишонарли далилларни ҳам келтиришимиз мумкин. 1992 йилнинг июль ойи биринчи ярмида Қирғизистон Президенти Асқар Акаевнинг топшириғи билан президентлик девони бошлиғи ва мен Гуржистонда янги маъмурий тузумларнинг (префектуралар) ташкил этилиши ва фаолияти билан танишиш учун хизмат сафарида бўлдик. Сафаримиз дастури анча бой эди. Биз мамлакатнинг ўша пайтидаги Президенти З. Гамсахурдия, бош вазир Т. Сигуа, ташқи ишлар вазири Г. Коштария, Тбилиси, Кутаиси, Мцхета, Гори шаҳарлари префектлари, Президентнинг маслаҳатчилари ва унинг девони ходимлари, ниҳоят, Ажария парламенти бошлиғи А. Абашидзелар билан учрашиб, суҳбатлашдик. Таассуротларимиз, ошкора айтганда, ҳайратомуз эди. Гуржистонда ҳокимият тепасига собиқ ватангадолар, кўп жиҳатдан зиёли ва билимдон одамлар келган эди, бироқ, улар бошқарув ҳақида зигирча тасаввурга эга эмасди, маъмурий кўникмалар ҳам йўқ эди. Чунончи, Мцхетага тарих фани профессори, яхудийлар христианлиги бўйича мутахассис бўлган одам префект этиб тайинланган эди. Ёқимтой бу одам ўзининг эгаллаб турган вазифасида гоётада ожиз эди, бизга у ўз-ўзини кулги қиладиган, ўз ҳаётида содир бўлган ёки тўқилган ҳар хил латифабоп воқеаларни айтиб берди. Янги ҳокимият фаолиятининг натижалари тезда ўзини ошкор қилди. Мамлакат ҳалокатга юз тутди. Фақат ўз вақтида катта тажрибали партия ва совет ходими бўлган, эски бошқарув жамоасини сақлаб қолган Аслан Абашидзе бошлиқ Ажариягина ўз оёғида мустаҳкам турар эди. Ажария, бамисоли тартибсизликлар денгизидаги осойишта оролга ўхшар эди. Менинг билишимча, Ажария ҳозирга қадар ҳам Гуржистонда соғлом турмуш тарзини сақлаб қолган ягона маскан ҳисобланади.

Чеченистонда менинг яхши дўстларим бор. Бир вақтлар Қирғизистонга сургун қилинган бу одамларнинг ҳозир ёшлари бир жойга бориб қолган, болалари ҳам улғайиб қолишди. Уларнинг баъзи бирлари Қирғизистон дорилфунунида менинг талабаларим эди. Уларнинг орасида

олимлар ва ҳуқуқшунослар, ўқитувчилар, шифокорлар, агрономлар, нафақахўрлар ҳам бор. Сўнгги пайтларда уларнинг айримлари билан алоқа ўрнатдим, хат алмашдик, қўнғироқлашдик. Улар ва уларнинг қариндош-уруғ ҳамда яқин биродарларининг фикрича, агар Чеченистон раҳбарлиги тепасида тажрибали партия ходими Доку Завгаев турганида, бу ўлка Россия таркибида аллақачон бамисоли Татаристондай мустақил бир давлатга эришар эди. Чеченларнинг мустақиллик талаблари ҳам шафқатсиз ва бемаъни урушсиз ҳал бўларди. Менинг танишларим Дудаев тарафдорларининг ўзи ҳам, бугунга келиб, Завгаев ҳокимиятдан эрта четлаштирилганлигини тан олишиб гапирашаётганини айтишди.

Президент И. Каримовнинг "янги уйни қурмай туриб, эскисини бузма" деган қарашини сиёсий ҳокимият тузилмасидаги ворисийликка татбиқ қилишиб, унга эътироз билдиришар экан, унинг Фарбдаги мухолифлари қўшни Қирғизистонни далил қилиб келтиришади. Уларнинг фикрича, Қирғизистонда аввалги партия-давлат бошқаруви сиёсий ҳаётдан четлаштирилган, демократик кучлар давлат тепасида, мамлакат шу сабабли, гарчи баъзи қийинчиликлар билан бўлса-да, ижтимоий тараққиёт йўлидан бормоқда.

Аслида, асл ҳақиқат улар айтганчалик эмас. Қирғизистондаги ҳаёт, гарчи Президент А. Акаевнинг ҳар қанча уринишларига қарамасдан, анча мураккаброқ. Жойлардаги амалий раҳбарликни собиқ партия ва давлат раҳбарлари эгаллаб олишган. Уларнинг куч-қудратини ва обрў-эътиборини норасмий, бироқ ҳақиқатда мавжуд бўлган ҳўжалик ва жамоатчилик уюшмалари: юртдошлик, оилавий, уруғ-қавмчилик, сулолалар томонидан ҳимоя қилиниб келинмоқда. Жойларда мустаҳкам ҳокимиятга эга бўлган собиқ партократлар мамлакатни демократик бошқариш йўлига кучли қаршилиқ кўрсатмоқдалар. Давлат ҳокимиятининг заифлиги Қирғизистондаги жинойатчилик, шу жумладан, уюшган жинойатчиликнинг ўсишига сабаб бўляпти. Кўпгина кузатувчиларнинг фикрича, жойлардаги расмий ҳокимият кўп ҳолларда хуфяки бизнес билан тил бириктириб фаолият юритмоқда, уларга қарши курашиш эса осон бўлмаяпти.

Маҳаллий йўлбошчиларнинг кўп сонлилиги ва бундай муҳитда бугунги кунда ҳаммага (ёки лоақал кўпчиликка) маъқул келадиган давлат бошлиғи лавозимига ҳақиқий даъвогарнинг йўқлиги Қирғизистонда чигал мутаносибликка асосланган барқарорликни вужудга келтирган. Мамлакатни халқаро миқёсда муваффақият билан намоён эта олаётган зиёли табиат ва ғоятда одобли Асқар Акаев, ҳозирча, афтидан, сиёсий иқлимни яратаётганларнинг барчасига маъқул бўлиб турибди.

Қирғизистондаги давлат бошқарувининг бундай ҳолати бу ердаги оғир иқтисодий аҳволнинг ҳам бош сабабчисидир. Жаҳон банки, Халқаро Валюта Фонди ва бошқа халқаро молия ташкилотлари томонидан жуда катта ёрдам берилаётган бўлса-да, мамлакатдаги иқтисодий бўҳрон тобора кучаймоқда. Келажак билан боғлиқ ўй-хаёллар эса анча тушкун бир руҳда.

Бу далилларнинг барчаси совет империясини барбод этган "портлаш"дан кейин партия ва давлат бошқарувини сақлаб қолиш ва таъмирлашнинг фойдали бўлганлигини яна бир карра тасдиқлайди. Шу сабабли бундай йўл Ўзбекистонда қабул қилиниб, амалга оширилди. Энди эса Президент И. Каримов олдида бутун дунёга кучли давлат бошқаруви демократик жамият учун курашда самарали восита, бундай бошқарув хусусий мулкчилик ва бозорга асосланган жамиятни барпо қилишда муайян бир босқич бўлиб қолажagini исбот этиш вазифаси кўндаланг турибди.

Янги омиллар ва мақсадлар

Ўз вақтида Ф. Достоевский жуда тўғри бир фикрни айтган эди: "Агар дилингда яхшиликка унча-мунча иштиёқ бўлмаса, ҳеч қачон яхши ҳаётга ҳам эриша олмайсан. Ҳатто, шуни комил ишонч билан айтишим мумкинки, ёмон ҳаётдан ўзга ҳеч нарсанг бўлмайди". Бу фикрлар жамият аъзоларининг кўпчилик қисмини қизғин фаолиятга ва янги ҳаётий мақсадларга рағбатлантирадиган омилларни юзага келтирмай туриб, ўтиш давридаги ислохотларга зарур ижтимоий куч-қудрат бағишлаб бўлмайди деган фикрни яна бир карра тасдиқлайди. Жамиятнинг ички ижтимоий борлигини қандай қилиб ва нимага сафарбар этиш мумкин?

Бундай кезларда, тадбиркорлик, шахсий манфаатдорликни энг самарали йўл, деб ҳисоблайдилар. Бу ерда гап даромад топишнинг бозор усули, меҳнат шароитига қаттиқ боғланиб қолмасдан фойда кўришнинг йўл-йўриғи, кўпроқ хусусий мулкка таяниб ва ёлланма меҳнат воситасида олинадиган фойда устида кетмоқда.

Тадбиркорларнинг йирик қатлами худди шу тариқа шакллантирилади. Улардан эса, ўз навбатида, вақти келиб учта янада такомиллашган тоифа — улкан тадбиркорлар, менеджерлар, мутахассислар, экспертлар ажралиб чиқади. Шундай қилиб, бу қатлам, охир-оқибатда, иқтисодий ривожланишни фаоллаштирувчи кучли омилга айланади. Аммо бу "хумо қуши"ни тутиб олиш зинҳор осон иш эмас.

Бундай йўлнинг фусункорлигига берилиб, чалғиб ҳам қолиш керак эмас. Ривожланган, самарали тадбиркорлик омиллари бирданига пайдо бўлмайди. Бундай омилларни юзага келтиришнинг мураккабликлари фақат собиқ Иттифоқнинг посткоммунистик давлатларидагина эмас, балки ҳатто ривожланган мамлакатларда ҳам дучор келасиз.

Кўпчилик ривожланган мамлакатларда тадбиркорлик омиллари чет эл сармоясига ва маҳаллий давлат бюрократиясига жуда қаттиқ боғлиқлик, шунингдек жамғармани янги сармояга эмас, балки моддий бойликка айлантиришга уриниш натижасида ёки валютани чет элга ўтказишга қизиқиш оқибатида сўниб қолиш ҳеч гап эмас.

И. Каримов, юқорида айтганимиздай, тадбиркорлик муаммоларини мулкчилик муносабатларини тубдан ўзгартириш масаласи билан узвий бирликда олиб қарайди. Ва шу йўналишдан адашмай изчил, қатъий олға бормоқда.

Президент сифатида ўз фаолиятининг дастлабки кунларидан бошлаб И. Каримов шахсий томорқа хўжаликларини ривожлантириш борасида бир қатор жиддий тадбирларни амалга оширди, шу мақсадда ҳатто мавжуд пахта майдонларини қисқартириш орқали ер ажратишгача борди. 720 минг гектардан зиёд унумдор ер деҳқонларга бир умрлик шахсий мулк қилиб берилди. Томорқа ерларнинг ўртача ҳажми деярли икки баробарга ўсди. Бу имконият тадбиркорлик руҳининг кучайишига кучли рағбат бағишлади. Таъбир жоиз бўлса, ўқ нишондаги ўнга тегди.

Ўзбекистон Президентининг 1994 йил 21 январдаги "Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони хусусий хўжаликларни шакллантиришда олдинга қараб қўйилган муҳим қадам бўлди. Фармонда хусусий бизнесни ривожлантириш ва кафолатлаш юзасидан бир қатор ҳал қилувчи тадбирлар кўзда тутилган. Москва матбуоти Ўзбекистон Президентининг мазкур Фармони юзасидан умумхалққа маълумот тайёрлаб, уни: "Ўзбек бизнесчиларига Россиядагиларга нисбатан кенгроқ эркинлик берилмоқда" деган сарлавҳа остида эълон қилди.

Ушбу Фармон таъсирида республикада хусусийлаштириш ва мулкни давлат тасарруфидан чиқариш жараёнлари сезиларли жонланди, ҳиссадорлик жамиятлари ўса бошлади, кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш вазифаси умуммиллий тус олди. Унга асосланиб ҳукумат томонидан қишлоқ хўжалиги ва иқтисоднинг бошқа тармоқларини ривожлантиришига оид қарорлар қабул қилинди. Мазкур ҳужжатларда, жумладан, самарасиз давлат хўжаликларини тугатиш, фермерлик ҳаракатини қайта тиклаш, ерга эгалик қилувчилар синфини яратиш каби масалалар кўтарилди.

1995 йилнинг 5 январида Президентнинг "Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш тўғрисида" ги Фармони эълон қилинди. Мазкур Фармон республика аҳолисини тадбиркорликка кенг кўламда жалб қилишни таъминлаш мақсадларини кўзда тутди. Бу ҳужжат ислохотнинг ички ижтимоий имкониятларини тўла юзага чиқариш юзасидан давлат томонидан олдинга қараб қўйилган қудратли қадамдир.

1994 йилнинг 21 январида ва 1995 йилнинг 5 январида чиққан фармонлар ва уларга мувофиқ равишда қабул қилинган фермерликни ривожлантиришга доир ҳукумат қарорлари жойларда коррупцияга берилган маъмурий-буйруқбоз амалдорларнинг кескин қаршилигига дуч келди. Менинг Тошкентдаги, Андижондаги тадбиркорлар ва Қашқадарёдаги қишлоқ бизнесчилари билан суҳбатлашимга тўғри келди. Улар мазкур давлат ҳужжатларини нақадар мамнун бўлиб ва катта умидлар билан қарши олганликлари тўғрисида гапирдилар. Айни пайтда айрим тадбиркорлар умидлари тез орада сўниб қолганини ҳам яширмадилар. Уларнинг фикрича, ҳокимиятлар тимсолидаги маҳаллий давлат бош-

Президент сифатида ўз фаолиятининг дастлабки кунларидан бошлаб И. Каримов шахсий томорқа хўжаликларини ривожлантириш бора-сида бир қатор жиддий тадбирларни амалга оширди, шу мақсадда ҳатто мавжуд пахта майдонларини қисқартириш орқали ер ажратишгача борди. 720 минг гектардан зиёд унумдор ер деҳқонларга бир умрлик шахсий мулк қилиб берилди. Томорқа ерларнинг ўртача ҳажми деярли икки баробарга ўсди. Бу имконият тадбиркорлик руҳининг кучайишига кучли рағбат бағишлади. Таъбир жоиз бўлса, ўқ нишондаги ўнга тегди.

Ўзбекистон Президентининг 1994 йил 21 январдаги "Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони хусусий хўжаликларни шакллантиришда олдинга қараб қўйилган муҳим қадам бўлди. Фармонда хусусий бизнесни ривожлантириш ва кафолатлаш юзасидан бир қатор ҳал қилувчи тадбирлар кўзда тутилган. Москва матбуоти Ўзбекистон Президентининг мазкур Фармони юзасидан умумхалққа маълумот тайёрлаб, уни: "Ўзбек бизнесчиларига Россиядагиларга нисбатан кенгроқ эркинлик берилмоқда" деган сарлавҳа остида эълон қилди.

Ушбу Фармон таъсирида республикада хусусийлаштириш ва мулкни давлат тасарруфидан чиқариш жараёнлари сезиларли жонланди, ҳиссадорлик жамиятлари ўса бошлади, кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш вазифаси умуммиллий тус олди. Унга асосланиб ҳукумат томонидан қишлоқ хўжалиги ва иқтисоднинг бошқа тармоқларини ривожлантиришига оид қарорлар қабул қилинди. Мазкур ҳужжатларда, жумладан, самарасиз давлат хўжаликларини тугатиш, фермерлик ҳаракатини қайта тиклаш, ерга эгалик қилувчилар синфини яратиш каби масалалар кўтарилди.

1995 йилнинг 5 январиди Президентнинг "Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш тўғрисида" ги Фармони эълон қилинди. Мазкур Фармон республика аҳолисини тадбиркорликка кенг кўламда жалб қилишни таъминлаш мақсадларини кўзда тутди. Бу ҳужжат ислохотнинг ички ижтимоий имкониятларини тўла юзага чиқариш юзасидан давлат томонидан олдинга қараб қўйилган қудратли қадамдир.

1994 йилнинг 21 январиди ва 1995 йилнинг 5 январиди чиққан фармонлар ва уларга мувофиқ равишда қабул қилинган фермерликни ривожлантиришга доир ҳукумат қарорлари жойларда коррупцияга берилган маъмурий-буйруқбоз амалдорларнинг кескин қаршилигига дуч келди. Менинг Тошкентдаги, Андижондаги тадбиркорлар ва Қашқадарёдаги қишлоқ бизнесчилари билан суҳбатлашимизга тўғри келди. Улар мазкур давлат ҳужжатларини нақадар мамнун бўлиб ва катта умидлар билан қарши олганликлари тўғрисида гапирдилар. Айни пайтда айрим тадбиркорлар умидлари тез орада сўниб қолганини ҳам яширмадилар. Уларнинг фикрича, ҳокимиятлар тимсолидаги маҳаллий давлат бош-

қарувлари ёки хусусий мулк ва хусусий тадбиркорлик ривожланса, амал курсиларининг тагига зил кетишидан қўрқишади, ёхуд ислохотни ўтказиш жараёнида қонунга хилоф йўллардан бориб бойиб қолишни кўзламоқдалар. Улар худди шу мақсадларда хусусий тадбиркорлар енгиб ўтиши ниҳоятда қийин бўлган хилма-хил тўсиқларни ўйлаб топмоқдалар.

Президент Каримов буни яхши тушунади. Шу сабабли Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида очиқ-ойдин қилиб, шундай деди: "Олдимизда катта бир тўсиқ турибдики, бу тўсиқни баъзан замбарак ўқи билан ҳам отиб қулатиб бўлмайди. Бу тўсиқнинг номи — бюрократия, таъмагирлик, маҳаллийчилик, уруғчилик. Кўп мансабдорларда инсоф, диёнат йўқлиги ҳам шу тўсиқнинг бир кўринишидир. Бундай одамларнинг нияти аниқ — беш-ўн йил амаллаб ўтирган мансабини йўқотмаса, мўмай маоши ва хуфия "шапка"сини олиб турса, марра уники — у ёғи пенсия".

Президент буларнинг барчасини тушунади ва бор имконияти билан унга қарши курашиб келмоқда. У бундай курашнинг оғир ва анча узоқ муддатли жараён эканлигини ҳам яхши билади. Бироқ менинг ишончим комилки, у ўз йўлидан қайтмайди, қўрқувга берилмайди, таъналарга эътибор қилмайди, бу йўлда у сиёсий манфаат ва шахсий ҳаловатдан ҳам кўз юмишга тайёр. Бу кураш бутун муҳолифат бир бутун бўлиб унга қарши турганда юз берадиган мушкулликдан ҳам анча оғирроқ. Бироқ, Мартин Лютер ва Мансур ал-Халлож томонидан турли даврларда, аммо бир маънода айтилган: "Мен бу ерда турибман ва мен бошқача бўлолмайман" деган ўлмас иборани у ҳам дадил туриб такрорлашга тўла-тўқис маънавий ҳақлидир.

Турли замонлардаги тадбиркорлар битта умумий хусусиятлари билан алоҳида ажратиб турадилар: бу — уларнинг ўз танлаган йўлига қатъий даъвогарлик қила олиши, хавф-хатардан тоймаслик, ўз тақдири учун теран масъулият ҳис-туйғуси. Ривожланган мамлакатлардаги ҳозирги тадбиркорлар, кўп ҳолларда, юксак сиёсий, маданий ва иқтисодий малакалари, ривожланган ҳуқуқий онглилиги билан ажралиб турадилар, мана шундай жиҳатларни чуқур ўзлаштирган ўзбек тадбиркорлари ҳам Фарбдаги ҳамкасбларидан асло қолишмайди. Фақат ҳуқуқий онни ҳисобга олмаганда. Бу жабҳада, таъбир жоиз бўлса, ҳали "ўта тийиқсизлик", яъни қонунларни менсимаслик, давлат манфаатларини беҳаёлик билан инкор этиш ҳоллари юз бериб турибди.

Ўзбек тадбиркорларининг ҳуқуқий онги фавқулодда қийинчиликлар билан шаклланмоқда, бу соҳада худбинликка асосланган хусусий манфаатдорлик, маккорлик, зўравонлик, қандай қилиб бўлса-да, олдинда бўлишга интилиш ва коррупция кескин халақит бермоқда. Кўп ҳолларда, бундай вазият тадбиркорларнинг асосий қисмининг келиб чиқишлари ниқобли эканлиги билан изоҳланади. Коррупция ва зўравонликка

муккасидан кетган бундай тоифалар жамият учун ўта хавфлидир. Бундан ташқари, ноқонуний йўл билан қўшимча даромад ундиришга одатланиб қолган "ниқобланган хулқ-атворли" кимсалар тадбиркорлик ҳаракатининг чинакамига иқтисодий самарали, ижтимоий салмоқли ҳодисага айланишига монелик кўрсатмоқдалар.

Дастлабки хусусий тадбиркорлик жамғармасини халқ оммасини, ишчилар ва деҳқонларни мушкул аҳволга солиб қўйиш эвазига вужудга келтиришдан тийилиб, бу жамғармани махсус "хуфяки" шакллардан фойдаланиб вужудга келтириш ўзини оқлайдими-йўқми, бундан айтиш қийин. Хорижда бизнеснинг "хуфяки" шакллари ижтимоий зарарсизлантириш тажрибалари тўпланган, яъни у ерда "хуфяки" бизнеснинг давлат ва сиёсий бошқарув билан алоқасига чек қўйилиб, унинг бағрига мутахассислар, зиёлилар оқимининг кўплаб келиб қўшилишига шароит яратилган.

Хусусий манфаатдорликни уйғотиш билан бир қаторда ўтиш даврида ички ижтимоий имкониятларни юзага чиқаришнинг бошқача йўллари ҳам борки, бундай йўл Ўзбекистонда ҳали ҳаракатга келтирилгани йўқ. Бу жамоавийликни қайта уйғотиш ва ривожлантириш йўлидир.

Кўпинча Ғарб иқтисодчилари, социологлари, психологлари жамоавий манфаатни шахсий манфаатдорликдан фарқли ўлароқ, иқтисодий қизиқтирувчанликнинг анча нотабиий ва заиф шакли, деб ҳисоблайдилар. Чунки жамоани сафарбар этишнинг асосий воситалари ичдан эмас, балки четдан изланади. Уларнинг айтишича, бу воситалар — сиёсий ташкилотлар ва оммавий ахборот воситалари, миллий-популистик ва социалистик мафкура, кучли йўлбошловчилар ва ҳар хил намояндаларнинг, жумладан, диннинг таълими кабилардир.

Бироқ, бу ҳамиша ва ҳамма ерда бир хил эмас, албатта. Бу ўринда цивилизациянинг ўзига хослиги кўп нарсаларни ҳал қилади. Ўзбек халқининг кўп асрлик тарихи хўжалик, меҳнат фаолиятининг ўзига хос мураккаб тарзини вужудга келтирди. Бу индивидуализмга асосланган мумтоз Ғарб андозасига ҳам, "тобеликка", яъни шахснинг меҳнат гуруҳига руҳан узвий боғлиқлиги билан ажралиб турадиган японча йўсинга ҳам ўхшамайди. Ўзбекларнинг хўжалик-меҳнаткашлик онгида индивидуалистик ва жамоавийлик ибтидолари чамбарчас бирлашиб кетган.

Шу сабабли, нега бу мамлакатда ҳозирги кунда, юмшоқ қилиб айтганда, кооперациянинг ҳар хил турлари мавжудлигига ўта хотиржамлик билан қараб келишаётгани кишини таажжубга солади, айниқса бундай меҳнат тарзи қишлоқ жойларда кенг ёйилмоқда.

Биз юқорида сўзларини иқтибос қилиб келтирган М. Бунге кўпчилик мамлакатлардаги ўтиш даврининг ютуқлари бевосита кооперативчиликнинг ривож билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлар экан, шундай ёзади: "Испаниядаги Басклар мамлакати тахминан 100 тача келадиган юксак ихтисослаштирилган кооперациялар тармоғи эришган ҳайратомуз ютуқлар шуни кўрсатадики, кооперация капиталистик мамла-

катларда ҳам бемалол равнақ топиши мумкин экан". Унинг фикрича, кооперация худбинона индивидуализм ва ибтидоий жамоавийлик оралигида туради.

Ёки исроиллик кооперативларнинг (кибуцийларнинг) ўз хўжалик муаммоларини кўп йиллардан буён ижтимоий адолат тамойилларига асосланган ижтимоийлик билан ўзаро узвий боғлиқликда юксак савияда ҳал қилишаётгани, ёхуд Норвегияда ва Голландиядаги кооперация ҳаракатлари эришаётган ютуқлар кишини ҳайратда қолдирмайдими?

Бу ишда ўзбекларнинг ҳалоллик, меҳнатсеварлик ва интизомлилик сингари маданий ва миллий анъаналари алоҳида аҳамиятлидир.

Тушуниб турибман, кооперативчиликка паст назар билан қараш, уни ҳатто энг маданий шакллари ҳам истамаслик, бу — колхоз тузумининг зўравонлиги ва матлубот кооперациялари томонидан қишлоқ аҳолисини оммавий равишда алдашнинг оқибатларидир. Кундалик турмуш шароитида бу тушунарли ва унинг асосларини изоҳлаш мумкин. Бироқ, нега бу масала юзасидан Президент, республиканинг бошқа раҳбарлари, Олий Мажлис ноиблари ҳеч нарса дейишмаяпти?

Ахир, айнан Ўзбекистонда ишлаб чиқариш ва таъминот, қишлоқ хўжалиги ва маиший турмуш техникаларидан фойдаланиш бўйича кредит ва суғурта кооперацияларини, шунингдек деҳқонларнинг ўзаро ёрдамини уюштирувчи бошқа кооперация шакллари барқ уриб ривожлантириш учун ҳамма шароитлар бор-ку?!

Ўзбекистон учун кооперация, образли қилиб айтадиган бўлсак, бу деҳқонларнинг ижтимоий энергиясини уйғотиб юборадиган Ниагарадир. Фақат иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдангина эмас, шу билан бирга сиёсий ва мафкуравий нуқтаи назардан ҳам худди шундай аҳамиятлидир.

Билмадим, эҳтимол, менинг мулоҳазаларимда кооперация мавзусига ортиқча қизиқиш эҳтирослари кучлироқ кўзга ташланар ва бироз муболағага ҳам берилгандирман. Лекин, бари бир шунга ишончим комилки, Ўзбекистон учун кооперация масаласи, аслида, бу мамлакат маданий деҳқончиликка эришадими ёки йўқми деган бошқа бир муаммо билан чамбарчас боғлиқдир.

Ўтиш даврида зиёлилар тоифасини бу соҳага жалб қилиш муаммоси, бу энди, алоҳида ва мураккаб мавзулардан бири. Умуман олиб қараганда, зиёлиларни юз бераётган ижтимоий жараёнларга фаол кириштиришнинг иккита йўли бор.

Биринчиси, анча самарали йўл бўлиб, зиёилик меҳнатини хусусий тадбиркорлик билан бирлашуви ва эркин касб-ҳунарнинг ривожланиши билан боғлиқ. Иккинчиси, таъсир даражаси бироз кучсизроқ йўл бўлиб, бу зиёлиларни сиёсий ва давлат фаолиятига кўпроқ жалб қилиш, уларни вазифадорларнинг сиёсий ва маъмурий қисмидаги салмоғини ошириш, шу йўл билан муҳолифатга қарши турувчи асосий ижтимоий

кучни пайдо қилишдан иборатдир. Умуман олиб қараганда, Ўзбекистондаги ўтиш даврининг кўпгина ижтимоий ва сиёсий муаммоларини ҳал қилиш кўп жиҳатдан миллий зиёлилик муаммоси билан боғлиқдир.

Миллий зиёлиларнинг кайфияти ва ҳуқ-атвори ҳамда ислохотларга аксар ҳолларда нохайрихоҳлик билан қараши бу ижтимоий тоифанинг коммунистик тузум шароитидаёқ шаклланиб етишуви билан изоҳланади. Айрим кўзга кўринган зиёли намояндаларининг ўзлари эътироф этишларича, бу қатламнинг сезиларли қисми ислохотларга профессионал ва мафкуравий жиҳатдан тайёр эмасликларини, ўз зиммаларига янги даврда қўйилган олижаноб вазифаларни бажаришга ноқобилликларини кўрсатиб қўйдилар.

Ўтиш даврида ижтимоий кучларни сафарбар этиш фақат ҳар хил ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар, ҳаракатлар, касаба уюшмалари ва тадбиркорлар, давлат ҳокимиятининг ички тузилмалари ўртасида ўзаро ижтимоий келишув қарор топган шароитдагина муваффақиятли амалга ошиши мумкин. Сиёсий келишувсиз иқтисодий таъсирчанликнинг ҳар қандай синовдан ўтган усули ҳам ўз маъносини йўқотиши мумкин.

Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, кўп ҳолларда авторитар раҳбарлик ижтимоий кучларни сафарбар этиш соҳасида алоҳида ютуқларга эришуви мумкин. Чунки бундай раҳбарлик жамиятга фақат кучли мафкуравий таъсир кўрсатибгина қолмасдан, куч билан мажбурий муросасозликни ҳам амалга ошира оладики, бусиз ҳаётий аҳамиятга молик бўлган иқтисодий вазифаларни амалга ошириш мумкин эмас.

Ўзбекистон Президенти сўнгги пайтларда муросасозлик мавзуга тез-тез мурожаат қилмоқда, бу тўғрида ўз нутқларида гапирибгина қолмасдан, балки бирлаштирувчи сиёсат олиб бормоқда ва бундан ҳам аниқроғи, масалаларни тинч йўл билан ҳал қилиш жабҳасида амалий қадамлар қўймоқда. Мана, унинг Олий Мажлис сессиясидаги нутқидан айрим иқтибослар: "Давлат фаолиятининг бош йўли сиёсий муросасозлик йўли бўлмоғи керак...", "Ҳозирги шароитда бизнинг давлатимиз ижтимоий зиддиятларни... тобора ижтимоий муросасозликка эришиш орқали ҳал қилиш йўлидан бормоғи керак", "Келишув ихтилофларни ҳал қилиш воситасига айланмоқда".

Ўзбекистон тажрибасида шу нарса борган сари яққолроқ кўриняптики, ўтиш даврида "фуқаролик маданияти"да мавжуд ҳокимиятга муҳолифатлик "жазаваси", бузғунчилик ва бебошлик эмас, балки раҳбариятга ишонч, бўйсунуш қобилияти, ўзни тута билиш, қуюшқондан чиқиб кетмаслик каби хусусиятлар устувор бўлмоғи лозим. Табиийки, бундай яшаш тарзи инсоннинг ўз манфаатларини ҳимоя қила олмоғига ва уларга қонунда кўрсатилган даражаларда эришмоғига монелик кўрсатмаслиги ҳам шарт.

Ислохотларнинг бақувват хамиртуруши

Ўсиш ва тараққиётга суръат бағишловчи, бу борада жамиятда мусобақавийлик тизимини ярата оладиган кучлардан бири ўрта синфдир. Гап ўрта (табиийки, белгиланган миқёсдаги) даромадли ижтимоий қатлам устида кетмоқда. Бу қатлам тадбиркорларнинг бир қисмини ҳам, ёлланган меҳнат соҳасидаги малакали ишчиларни ҳам ўз ичига олади. Аниқроқ қилиб айтганда, ўрта синф ўз-ўзича ўтиш давридаги иқтисодий фаолликнинг доимий манбаи бўлиб қололмайди, балки унинг ўз меҳнати, куч-қудрати билан шунга интилиши бу ерда ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Ўрта синф муаммоси — Ўзбекистондаги энг ўткир сиёсий муаммолардан ҳам биридир. Аҳволи ўзгарган, қашшоқлик даражасига тушиб қолган, ҳаётдаги ўрнини майда тижоратчиларга бўшатиб берган ўрта синф турли хилдаги кескин тартибсизликларнинг озуқалантирувчи манбаи бўлиб қолади. Германия ва Италияда 20-йилларда юз берган воқеалар, Россиянинг 90-йиллардаги тажрибалари, қолаверса, Ўзбекистон, унга узоқ ва яқин қўшни мамлакатларнинг ўз тажрибалари ҳам шундан далолат беради.

Ҳозирги ҳолатда ўрта синф қандай шаклланади? Энг аввало бу жараён узоқ муддатли солиқ, инвестиция ва шунга ўхшаш, давлат томонидан кескин тадбирлар кўриш орқали, ўрта даромадлиларнинг улушини таъминлашга қаратилган давлат сиёсати асосида юзага келади.

Ўтиш даврида ўрта синфнинг шаклланиши жараёнида икки, бир-биридан қатъий фарқ қиладиган босқич кўзга ташланади. Биринчи босқичда — ижтимоий табақаланиш кучайиб боради. Бу, энг аввало, ижтимоий неъматларнинг тақсимланиши ва қайта тақсимланишининг табиий жараёни эвазига юз беради. Бундай шароитда воқеалар Инжилда баён қилинган "Матфей қонуни" асосида содир бўлади, яъни бойлар тобора бойийди, камбағаллар янада қашшоқлашади.

Ўтиш даврида бу — иқтисодда муқаррар равишда юз берадиган тубли қайта қуришлар, ижтимоий инфраструктуранинг оқсаши, пулнинг қадрсизланиши ва ишсизликнинг ўсиши кабилар билан боғлиқ. Ижтимоий ҳимоя дастурларини ҳам тез-тез қисқартириб туриш зарурияти пайдо бўлади.

Бундан ташқари, маъмурий-иқтисодий ислохот тадбиркорлик фаолиятини тезлаштиришга қаратилган. Даромад тадбиркорликнинг ривожланиши шароитида, ёлланган меҳнат давридагига қараганда анча нотекис тақсимланади. Таъкидлаш керакки, хусусий тадбиркорлик устун даражада ривожланган мамлакатларда бошқа курама иқтисодли ёки давлатчиликнинг мавқеи мустаҳкам бўлган мамлакатлардагига қараганда даромад бой-бадавлат кишилар қўлида қўпроқ тўпланади. Ўзбекистонда ҳозирги кунда майда миллионерларнинг пайдо бўлиш тамойили сезиларли жиловлаб турилибди.

МДХнинг бошқа давлатларида ижтимоий табақаланиш ва оммавий қашшоқлашув жараёнлари назорат остига олинмаган, мабодо олинган бўлса ҳам, ҳозирча ҳеч бир самара бермаяпти. Ўзбекистон эса бундан мустаснодир.

Тагин Ўзбекистон Президентининг тутган йўлига назар ташлаймиз. У деган эди: "Бугун жамиятда ижтимоий мулкӣ жараёнларнинг объектив ўзгариши юз бераётган бир пайтда адолат ғоясини ихчам бир хулоса билан ифодалаш мумкин. Яъни, давлат жамиятнинг кескин табақаланишига — ошиб-тошиб кетган бойлару камбағал-қашшоқларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслиги керак. Бизнинг асосий вазифамиз — одамлар ўз қобилият ва эҳтиёжларини тўла намоён қилишлари ва амалга оширишлари учун зарур бўлган дастлабки тенг имкониятларни, шу жараёни вужудга келтирадиган ҳуқуқий механизмни яратиб беришдан иборат. Шундан кейин инсоннинг жамиятдаги ўрни унинг салоҳиятига, меҳнат қилиш истагига, оқилу уддабуронлигига боғлиқ бўлади".

Ўтиш даврининг иккинчи босқичи ижтимоий тенгсизликни пасайтириш давридир. Бунинг омиллари кўп. Улардан энг муҳими — иқтисодий ўсишдир. Давлатнинг ижтимоий соҳадаги сиёсати ва умумий сиёсий омил бу ўринда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Айрим Фарб тадқиқотчиларининг тасдиқлашларича, Шарқий Европадаги социалистик мамлакатларда урушдан кейинги йилларда саноатнинг тез суръатлар билан ривожланиши, кўп жиҳатдан, даромаддаги тенгсизликни камайтиришга, таълим-тарбия олиш имкониятларини кенгайтиришга, ақлий ва жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутларни қисқартиришга қаратилган ижтимоий сиёсатнинг фаоллашуви билан узвий боғлиқ.

Бундай йўлдан бориб эришиладиган натижалар қисқа муддатли эканлигидир, бу энди, бошқа масала. Чунки мазкур мамлакатларда саноатни ривожлантириш ва сиёсий барқарорлик мустаҳкамланган сайин тузилмалар ўртасидаги тенгсизлик ўсиб боради, янги-янги имтиёзлар ўйлаб топилиб, ҳаётга жорий этила бошланади.

Агар Ўзбекистонда давлат инсоннинг сиёсий мансабдорлиги ёки мансабдор эмаслигига қараб ижтимоий неъматларнинг тақсимланиши усулига қандайдир даражада чек қўя олса, агар лавозим ва ҳокимиятдаги ворисийликка барҳам бера олса, у демократия йўлидаги энг оғир вазифаларидан бирини ҳал қила олган бўлади. Ўрта синф муаммолари ҳаётдаги кўпгина бошқа муаммоларни ўзида мужассамлаган.

"Турғунлик" деб аталган даврда, совет тоталитар тузуми бўҳронга учраган шароитда партия-совет доираларидаги имтиёзли ўринларнинг "ворисийлик" асосида ҳал қилинганлиги Ўзбекистонда, ҳатто, совет жамияти учун аъъанавий бўлган бошқарув доирасидаги ижтимоий поғоналарнинг янада ёмон ишлашига олиб келди. Эркин ва кенг ҳуқуқларга эга раҳбарлик "сояда" ва "оласоя тагида" кун кўраётган иқтисодий тоифа билан қовушиб кетди, фаол одамларнинг янги ўрта синфи ву-

жудга келди, ярим махфий, кўп ҳолларда жинойтчиликка юз бурувчи мазкур раҳбарлик ўз сафини етарли малакаси бўлмаган кимсалар билан янада тўлдириб борди, ҳақиқий тадбиркорлик вакиллари ва малакали ходимларни эса четга чиқариб қўйди.

Жуда кўп мамлакатларнинг тажрибаси асосида шу нарса исботланганки, агар ўтиш даври мобайнида ўрта синфни, тадбиркорлар ва малакали ходимлар синфини кенгайтиришдек табиий ва зарур тамойил ўзига йўл оча олмас, "ўрта синфга бориш ҳаракати"нинг кенг каналлари шакллантирилмас экан, оқибат-натижада, иқтисодий бесамара ва ижтимоий барқарорликдан маҳрум бир жамият туғилади. Бундай вазиятда эса, бирон иш қилиш қийин бўлиб қолади.

Маълумки, бундай оқибатларнинг бош ижтимоий сабабчиси сиёсий, маъмурий ва иқтисодий доираларнинг ноқобиллиги ва узоқни кўра олмаслигидир. Мазкур доиралар нафақат коррупциянинг кенг томир ёйишига йўл қўйиб қўяди, устига-устак улар тобора ўсиб бораётган ўз даромадини халқ билан, жумладан унинг ўрта қатлами билан солиқ йўли орқали ва айниқса кенг хайр-эҳсон йўли орқали баҳам кўришни ҳам истамайди. Худди ана шундай манбаларда — тенгсизлик ғовлай бошлайди, сиёсий (махфий ёки ошкора) кескинлик туғилади, булар эса ўз навбатида, оммавий норозиликларни, тартибсизликларни, айрим кучлар томонидан ғайриконституциавий йўл билан қонуний ҳокимиятни ағдаришга интилишлар ва бошқа шу каби нохуш ҳолатларни келтириб чиқаради.

Ўзбекистон бундай кўнгилсизликларнинг олдини ола биладими-йўқми буни вақт кўрсатади. Биз бундай воқеалар юз бермаслигини жуда-жуда истардик.

"Барча байроқлар меҳмонимиз бўлади"

Шу йилнинг август ойида мен "Ўзбекистон Ҳаво йўллари" авиакомпаниясининг тайёрасида Франкфурт шаҳридан (Майн бўйида) Тошкентга учдим. Йўл-йўлакай мазкур авиакомпаниянинг янги рекламалар журналини кўздан кечириб келдим. Журналда ҳаво йўловчиларининг сафар йўллари харитаси: Тошкент — Рига — Амстердам — Нью-Йорк, Тошкент — Москва, Тошкент — Манчестер, Тошкент — Афина, Тошкент — Истамбул, Тошкент — Тель-Авив, Тошкент — Жидда, Тошкент — Баҳрайн, Тошкент — Карочи, Тошкент — Деҳли, Тошкент — Мали, Тошкент — Куала-Лумпур, Тошкент — Жакарта, Тошкент — Бангкок, Тошкент — Пекин, Тошкент — Сеул... Кишида алоҳида таассурот қолдиради-я. Тошкентга ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларига яқин ва узоқ хорижий мамлакатлардан поездлар ва автомашиналарда тўхтовсиз юklar келиб турибди. Бу ердан бошқа мамлакатларга ҳам жўнатишмоқда. Ўзбекистон дарвозалари дунёга кенг очик. Шу боисдан китобнинг ушбу қисмига қўйилган сарлавҳа, менимча, ўзини тўла оқлайди. Ўтиш даври шароитида ривожланиб келаётган мамлакатлар маълумки, ривожланган мамла-

катларнинг ёрдамига эҳтиёж сезади. Баъзи ҳолларда керакли табиий, техник, инсонга зарур бошқа бойликлари етарли бўлмаган янги мустақил давлатларнинг бундай ёрдамсиз ҳоли анча танг бўлиб қолади. Бошқа бир давлатларга бу тариқа ёрдам иқтисодий бўҳрондан чиқиб олишда кучли кўмакка айланади, иқтисодни тиклаб олишни енгиллаштиради. Бу шак-шубҳасиздир.

Бироқ, яна шу нарса ҳам аниқки, мамлакат ташқарига қанчалик қаттиқ боғланиб қолса, қарзлар эвазига яшаётган бўлса, унинг ўтиш даври ҳам ижтимоий маънода шу қадар мураккаб кечади.

Ижтимоий кескинликнинг кучайиши (бусиз ҳеч бир ўтиш даврини тасаввур этиб бўлмайди) жамиятнинг кўмак бераётган мамлакат ёки халқаро молиявий ташкилотларнинг фойдасига қараб ўз ҳаётини қайта қуриши манбаида янада чуқурлашади. Шу сабабдан ёрдам олаётган мамлакатда ҳудудлараро, тармоқлараро, гоҳида этник гуруҳлар ва ижтимоий қатламлараро тенгсизлик кучаяди.

Қарздор давлат эса, табиийки, бунинг орқасида туғиладиган ижтимоий беқарорликнинг олдини олиш чораларини топа олмайди, олаётган ёрдами эвазига ўз муҳитида тенгсизликни авж олдириш билан то-вон тўлайди. Бундай чорасизликнинг боиси фақат давлатнинг молиявий ва иқтисодий омилларининг ўта чекланганлиги ҳам эмас. Бунинг устига, халқаро кредитор-ташкилотлар (масалан, Халқаро Валюта Фонди) қарздор мамлакатдан даромад ва қийматнинг давлат томонидан тартибга солишидан воз кечишни ҳам ошкора талаб қилади.

Яна бир, асло кўз юмиб бўлмайдиган шундай ҳолат бор, бу — чет эл сармоясининг маҳаллий давлат бошқарув доираси билан ҳамнафасликка эришиб, маҳаллий тадбиркорларни сиқиб қўйиши эҳтимолдир. Ёки у, аксинча, мамлакатнинг муайян ишбилармон доиралари билан тил бириктириб, Президентга, ҳукуматга, маҳаллий давлат бошқаруви-га қарши фаол ҳамкорликда иш олиб бориши ҳам мумкин.

Жумладан, Қирғизистон бунинг далили бўла олади. Бу мамлакатнинг собиқ парламенти кейинги икки йил мобайнида ўз иш вақтининг деярли ярмини чет эл инвестицияси билан боғлиқ бўлган сиёсий ва сиёсат атрофидаги машмашаларнинг таҳлилига бағишлади.

Бу ғалваларга айрим маҳаллий молиявий корчалонлар томонидан маблағ билан таъминланиб турилган ёки хорижий инвесторларни нима учундир ёқтирмай қолган муҳолифатдаги матбуот ҳам аралашиб кетди. Худди шу ғалвалар билан ҳукумат истеъфога чиқарилди. Президент А. Акаевни тўхтовсиз танқид қила бошлашди, уни нималарда айблашмади дейсиз, ҳатто унга импичмент эълон қилиш дағдағасигача бориб етишди. Жойлардаги кўпгина давлат маъмурияти вакиллари-га қарши хуружлар уюштирилди. Охир-оқибатда, парламент амалда ўз-ўзининг тарқалиб кетишига сабаб бўлди. Халқ ўртасида "олтин жазаваси" деб ном олган чет эл сармояси атрофида бошланиб кетган шафқатсиз ўзаро

катларнинг ёрдамига эҳтиёж сезади. Баъзи ҳолларда керакли табиий, техник, инсонга зарур бошқа бойликлари етарли бўлмаган янги мустақил давлатларнинг бундай ёрдамсиз ҳоли анча танг бўлиб қолади. Бошқа бир давлатларга бу тариқа ёрдам иқтисодий бўҳрондан чиқиб олишда кучли кўмакка айланади, иқтисодни тиклаб олишни енгиллаштиради. Бу шак-шубҳасиздир.

Бирок, яна шу нарса ҳам аниқки, мамлакат ташқарига қанчалик қаттиқ боғланиб қолса, қарзлар эвазига яшаётган бўлса, унинг ўтиш даври ҳам ижтимоий маънода шу қадар мураккаб кечади.

Ижтимоий кескинликнинг кучайиши (бусиз ҳеч бир ўтиш даврини тасаввур этиб бўлмайди) жамиятнинг кўмак бераётган мамлакат ёки халқаро молиявий ташкилотларнинг фойдасига қараб ўз ҳаётини қайта қуриши манбаида янада чуқурлашади. Шу сабабдан ёрдам олаётган мамлакатда ҳудудлараро, тармоқлараро, гоҳида этник гуруҳлар ва ижтимоий қатламлараро тенгсизлик кучаяди.

Қарздор давлат эса, табиийки, бунинг орқасида туғиладиган ижтимоий беқарорликнинг олдини олиш чораларини топа олмайди, олаётган ёрдами эвазига ўз муҳитида тенгсизликни авж олдириш билан то-вон тўлайди. Бундай чорасизликнинг боиси фақат давлатнинг молиявий ва иқтисодий омилларининг ўта чекланганлиги ҳам эмас. Бунинг устига, халқаро кредитор-ташкилотлар (масалан, Халқаро Валюта Фонди) қарздор мамлакатдан даромад ва қийматнинг давлат томонидан тартибга сорилишидан воз кечишни ҳам ошқора талаб қилади.

Яна бир, асло кўз юмиб бўлмайдиган шундай ҳолат бор, бу — чет эл сармоясининг маҳаллий давлат бошқарув доираси билан ҳамнафасликка эришиб, маҳаллий тадбиркорларни сиқиб қўйиши эҳтимолидир. Ёки у, аксинча, мамлакатнинг муайян ишбилармон доиралари билан тил бириктириб, Президентга, ҳукуматга, маҳаллий давлат бошқаруви-га қарши фаол ҳамкорликда иш олиб бориши ҳам мумкин.

Жумладан, Қирғизистон бунинг далили бўла олади. Бу мамлакатнинг собиқ парламенти кейинги икки йил мобайнида ўз иш вақтининг деярли ярмини чет эл инвестицияси билан боғлиқ бўлган сиёсий ва сиёсат атрофидаги машмашаларнинг таҳлиliga бағишлади.

Бу ғалваларга айрим маҳаллий молиявий корчалонлар томонидан маблағ билан таъминланиб турилган ёки хорижий инвесторларни нима учундир ёқтирмай қолган муҳолифатдаги матбуот ҳам аралашиб кетди. Худди шу ғалвалар билан ҳукумат истеъфога чиқарилди. Президент А. Акаевни тўхтовсиз танқид қила бошлашди, уни нималарда айблашмади дейсиз, ҳатто унга импичмент эълон қилиш дағдағасигача бориб етишди. Жойлардаги кўпгина давлат маъмурияти вакиллари-га қарши хуружлар уюштирилди. Охир-оқибатда, парламент амалда ўз-ўзининг тарқалиб кетишига сабаб бўлди. Халқ ўртасида “олтин жаза-васи” деб ном олган чет эл сармояси атрофида бошланиб кетган шафқатсиз ўзаро

ички ихтилофлар шароитида ички ижтимоий имкониятларни ишга солиш борасида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Бундай вазият мамлакатни умуман сиёсий портлаш ёқасига келтириб қўйди.

Пировардида, хулоса шуки, ташқи иқтисодий таъсир жараёни, унинг оқибатлари ўтиш даврида муайян мақсадли ва кучли иродали давлат бошқарувини тақозо этади. Бу масаланинг ижтимоий-иқтисодий йўналишидир.

Ўтиш даври шароитидаги халқаро алоқаларнинг геополитик йўналиши эса шу билан боғлиқки, агар ташқи иқтисодий муносабатлар ўз ичига стратегик аҳамиятли табиий бойликлардан фойдаланиш имкониятини ҳам оладиган бўлса, шу манбада халқаро миқёсда ва шу жумладан, ички сиёсий зиддиятлар ҳам пайдо бўлишини кутса бўлади. Бундай ҳолларда сиёсий йўлбошловчилар ва сиёсий тузумларнинг тақдирини ҳам ҳаёт-мамот масаласи тусини олади.

Бугунги кунда Ўрта Осиё ҳудудидаги энергия бойликлари учун кураш дунёвий миқёсга кўтарилди. АҚШ энергетика вазири ўринбосари Билл Уайт (1995 йил, май) сўзлари билан айтганда, “ҳар йили жаҳоннинг нефтга бўлган эҳтиёжи бир кунда 1 миллиард барреллга ўсяпти ва бу янги нефтнинг қаердан олиб келиниши геологияга нечоғли боғлиқ бўлса, сиёсатга ҳам шу қадар боғлиқ бўлиб турибди. Ўрта Осиё ва унинг атрофида юз бераётган ўткир энергетик рақобатчилик шароитида йирик нефть-газ бирлашмалари пайдо бўляпти. Бу у ёки бу даражада Россия, Хитой, Покистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон мамлакатларининг ҳаётий муҳим манфаатларига ҳам дахлдор бўлиб турибди.

Баъзи бир ғарбий тадқиқот марказларида ҳозирги Ўрта Осиёда икки уюшма ўртасида ўткир рақобатчилик бошланиб кетганлиги тўғрисидаги фикр шаклланган. Уларнинг тасаввурича, бир томондан — Россия, Эрон, Туркманистон, Тожикистон, Ҳиндистон ва Кобулдаги ҳокимият бўлса, иккинчи томондан — Ўзбекистон, Покистон, толиблар ва Дўстум, бу уюшма ортида АҚШ ва Ғарбий Европа турибди. Қозоғистон ва Қирғизистон бу икки уюшма оралиғида мурасасозлик йўлларини излаётир, Хитой, ҳар доимгидай, пайт пойламоқда.

Бу тахминлар нечоғлиқ асосли эканлиги ҳақида аниқ бир нарса айта олмайман. Шу нарса равшанки, агар бундай геологик манзара, борди-ю мавжуд бўлиб, аста-секин аниқ бир қиёфа касб этса, у асло вақтинчалик, тактик бир ҳодиса бўлиб қололмайди, негаки ҳар икки уюшма тубли рақобатчиларни ўз атрофига бирлаштиради. Умуман олиб қараганда, энергетик омил қимматбаҳо ва камёб ер ости металлари билан бир қаторда, бугун минтақадаги геополитик иқлимни, шу жумладан, бир талай етакчи давлатларнинг Ўзбекистонга нисбатан сиёсатини ҳам белгилайди.

Бундан ҳам жиддийси мазкур омиллар билан боғлиқ бўлган иқтисодий фойда таъмаси баъзида минтақадаги давлатлараро муносабатларда бир динга мансублик, тилнинг ва тарихий йўлнинг муштараклиги, уму-

мий илдизлар каби, бир қарашда, мустаҳкам устуворликларни ҳам менсимай қўяди. Балки, бу вақтинчалик ҳодисадир, лекин барибир ўзаро совуқчилик юз беради.

1995 йилнинг сентябрь ойи охирида Туркменистон Президенти Сапармурод Ниёзов Ўзбекистонга ташрифини бекор қилди. Бу анча кўнгилсиз ҳодиса эди, бунинг устига, ўша сафар Ниёзовнинг Тошкентга биринчи расмий ташрифи бўлиши лозим эди. Уни ўзбеклар ўз уйига таклиф этган эди. Баъзи бир Ғарб тадқиқотчиларининг ўйлашича, бу ҳодисанинг замирида Тошкент ва Ашхобод ўртасида гидротехник иншоотлар ва Ўзбекистон-Туркменистон чегарасидаги Кўкдумалоқ йирик нефть-газ (200 млн. тонна атрофида) конининг кимга тегишли эканлиги билан боғлиқ келишмовчиликлар ётади.

И. Каримов, ҳарҳолда, Ўзбекистоннинг халқаро муҳит билан ўзаро муносабатларида (жаҳон энергетикаси шароитидан оқилона фойдаланиш, қимматбаҳо ва камёб ер ости металлари ва шу кабиларнинг жаҳон бозоридаги аҳволи кабиларда) ҳеч қачон ва ҳеч бир чигал вазият юз бермаслиги учун ўзига боғлиқ ҳамма ишларни қилиш билан чекланмайди, шу билан бирга, у узоқ келажакни, тарихий истиқболга мўлжалланган ҳамкорлик ришталарини ҳам боғлашга интилади.

Энди Ўзбекистоннинг дунё билан ўзаро мулоқотидаги иқтисодий йўналиш устида тўхталайлик. Аниқроғи, бу ўзаро алоқаларнинг мағзи-мағзини ташкил этувчи хорижий инвестиция ҳақида фикр юритмоқчимиз. Ўзбекистоннинг хорижий инвесторларга муносабатининг кўлами анча кенг. Бу, аввало, унга бюджетнинг даромад манбаи сифатида; иккинчидан, капиталнинг манбаи тарзида; учинчидан, ўзининг бошқарув тажрибасини, технологияни қолдирадиган хўжалик субъекти сифатида керак. Иккинчи томондан, чет эл бизнесчиларини МДХнинг бошқа давлатларига нисбатан Ўзбекистонда вазиятнинг ишончли эканлиги кўпроқ қизиқтиради. Бу ерда ҳокимият мустаҳкам, тартиб-интизом мавжуд, молиявий кафолат кўпроқ.

Республиканинг 1994 йилдаги ташқи дунё билан янги товар алмашиши 3 миллиард 800 миллион АҚШ долларини ташкил этди.

Ҳозирги кунга келиб Ўзбекистон дунёнинг 50 дан кўпроқ мамлакатининг фирмалари ва компаниялари билан иқтисодий алоқа ўрнатди. Уларнинг орасида Германия, АҚШ, Франция, Буюк Британия, Туркия, Нидерландия, Австрия, Корея Республикаси, Хитой, Индонезия, Малайзия, Ҳиндистон каби давлатлар бор. Ўзбекистонда чет эл капитали иштирокидаги 2000 дан зиёд корхоналар рўйхатга олинган.

Ўзбекистон деярли 80 га яқин хорижий банклар билан ўзаро ҳамкорлик қилмоқда, Тошкентда Жаҳон Банкнинг, Дойч Банкнинг, Креди коммерсиаль де Франс банкининг ваколатхоналари ишлаб турибди.

Айниқса, ГФРнинг ишбилармонлар доираси билан иқтисодий алоқалар фаол ривож топмоқда. Ўзбекистонда немис фирмалари 25 дан кўпроқ ваколатхоналари очилган, улар орасида БАСФ, Хехст, Маннесманн, Даймлер-Бенц фирмалари бор.

Агар ГФР ва Ўзбекистон ўртасидаги товар алмашув ҳажми 1994 йилда 209 миллион 200 минг АҚШ долларини ташкил этган бўлса, 1995 йилнинг 9 ойи мобайнида бу ҳажм 226 миллион долларга етди. Немис инвесторларининг иштирокида 60 га яқин йирик корхоналар ишлаб турибди.

Ўзбекистон Президентининг 1995 йил ноябр ойидаги ГФРга ташрифи вақтида унинг шарафига уюштирилган қабул маросимида Р. Херцог шундай деган эди: "Буюк Ипак йўли ўтган асрларда Ўзбекистон ва Германия каби бир-биридан узоқ мамлакатлар ўртасида алоқалар мавжуд бўлганлигидан далолат беради".

Бунга жавобан И. Каримов шундай деган эди: "Мен умид қиламанки, Германия ва бошқа Европа мамлакатлари билан ҳаво йўллари орқали алоқаларнинг кенгайиши Шарқ ва Ғарбни боғлаган йўлларнинг туташган нуқталарига бизни қайтадан олиб келади, фақат энди бу йўллар туя қарвонларининг сўқмоқлари эмас, балки энг замонавий ҳаво кемалари томонидан очилган ҳаво трассаларидир".

Ўзбекистон Президентининг "Даймлер-Бенц" концерни раҳбарлари билан учрашувда айтган қуйидаги сўзлари кўп жиҳатдан диққатга лойиқ: "Германия орқали биз ўзимизга Европани очмоқчимиз. Негаки, биз Германия тимсолида ўз сўзида турадиган энг ишончли ҳамкорни кўриб турибмиз. Буни бизнинг ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятимизнинг дастлабки натижалари ҳам тасдиқлаб турибди. Умуман олиб қараганда, ўзбек ва немис халқлари ўртасида кўпгина ўхшаш жиҳатлар бор. Бу, энг аввало, тартиб ва интизомга содиқлик, мажбурият ҳиссининг қатъийлиги, очиқ-ошкоралик, ҳамкорлик ва ҳамнафасликка мойилликда кўринади. Бундай ажойиб муштарак хислатлар, ўзаро ишонч ҳамкорликларимизни ривожлантириш учун қулай имкониятлар яратади".

Республикада ташқи иқтисодий муносабатларни ривожлантириш учун муносиб ҳуқуқий асос яратилган. Жумладан, "Хорижий сармоялар ва хорижий сармоядорлар фаолиятини кафолатлаш тўғрисида"ги Қонун Ўзбекистондаги чет эл тадбиркорлари учун, мохият-эътибори билан, мустаҳкам ҳуқуқий кафолат бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Президентининг 1994 йил 21 январдаги "Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармонида биноан савдо объектлари ва маиший хизмат соҳалари ҳамда улар жойлашган ер майдонларини танлов асосида чет элликларга хусусий мулк қилиб сотишга рухсат этилди.

Фармонда халқ истеъмол молларини ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган ва Устав жамғармасида хорижий капиталнинг улуши 50 фоиздан ошиқ бўлган қўшма корхоналар хорижий валюта тушумидан солиқ тўламаслиги кўзда тутилган.

1995 йилнинг 5 январидаги "Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш тўғрисида"ги, жумладан, чет эл сармоядорларига ҳам қаратилган Фармонда хусусий корхоналар давлат то-

монидан уч кун ичида рўйхатга олинади, дейилади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи ва қайта ишловчи, халқ истеъмоли моллари, ишлаб чиқариш-техникавий маҳсулотлар, қурилиш материаллари тайёрловчи, шунингдек қурувчилик фаолияти билан шуғулланувчи, таъмирлаш-қурилиш, маиший ва коммунал хизматлар кўрсатувчи хусусий корхоналар рўйхатга олинганидан кейинги дастлабки икки йил мобайнида даромад (фойда)дан солиқ тўлашдан озод этилади.

Шунингдек, Фармонда кўрсатилганидек, хусусий корхоналар даромади (фойда)дан солиқ олинисидан вужудга келувчи солиқ негизи ишлаб чиқаришни кенгайтириш, таъмирлаш, техникавий жиҳозлашга сарфланадиган маблағ ҳисобига камайтирилади.

Мазкур Фармон томонидан хусусий корхоналарда ёлланма ишчилар миқдорини чекловчи эски кўрсатма бекор қилинади.

Хўжалик судларига хусусий корхоналардан олдиндан пошлина тўлашини талаб қилмасдан уларнинг даъво аризаларини кўриб чиқишга рухсат берилди, пошлина суднинг қарори чиқарилгандан кейин қонуний тартибда ундирилиши мумкин.

Экспорт қилиниши тақиқланган буюмларнинг рўйхати қисқартирилди (26 тадан 11 тага).

Ўзбекистон Президенти 1995 йилнинг 19 июлида худди шу мавзудаги яна бир фармонга имзо чекди. Унинг номланиши диққатга сазовор: "Ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш тўғрисида". Мазкур ҳужжатнинг мазмуни: мамлакатда ташқи савдонинг нотарифли чоралардан тариф асосида тартибга солиш чоралари сари босқичма-босқич ўтишдан иборат.

Ўзбекистон Таджон-Сарахс темир йўли қурилишига ўз ҳиссасини қўшди. Бу Пекин ва Истамбул ўртасидаги "Трансасиё" бош темир йўлига таркибий қисм бўлиб киради. Ўзбекистон Каспий соҳилидаги Оқтов бандаргоҳини таъмирлашда, бевосита Хитой ва Покистон билан боғланишга имкон берувчи Андижон — Ўш — Эргештом — Қашқар автомобиль йўли қурилишида, шунингдек Ҳинд океанига олиб чиқувчи Термиз — Ҳирот — Карочи трассасини бунёд этишда қатнашиш истагини билдирди.

Немис тадбиркорлигининг кўзга кўринган намояндаларидан бири Вилли Виммер Ўзбекистонга сафар қилганидан кейин бу тўғрида шундай деб ёзган эди: "Агар 1996 йилда Шанхай — Алмати — Тошкент — Эрон — Туркия — Ахен — Париж темир йўл магистралига таркибий қисм бўлиб кирадиган 300 километрлик темир йўл битиб ишга тушса, бу Ўзбекистон, унинг минтақавий қўшилари ва қолган дунё билан, савдо ва умуман ўзаро фойдали ҳамкорлигига янги кучли шиддат бағишлайди. Ва унда, шак-шубҳасиз, гуллаб-яшнаётган Тошкент ҳам, кишида алоҳида таассурот қолдирувчи Самарқанд ҳам, улуғвор Бухоро ҳам дунёга қайтадан келади". Гўзал ва чиройли қилиб айтилган.

Мен Ўзбекистоннинг дунё билан ўзаро муносабатининг ижтимоий-иқтисодий йўналишига доир яна бир масала устида тўхталмоқчиман.

Ўрта Осиёда 70-йилларда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳолининг сони мавжуд меҳнат ўринларига нисбатан икки баробар ошди. 80-йилларда бундай ошиш ҳалокатли даражага, яъни камида 3 мартага етди.

Ўрта Осиёнинг қишлоқ хўжалиги жабҳасида айрим фикрларга қараганда, ишсизлар миқдори 35—40 фоизгача бориб қолган.

Ишсизлик ва ерсизлик, ёшларнинг катта қисмининг қашшоқлашуви ижтимоий беқарорлик ва этник зиддиятларни, сиёсий чайқовчиликлар, миллатчилик, консерватизм ва традиционализмни қайтадан уйғотувчи энг жиддий омиллардир.

Аҳоли тифизлиги масаласи бу заминга келиб яшаб қолган кўплаб бошқа халқларнинг қайтиб кетиши билан ҳал бўлмайди. Бундай кетиш демографик жараёни биров юмшатиши мумкиндир, лекин вазиятни кескин ўзгартира олмайди. Шу боисдан эртами-кечми, бир кун келиб бу туб аҳолининг ўз тупроғини ташлаб бошқа элларга кўчишини юзага келтиради, гарчи ўзбек халқи энг турғун халқлардан бўлса ҳам шундай ҳол бўлиши кутилади.

Ўзбекистон халқаро алоқаларининг геополитик жиҳати, юқорида айтганимиздек, ғоятда ранг-баранг ва мураккаб.

Айниқса, унинг ҳудуддаги ён қўшнилари, собиқ шўро республикалари билан муносабати тўғрисида гаплашайлик. Бу манзара ғоятда буёқларга бойлиги билан ажралиб туради. Ўрта Осиёдаги мустақил давлатларнинг ўзаро табиий яқинлашуви, ҳамкорлиги ва дўст-тотувлигини таъминловчи омиллар етарли. Бироқ, ҳал қилиниши ўзаро ён беришларни, олижанобликни ва узоқ муддатни талаб қиладиган мураккаб муаммолар ҳам оз эмас. Фарбда кимлардир хаёл қилаётганидай, Ўрта Осиё давлатларининг яқин йиллар ичида конфедератив асосда ўзаро бирлашувининг юз бериши амримаҳолдир.

Президент И. Каримов Бишкекда 1995 йилнинг 28 августида бўлиб ўтган туркийзабон давлатлар бошлиқларининг учрашувида сўзлаган нутқида шундай деган эди: "Халқларимизнинг тарихий, этник-маданий, маънавий яқинлигидан иборат қатъий фактни қайд этиш мана шу чуқур тарихий-маданий омилга сиёсий ёки, айниқса, ҳарбий-сиёсий тус бериш йўлидаги уринишларга айланиб кетмаслиги керак". Каримовнинг фикрича, савдо ва бошқа хил иқтисодий муносабатларни фаоллаштириш, ўткир экологик муаммолар ва инсонпарварлик тарзидаги масалаларни ҳал қилиш бобида кучларни бирлаштириш тўғрисида гап бориши мумкин.

Бу масалага доир Д. Карлайлнинг нуқтаи назари анча ўзига хос. У ёзади: "Ўрта Осиё ҳудудининг истиқболи ҳақида гап кетар экан, давлатлараро чегараларнинг ўта шаффофлиги ва шартли эканлигини ҳисобга олиш керак бўлади. Улар шунчаки эмас, балки, энг аввало, ҳудуд-

дий ва Туркистоннинг азалий бирлиги ғоялари каби муаммолар нуқтаи назаридан ҳам шартли чегаралардир. Туркистоннинг азалий бирлиги ғоялари ҳудуддаги вазиятни барқарорлаштиришдан кўра, кўпроқ беқарорлаштирувчи, чигаллаштирувчи омиллардир" (9-бет).

Д. Карлайл Ўзбекистон ва Тожикистон халқларининг умумий тарихий ўтмиши, бу икки тенг ҳуқуқли мустақил давлатни келажакда янада ўзаро яқинлашувининг ҳаётий зарурияти тўғрисида атрофлича ва моҳиятни чуқур тушуниб фикр юритади ("Тожиқлар ва ўзбеклар" 174-197 с.). Д. Карлайл яна шундай дейди: "Каримовнинг олдида ҳал қилинишини кутиб турган Фарғона водийсидаги портлашлар билан боғлиқ қийинчиликларни назардан қочириб бўлмайди. Мавжуд фикрларга қараганда, Тошкент Ислом фундаментализми хавфига керагидан ортиқча эътибор бермоқда. Балки бу тўғридир, лекин қандайдир даражадагина тўғри. Бироқ, Каримовнинг қўркувларини саробга асосланган, деб бўлмайди. Фарғона — бор маҳсулотнинг ҳаммасини ташлаб, аралаш-қуралаш пишириладиган хумдон эмас, балки иқтисодий ва этник зиддиятларнинг қайнаётган қозонидир, Ўзбекистон, Тожикистон ва айниқса Қирғизистон учун ғоятда даҳшатли оқибатларни юзага келтирадиган даражада қайнаб-тошадиган қозондир.

Президентлар — И. Каримов ва А. Акаев Ўш вилоятида вазиятнинг доимо барқарор бўлиб туришидан ўзаро манфаатдордирлар. Ўшга нисбатан Каримов давлат арбоби сифатида тутаётган йўл 1990 йилнинг июнь ойида беҳосдан юз берган фожиага ўхшаш яна бир фожиадан халқини сақлаб қолишга қаратилган. Ўшанда у ўзбек сепаратистларини Ўшга нисбатан амалга оширмоқчи бўлган мақсад йўлларида донишмандлик билан қайтарди. Бирон бир бошқа ўзбек йўлбошловчиси билмадим, бундай ишни қила олармиди. Афсуски, унинг Ўш вилояти ва бутун Фарғона водийсида юз бериши мумкин бўлган қонли этник ихтилофни бартараф этганлиги Фарбда ҳеч бир тилга олинмадики, бу ўта адолатсизликдир. Каримов олқишларга сазовордир. Тарих орқа оёқларида турган популист, демократ номи билан никобланиб, охир-оқибатда, миллий-шовинизм билан узвий қўшилиб кетиб, мамлакатни урушлар шиддатига олиб киришини кўп марта исботлади. Югославия, Сербия ва Босниядаги воқеалар Каримов Ўш вилоятида эришган ютуқларига мутлақо зиддир ва бу ҳол унинг давлат арбоби сифатидаги тараққий-парварлик хизматини алоҳида намоён этади" (188-189 с.).

Д. Карлайл Ўзбекистон ва умуман Ўрта Осиёда Ислом фундаментализмининг хавфи масаласига доир қадриятларнинг хилма-хиллиги устида ҳам тўхталади. Жумладан, Фарб матбуотида эълон қилинган муҳолифат намояндаларидан бири Муҳаммад Солихнинг мақолаларида, Каримов жаҳон ҳамжамиятидаги обрў-эътиборини ошириш учун Ислом қартасидан фойдаланмоқда, деб ёзади.

Бироқ, бунга тамомила зид бўлган бошқача қараш ҳам мавжуд. Масалан, Суданнинг пойтахти Хартумда 1995 йилнинг мартада Ислом давлатлари диний намояндаларининг конференцияси бўлиб ўтди, унда

Жазоир, Тунис, Фаластин, Миср, Эрон, Ливан, Покистон, Афғонистондаги исломий террорист гуруҳларнинг раҳбарлари иштирок этдилар. Фарб мутахассисларининг шу конференция мазмунининг атрофлича таҳлил этувчи шарҳномаларида, жумладан, Ислом дунёсида экстремизмнинг ривожланиши фақат Фарб цивилизацияси учунгина эмас, балки Ўрта Осиё учун ҳам хатарли эканлиги таъкидланади. Худди шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Президентининг тутган йўли Фарбнинг, шакл-шубҳасиз, қўллаб-қувватлашига арзийдиган тараққийпарвар моҳиятга эга эканлиги эътироф этилади.

Ўзбекистон Президенти МДХнинг сақланиб қолиши тарафдори. Унинг фикрича, МДХга ҳозирги шароитда муқобил бир куч йўқ ва айрим заиф жиҳатларига қарамасдан, у ўз иштирокчиларининг миллий давлат манфаатларига мос келади.

Давлатлар устида турадиган Евроосиё иттифоқига ўхшаш ҳар хил янги бирлашмаларни ташкил этиш ғояларини И. Каримов қатъий рад этади. У иқтисодий интеграция, ўзаро тўловларга асосланган иттифоқ, давлатлараро иқтисодий қўмиталар тузилишини, шунингдек, маданий ва маънавий ҳаёт соҳаларида ҳамкорликларни маъқул кўради. "Масала бошқа томонда,—дейди И. Каримов,— МДХ раҳбар ташкилотлари қарорлари бажарилмай қоляпти. 500 дан кўпроқ турли хил муҳим қарорлар бажарилмай, фақат қоғозда қолиб кетди".

Албатта, Совет Иттифоқининг тарқалиб кетиши оқибатида бузилган иқтисодий алоқаларни қайта тиклаш МДХ давлатларининг барчаси учун катта ютуқ бўлур эди. Бироқ, шуни ҳам унутмаслик керакки, аввалги ҳўжалик алоқалари буйруқлар асосида, чекланган ягона ҳокимиятга эга бўлган марказнинг зуғуми назорати остида бошқарилар эди. Бугун ким буйруқ бериб, назорат қила олиши мумкин? Хўжалик субъектлари даражасидаги бозор орқали ўзини-ўзи идора қилиш механизмлари эса ҳали-бери ишламайди.

Буларнинг ҳаммаси И. Каримовнинг икки ёки уч ёқлама иқтисодий, сиёсий алоқаларнинг, янги мустақил давлатлараро ахборот алмашиш билан боғлиқ фикрларининг тўғрилигини яна бир карра исботлайди.

Ўзбекистоннинг халқаро алоқалари тизимида унинг Россия билан ўзаро муносабати алоҳида ўрин тутати. Бу ерда уч асосий омил мавжуд.

Биринчидан, Ўзбекистон Президенти Россиянинг ҳарбий имконияти бу яқин йиллар мобайнида минтақадаги барқарорликнинг муҳим шarti эканлигини яхши билади. Иккинчидан, Ўзбекистонга Россия билан иқтисодий алоқалар ҳар доимгидай зарур. Яқин келажакда Ўзбекистон учун иқтисодий ҳамкор сифатида ҳеч ким Россиянинг ўрнини боса олмайди. Учинчидан, Ўзбекистон ва Россия халқлари юз йиллар мобайнида яқин қўшничиликда яшадилар, гарчи тобеликда кечган ҳаётни роҳат-фароғатли деб бўлмаса-да, бу икки мамлакат ўртасида мавжуд бўлган маданий алоқалар ҳамон сақланиб келмоқда эди. Икки халқ ҳам бу алоқаларни мустаҳкамлашдан манфаатдордир. Айниқса, бу мамлакатда бир ярим миллиондан зиёд руслар яшаётганлиги ҳисобга олиниши лозим.

Афғонистон. Бу қўшни давлат билан Ўзбекистон, таъбир жоиз бўлса, ўт ичидан кечув излаб муомала қилиши керак. Бугун, очиқ айтганда, Афғонистон амалда уч қисмга ажралиб турибди. Мамлакатнинг шимолий қисмидаги пойтахт ва шимолий-шарқ томондаги 4 вилоят Кобулда турган Президент Бурҳониддин Раббоний ва "Афғонистон ислом жамияти" бошлиқларидан бири Аҳмад Шох Масъуд томонидан идора этилмоқда, у аслида, Кобулнинг ҳокимидай гап. Мамлакатнинг бу қисмидаги аҳоли асосан тожиклар.

Аҳолиси асосан пуштунлардан иборат бўлган 13 жанубий, жанубий-ғарбий ва ғарбий вилоятлар "Толибон" ҳаракатининг шўроси томонидан назорат қилинмоқда. Уларнинг штаб-квартираси мамлакатнинг қадимги пойтахти Қандаҳорда жойлашган.

Аҳолисининг катта қисми ўзбеклардан иборат бўлган (турли маълумотларга қараганда, ўзбеклар бутун мамлакат аҳолисининг 5-10 фоизини ташкил этади) 8 шимолий вилоят эса мамлакат ичида ўз сиёсатига, маъмурий раҳбарлигига, банкига эга кичик бир мамлакатни ҳосил қилиб, улар Мозори Шарифни ўзларига пойтахт қилиб олганлар. Энг асосийси, уларнинг замонавий отиш қуроллари, танклар ва ҳатто самолётлар билан қуролланган ўз ҳарбий қисмлари бор. Бу Афғонистоннинг йирик нефть ва газ манбаларига эга бўлган энг ривожланган ҳудудидир.

Ғарбда, шимолий вилоятлар йўлбошчиси Абдул Рашид Дўстум, бу этник озчиликни ташкил этувчи халқларнинг "Миллий ва исломий Афғонистон учун" Ҳаракати намояндаси Тошкент билан яхши муносабатлар ўрнатган деган овозаларга зўр берилмоқда.

Мозори Шарифнинг ён-атрофларида 2 миллионга яқин афғон ва тожик қочоқлари яшамоқда, лекин Дўстум назоратидаги собиқ совет-афғон чегараси қисмида осойишталик ва тинчлик тўла-тўқис таъминланганлиги назарда тутилмаган бўлса, юқоридаги тахминларда, балким қандайдир асос бордир. Бироқ, Мозори Шариф қўл узатса етадиган бир масофада жойлашганлиги ҳисобга олинмаган бўлса, Тошкентни нега айблаш керак? Дўстум дунёнинг жуда кўп мамлакатлари билан бевосита алоқа ўрнатиб, ўзаро муносабатларини ривожлантирмоқда. Масалан, Афғонистон шимолидаги нефть ва газ манбаларини қидириб, ишга тушириш масаласига қизиқиб қараётган Буюк Британия билан СССРнинг барбод бўлиши Туркиянинг Греция соҳилларидан Хитойгача бўлган катта ҳудуддаги туркийзабон мамлакатларнинг етакчиси бўлиб қолиши учун қулай имкониятлар яратди. Ғарб томонидан қўллаб-қувватланаётган Туркия ҳудудидаги шу мавқеини барқарор сақлаб, туркийзабон давлатлар учун сиёсий ҳаётни маданий асосларда талқин эта олишнинг намунаси бўлиб қолишга бор куч имкониятини бағишламоқда.

Бироқ, бу ўринда алоҳида цивилизация мақомидаги Ўзбекистоннинг, яъни нафақат туркий, балки арабий ва бошқа турли цивилизацияларнинг хусусиятларини ўзида мужассам этиб, шунингдек салмоқли иқтисо-

дий имкониятларга эга бўлган бу ўлканинг ўзгачалиги ҳисобга олинма-
япти. Ўзбекистон яқин ўн йиллар ичида, балки, минтақанинг етакчи дав-
лати мақомига даъвогарлик қилмаганида ҳам, лекин, ҳар қалай, мус-
тақил ривожлана олиши шак-шубҳасиздир.

Эрон ҳам Ўрта Осиё ҳудудига катта қизиқиш билан қарамоқда. Эрон
ва Ўрта Осиё давлатлари ўртасида Машҳад — Ашхобод темир йўлининг
қурилиши бу мамлакатнинг Ўрта Осиё ҳудуди билан ҳамкорлигини фа-
оллаштириши табиийдир.

Бироқ, Фарбнинг, Эрон бугуннинг ўзидан бошлабоқ бутун Ўрта Осиё
давлатларига Эронча нусха давлат тузумини олиб келишга интилади
деган таҳликалари, бизнингча, асоссиз. Мабодо, шунга интилиш бўлга-
нида ҳам унинг яқин ўртада юз бериши амримаҳол. Чунки бундай ҳара-
кат бекиёс улкан харажатларни тақозо этади, Эрон бўлса бунга тайёр
эмас. Бироқ, Эрон Ўрта Осиёга Ислом фундаментализмининг ақидала-
ри ва амалиётини аста-секин олиб кириш ниятидан қайтиб қолади, деб
айтиш ҳам чўпчакдай бир гап.

Ҳеч сўзсиз, Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида Покистон
ҳам муҳим ва таъсирчан роль ўйнашга ҳаракат қилмоқда. Бироқ, Афғо-
нистонда бўлаётган фуқаролик уруши анча қийинчилик туғдириб, Са-
ланг лаҳм йўли (туннели) орқали Карочидан Ҳиндикушга келадиган
йўлдан фойдаланишга халақит бермоқда. Шу мақсадда Покистоннинг
Афғонистонга нисбатан бўлган сиёсати урушаётган томонларни муро-
сага келтириш билан боғлиқ йўналишга юз буришини кутса бўлади.

Айниқса, Ўзбекистон учун унинг Хитой билан бугунги ва, афтидан, яқин
истикболдаги муносабати алоҳида аҳамиятлидир. Президент И. Кари-
мовнинг Осиёдаги бу улуғ кўшни давлат билан дўстлик ва ҳамкорликни
ривожлантиришга қаратилган ҳар бир қадами Ўзбекистоннинг бутун
ташқи алоқалари тизимига салмоқли таъсир кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистон ва Хитойнинг сиёсий ва иқтисодий алоқаларида Хитой-
нинг Шинжон-Уйғур мухтор вилоятига муносабат масаласи айниқса
алоҳида нуқта ҳисобланади. ХХРнинг бу вилояти 1,6 миллион квадрат
километр жойни эгаллайди, ҳудуд аҳолиси 16 миллиондан иборат, аҳо-
лининг салмоқли қисмини уйғурлар ва бошқа туркийзабон халқлар ва-
киллари ташкил этади. Мухтор вилоят иқтисоди тез суръатлар билан
ривожланмоқда. Масалан, бу ерда саноат ишлаб чиқариши ҳажмининг
ўсиши ҳар йили 6 фоизга етмоқда, қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосил-
дорлиги ҳам ўсиб бораётир. Пахта етиштириш 800 минг тоннага, қанд-
шакар маҳсулотларини тайёрлаш 35 минг тоннага кўтарилган. Вилоят-
да бир йилда 12 миллион тонна нефть қазиб олинади.

Ўзбекистон учун Шарқий Осиёнинг навқирон "йўлбарс"лари билан
ҳамкорлик қилиш ҳам истикболлидир. Бундай ҳамкорлик соф бозор
муносабатларидан ташқари, улар бамисоли Ўзбекистоннинг ўзи даража-
сидаги ижтимоий иқтисодий ривожланиш босқичида бўлиб, бу босқич-
ни муваффақиятли ўтиш ва янги довлонларга эришишда бир намуна
ролини ўташлари мумкин.

Президент И. ҚАРИМОВ Ўзбекистон — Россия ҳужжатлари
имзолангандан сўнг Россия Федерацияси Президенти
Б. Ельцин билан

Президент И. ҚАРИМОВ Германия Президенти Роман Ҳерцог билан,
Бонн, 1995 йил

Президент И. КАРИМОВ ХХР Давлат кенгашининг Бош вазири
Ли Пэн билан

Президент И. КАРИМОВ Буюк Британия Бош вазири
Джон Мейджор билан

Президент И. КАРИМОВ Америка Қўшма Штатларининг
Вице-президенти Альберт Гор билан, 1995 йилнинг 25 октябри,
Оқ уй, Вашингтон

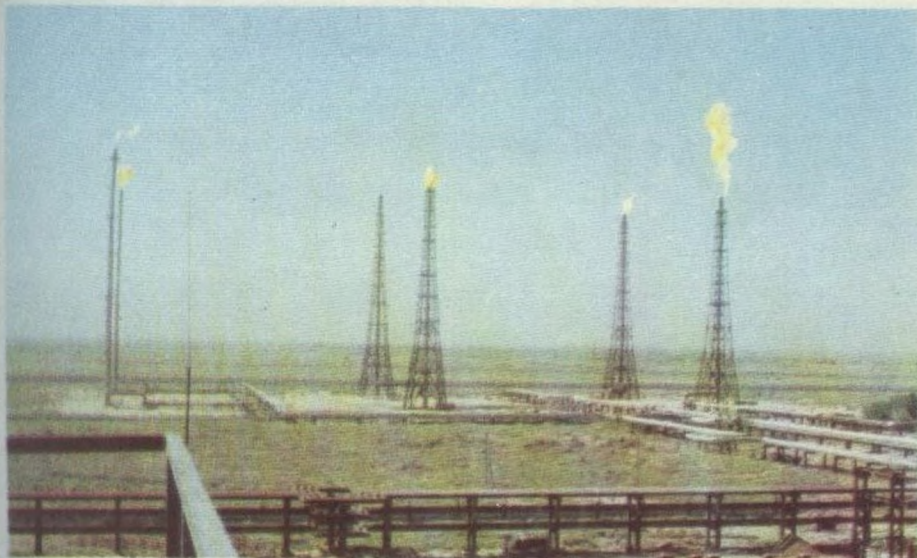
Президент Ислон КАРИМОВ Исроил ташқи ишлар вазири
Ш. Перес билан

Президент И. КАРИМОВ ва
Туркия Бош вазири Тансу
Чиллер Регистон
майдонидаги тарихий
ёдгорликларни зиёрат қилиш
пайтида, Самарқанд шаҳри

Президент И. КАРИМОВ ва
Покистон Ислом Жумҳурияти
Бош вазири Беназир Бхутто
Сомонийлар мақбараси
зиёратидан сўнг,
Бухоро шаҳри

Ўзбекистоннинг ёнилғи-энергетика мажмуаси жадал суръатлар билан ривожланмоқда

Президент И. КАРИМОВ Учқудукдаги олтин корхонасининг иккинчи навбати очилишида

Пахта йиғим-терими

Иқтисодий ислохотларнинг илк мевалари — “Мерседес-Бенц” юк ташувчи машиналари эндиликда Хоразм вилоятининг Дўстлик шаҳридаги Ўзбекистон — Германия қўшма корхонасида ишлаб чиқарилмоқда

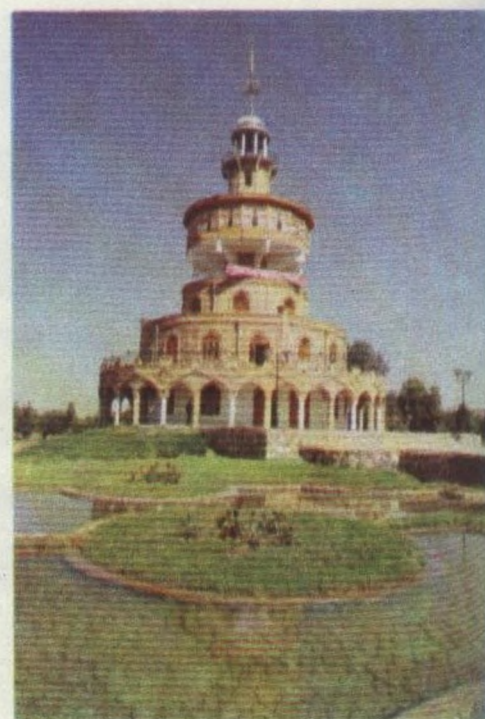
Асака шаҳридаги "ЎзДЭУ" автомобил корхонасининг қурилиши

Нефтни қайта ишлаш
корхонаси

Авиасозлик — Ўзбекистон иқтисодиётининг етакчи ва мураккаб
сигимли тармоқларидан бири

Ургут шаҳридаги
телеминора

Ўзбекистондаги ва умуман бу минтақадаги сиёсий воқеалар Европанинг диққатини тортмоқда. Бу фақатгина Ислом фундаментализмининг янги ўлкаларга ёйилиши хавф-хатари жиҳатидангина эмас, балки, шу билан бирга, юз бериши мумкин бўлган этник ихтилофларнинг кенг тарқалиб, ҳатто Европа учун ҳам жиддий оқибатларни содир этиши эҳтимоли билан ҳам боғлиқдир.

Махсус немис адабиётларида, жумладан, шундай мулоҳазалар баён қилинади: "Агар қозоқлар ва руслар ўртасида иш ошкора тўқнашувларга етадиган бўлса, Европа қочоқларнинг нақадар мушкул муаммосига дуч келишини тасаввур қилса бўлади. Миллионлаб руслар, Россия ўзига қабул қилиш имкониятлари чекланганлиги сабабли, Ғарбга оқиб кела бошлайди".

Ўзбекистонга Ғарб дунёсининг ГФР ва АҚШ каби энг устун давлатлари ғоят катта қизиқиш билан қарамоқдалар. Бироқ, агар ГФРни Ўзбекистон, энг аввало, фойдали иқтисодий ҳамкор тарзида қизиқтирса, АҚШ бу ўлкага бошқачароқ муносабатда бўлмоқда. Америка билан Ўзбекистоннинг ўзаро муносабатини оддий бир даражада деб бўлмайди. Бир томондан, ғўё ҳамма нарса равшан: АҚШнинг Ўзбекистондаги бош мақсади — бу ерда сиёсий беқарорлик юз беришига йўл қўймаслик. Мабодо, бунга йўл қўйилса, бу заминга Эрон ва, эҳтимол, Хитойга ўхшаш қўшни давлатларнинг таъсири кучайиб кетиши эҳтимолдан йироқ эмас. АҚШнинг ишонишича, Ўзбекистонда Эроннинг фаоллашуви, пировардида, Ислом фундаментализми ва ҳатто, халқаро терроризмнинг бу ерда ёйилиши демакдир.

АҚШ Ўзбекистоннинг ЕХХТга қабул қилинишига кўмаклашди. Бундай кўмакнинг асосида ётган мақсад, аслида, фақат шу йўл билангина Ғарбга хос ҳуқуқий ва инсон эркинлиги билан боғлиқ қонун-қоидаларнинг бу мамлакатга олиб кирилиши, ғарбча плюралистик демократик ҳаёт тарзини таркиб топтириш ва, айниқса, бу ерда ҳам хавфсизликнинг ягона тизимини жорий этиш режалари билан чекланмайди. Бу мақсад, янада кўпроқ даражада АҚШнинг Ўзбекистонни бошқа Ўрта Осиё давлатлари қаторида "Тинчлик йўлида ҳамкорлик" шартномаси доирасида НАТОга қўшиб олиниши ғоясининг амалга ошишини тезлаштиришга қаратилган.

Масаланинг бошқа томони шуки, сўнгги пайтларгача АҚШ юқори доиралари ўртасида Каримовга қарши кайфият ҳукм суриб келар эди.

Д. Карлайлнинг бу мавзуга қараши қуйидагича: "Ўзбекистон мустақилликка эришгач, унинг бошига хорижий давлатлар билан муносабатда тушган оғир синовлардан бири АҚШ билан муносабатларнинг ёмонлашуви эди. Бунинг сабаби инсон ҳуқуқлари муаммоси эди. Каримовнинг 1993 йил сентябрь ойида АҚШга қилган сафарининг муваффақиятсизлиги америка-ўзбек муносабатларининг кескинлашуви олиб келди. Ўзбекистон дипломатик миссиясининг Каримовни

Клинтон билан учрашувини уюштира олмаганлиги, охир-оқибатда, шу билан тугадики, Каримов Тошкентга қайтиб келиши биланоқ мазкур миссия бошлиғини истеъфога чиқарди.

Шундан кейин, 1994—1995 йилнинг қиш ойларида Ўзбекистон ва АҚШнинг ўзаро муносабати янгича асосга қўйилди. Бу, орадан кўп ўтмасдан, америкаликлар Россия-Эрон муносабатларида яқинлашув юз беришидан ташвишга тушиб қолганларидан кейин бошланди. Вашингтон Каримовга янада зеҳн солиб қарай бошлади ва аҳволни яхшилаш мақсадида мудофаа ишлари бўйича котиб Перрини Тошкентга йўллади” (187—188 с).

Президент Каримов Ўзбекистон ва АҚШ ўртасидаги муносабатлар масаласига ўз қарашини қуйидагича изоҳлади (ёзиб олинган суҳбат матни асосида): “Авваллари мен ўзим тўғримда чет элларда нималар деб ёзишаётганлари ва гапирётганларига унчалик эътибор қилмасдим. Бу мени деярли қизиқтирмас эди. Ҳаёт эса матбуот, оммавий-ахборот воситалари маълум бир шахслар тўғрисида Фарбда яратадиган шов-шувлар нақадар ҳал қилувчи кучга эга эканлигини кўрсатди. Бу, охир-оқибатда, бутун мамлакатга қарши гапларга айланиб кетиб, унинг ташқи алоқаларини қийинлаштириб қўяр экан. Жумладан, Ўзбекистон ва АҚШнинг ўзаро муносабатларида худди шундай аҳвол юз берди.

Мен бундан шунинг учун ташвишдаманки, Америка билан самимий муносабат бизнинг ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишларидан бири бўлиши керак эди. Ишонаманки, бундай муносабат Америка учун ҳам фойдалидир. Бизга АҚШдан хайр-эхсон ёрдамлари эмас, балки унинг сиёсий ва маънавий қўллаб-қувватлашлари керак. Яна бир бор таъкидлайман, бундай ёрдам Американинг ўзи учун ҳам ҳаётий фойдалидир. Мен бу тўғрисида Тэлботга, Коллинзга, Пэррига гапирганман”.

Президент Каримов, Ўзбекистоннинг Фарб мамлакатлари ва Шарқ мамлакатлари билан муносабатлари ҳар қандай мафкурадан холи бўлмоғи керак, деб ҳисоблайди.

Бироқ, ҳозирги кунда унинг мамлакати учун ташқи сиёсат ўзининг анъанавий вазифаларидан ташқари алоҳида бошқа бир қадриятлар ҳам касб этмоқда. У ижтимоий онгни қайта йўналтирувчи омилга ҳам айланмоқда. Фарб давлатлари билан ҳам давлат даражасида, ҳам тадбиркорлик ва инсонпарварлик соҳаларидаги ҳамкорлик бозор-демократияси тартиб-қоидаларининг мустаҳкамланишига сабаб бўлмоқда.

Лекин, шу нарса ҳам аёнки, Ўзбекистоннинг жаҳон демократик ҳам-жамияти билан ҳамкорликка киришуви уни кескин рақобатчиликдан ва ўз манфаатларини ҳамиша оёғида собит туриб ҳимоя қилиш заруратидан асраб қоллолмайди. Фарб ва Шарқ билан муносабатлар тенг ҳуқуқийлик ва собитқадамлик тамойиллари асосида қурилмоғи керак.

Яна шу нарса ҳам муҳимки, Ўзбекистоннинг миллий манфаатлари фақатгина узоқ даврга мўлжалланган давлат манфаатлари билан айнан бир нарса, деб тушунилмасдан, балки, айниқса, фуқаролик жамиятининг ўз-ўзини ривожлантиришдек ҳаётий заруриятига, шу жумладан, тадбиркорлар ва уларнинг уюшмаларининг ривожига катта эътибор берилиши керак.

Тўрт йилдан сўнг: бугунги Ўзбекистон

Энг аввало, бир неча, умумий мазмундаги кўрсаткичларни эслайлик. Ўзбекистон ҳудуди 447,7 минг квадрат километрни ташкил этади. Аҳолиси — 23 миллиондан кўпроқ. Аҳоли ҳар йилига 600 минг жонга кўпаймоқда. Ўзбеклар бор аҳолининг тўртдан уч қисмини ташкил этади. Шаҳарларда — 40 фоиз, қишлоқларда эса 60 фоиз аҳоли яшайди.

Аҳолининг меҳнатга яроқли қисми 45 фоиздан иборат.

Ўзбекистон таркибида: Қорақалпоғистон Республикаси, 12 та вилоят, 156 та туман, 123 та шаҳар бор. Тошкент, Андижон, Бухоро, Жиззах, Қарши, Навоий, Наманган, Самарқанд, Термиз, Гулистон, Фарғона, Урганч республиканинг энг йирик шаҳарларидир.

Табиий-иқлимий шароит: Ўзбекистон пасттекислик ва тоғлик рельефининг узвий яхлитлигидан ташкил топган серкуёш ўлка, қуёшли кунларнинг кўплиги жиҳатидан Калифорнияга ўхшаб кетади.

Минерал-хом ашё бойликлари: Ўзбекистон мис, кумуш, олтин, қўрғошин, рух, вольфрам, табиий газ ва бошқа табиий қазилма бойликлари жиҳатидан жаҳонда етакчи ўринлардан бирини эгаллайди.

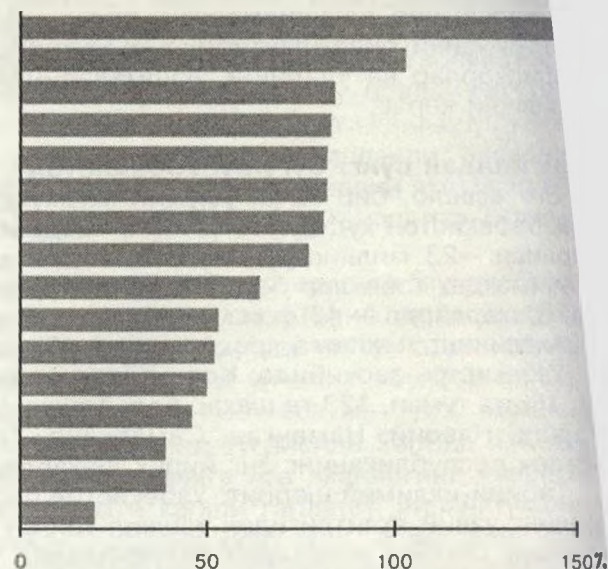
Айниқса, катта олтин бойлиги алоҳида диққатга сазовор. Олтин қазиб чиқарилиши жиҳатидан Ўзбекистон МДХ давлатлари орасида (Россиядан кейин) иккинчи ўринда, аҳоли жон бошига олтин қазиб чиқазишга кўра эса биринчи ўринда туради. Бу ерда бир йилда 70 тоннагача олтин сараланади.

Ўзбекистон — пахта, шоли, сабзавот етиштириш, узумчилик, полизчилик соҳаларида жаҳоннинг энг катта қулайликларига эга ҳудудларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон пахта экспорти бўйича жаҳонда етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Бу ерда ҳар йили 4 миллион тонна етиштирилади. Бу дунёдаги пахта ҳосилининг бешдан бир қисми демакдир. Ўзбекистонда ҳар йили 7 миллион тоннадан кўпроқ мева ва сабзавот ҳам тайёрланади.

Бу мамлакатда ўтиш давридаги йўл тўғри танланганлиги сабабли ишлаб чиқаришнинг суръати тушиб кетмади ва уни янада ривожлантириш имкониятлари яратилди. Саноат ва қишлоқ хўжалигида ҳал қилиниши зарур бўлган муаммолар аниқлаб олинди, бу эса ижтимоий ишлаб чиқаришдаги нохуш тамойилларнинг олдини олишга шароит яратди.

Иқтисодий аҳволнинг энг йирик кўрсаткичи, бу ялпи маҳсулотнинг ҳақиқий даражасидир. Агар бу даражани 1990 йил учун 100 фоиз деб оладиган бўлсак, 1994 йилга келиб (иқтисод фанлари доктори Анвар Зиёнинг маълумотларига кўра) қуйидаги манзара кўзга ташланади:

155,8	Хитой
102,9	Польша
84,4	Венгрия
83,3	Ўзбекистон
82,3	Чехия
82,0	Словакия
80,9	Болгария
76,9	Руминия
63,7	Беларусь
53,0	Украина
52,8	Россия
50,0	Қирғизистон
49,9	Қозоғистон
46,2	Озарбайжон
39,1	Арманистон
38,8	Молдова
20,2	Грузия

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Хитойда ишлаб чиқаришнинг ўсиши 90-йилларда бошланган бўлса, Польша барча социалистик мамлакатлар ўртасида ўша йиллардаёқ, айниқса, қишлоқ хўжалик соҳасида ўта ривожланган хусусий мулкчиликка эга эди.

Иқтисоднинг самарадорлиги нуқтаи назаридан энерготизм, энергия бойликлари соҳасидаги аҳвол айниқса муҳим омиллар ҳисобланади. Бу жиҳатдан, 1990 йилга нисбатан (100 фоизга олиб қаралса) 1994 йилда Ўзбекистонда газ олиш 115,7 фоиз (Россияда —94,7; Украинада —65,1; Қозоғистонда —63,4; Туркменистонда —40,5), нефть қазиб олиш — 196,4 фоиз (Украинада —79,2; Қозоғистонда —78,7; Туркменистонда —71,9; Россияда —61,2) ўсди.

Сўнгги 3 йилда Ўзбекистон ишлаб чиқаришнинг ўсиши эвазига мамлакатга четдан келтириладиган нефть ва нефть маҳсулотларининг ҳажми 6-7 мартага, гўшт ва сут маҳсулотлари ҳажми 2-3 мартага, ғалла ва ғалла маҳсулотлари ҳажми 2-3 мартага қисқарди.

Агар МДХ мамлакатларининг аксариятида инвестиция тақчиллиги ўсиб бораётган бўлса, Ўзбекистонда капитал жамғарманинг улуши, айниқса, қизғин тусда олиб борилаётган етакчи қурилишлар учун капитал жамғармалар тўхтовсиз ўсиб бормоқда. Шуни айтиш керакки, олиб борилаётган қурилишнинг умумий ҳажмида уй-жой қурилиши салмоқли ўрин тутдики, бунинг ўзи ҳам келажак учун ўзига хос инвестициядир.

1994 йилда Ўзбекистонда давлат тасарруфидан чиқарилган корхоналарнинг миқдори 46,9 мингга ёки корхоналар умумий ҳажмининг 70 фоизини ташкил этди. Ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотда бу корхоналарнинг улуши 50 фоизга етди.

1995 йилги дастурга мувофиқ, 1796 та объект хусусийлаштирилади. Шу жумладан, саноат соҳасидаги — 94 объект, қурилиш, транспорт ва алоқа жабҳаларидаги — 96 объект, агросаноат мажмуасидаги — 442 объект, ижтимоий-маиший тармоқдаги — 414 объект, жойлардаги маҳаллий дастурларга кўра 750 объект хусусийлаштирилади. Таъкидлаш керакки, меҳнат жамоалари ва давлат акцияларининг умумий ҳажми 49 фоиздан ошмаслиги лозим.

"Биз ўз келажакимизни қуришга киришаётиб, оғир синовларга дуч келган кунларимизда ҳам — бошқа бировларга ёрдам сўраб бормадик, тиланмадик, ишнинг бошидаёқ ўз кучимизга, имкониятларимизга ишондик ва уларга суяндик". Ўзбекистон Президентининг Олий Мажлис учинчи сессиясида Ўзбекистон мустақиллигининг тўртинчи йилига бағишлаб сўзлаган нутқида айтилган бу гурурли сўзларида мамлакатда амалга оширилган улкан ишларнинг кўтаринки маъноси, руҳи мужассамланган. Ҳозирги Ўзбекистоннинг харитасида бунинг ёрқин далили бўла оладиган, ватани ва чет эл капиталининг улкан самараларини исботлайдиган ишлар, меҳнат ютуқлари оз эмас.

Навоий вилоятида янги олтин комбинати ишга туширилди ва "Зарафшон-Ньюмонт" ўзбек-америка қўшма корхонаси руда чиқиндиларидан олтин ола бошлади. Буюк Британиянинг "Лонро" фирмаси билан ҳам олтин саралаш бўйича яна бир ҳамкорлик лойиҳаси амалга оширилмоқда.

Хоразмда юк автомобиллари ишлаб чиқарувчи, Асакада эса енгил ва транспорт автомобилларини тайёрловчи заводлар қурилиб, ишга туширилмоқда. Бухорода замонавий асбоб-ускуналар билан қуролланадиган нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши давом эттирилмоқда. Қўқон ва Андижондаги фойдаланишга топширилган йирик гидролиз заводлари ҳам шундай янги иншоотлардандир. Таллимаржон ГРЭСИнинг йирик қуввати фойдаланишга топширилиш арафасида. Қизилқум фосфорит комбинати, Қўнғиротдаги сода ишлаб чиқариш заводи ва Навоий — Учқудук темир йўл тармоғи қурилишлари ҳам бошланиб кетди.

Агар 1995 йилнинг бошланишида пулнинг қадрсизланиши бир ойда 16 фоизга етган бўлса, октябрь ойида бор-йўғи бир фоизни ташкил этди.

Эртанги кунда нима ишлар қилинади? Хўжаликнинг қайси соҳалари ўз юксалиш чўққиларига кўтарилади? Ўзбек иқтисодчиларининг фикрича, давлат тузилмалари орқали ижтимоий маҳсулотни тақсимлашнинг улуши кескин камайтирилиши керак. Аслини олганда ҳам, 1995 йилнинг биринчи чорагида давлат бюджетининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши даромадлар бўйича 45 фоизни, харажатлар бўйича эса 49 фоизни ташкил этди. Бу кўрсаткичлар МДХнинг бошқа давлатлари кўрсаткичлари билан муқояса қилинганда ҳам анча сезиларли ютуқлар эканлиги аён бўлади.

Ўзбекистон иқтисодий ҳаётини янада ислохот қилиб боришнинг асосий омилларидан бири — хусусий мулкчиликни, тадбиркорликни, кооператив ҳаракатни кенг миқёсда ривожлантиришдир. Бир сўз билан

айтганда, иқтисодий ривожланиш янада эркинлаштирилади ва хўжалик жараёнларини бевосита, ёки ҳатто воситали, муайян масофадан туриб бўлса-да маъмурий-давлат бошқаруви аста-секин камайтириб борилади.

Бугун, айниқса яқин келажакда Ўзбекистон экспортга мўлжалланган ишлаб чиқаришни ривожлантириш вазифаларини ҳал қила олиш имкониятларига эга бўлади, чунки фақат шундай йўлгина унинг жаҳон иқтисодий тизими билан фаол ҳамкорлик қила олишига ҳамда тузилмаларни қайта қуришни такомиллаштириш ва иқтисодни янгилашнинг ўзак масалаларини қисқа муддатларда самарали ҳал қилишига шароит яратади.

Исталган посткоммунистик мамлакатнинг аҳволини "кризис" сўзи орқали аниқлаш ачинарли бир одат тусини олди. Бироқ "кризис" сўзини Ўзбекистонга нисбатан анъанавий маъноларида татбиқ этиш унчалик тўғри бўлмаса керак. Лекин бу сўз дунёга энди келган кезларида англатган илк маънолари билан Ўзбекистонга татбиқ этиладиган бўлса, бошқа гап. Хуллас, "кризис" истилоҳи юнонча "кринейн" иборасидан олинган бўлиб, "таҳлил этиш ва ҳал қилиш" маъноларини англатади. Яна эслайдиган бўлсак, хитойлар лафзида "кризис" сўзи атиги иккита иероглиф билан ифодаланади: улардан бири "хавф-хатар" маъносида келса, иккинчиси — "имконият", "имкон", "танлаш" маъноларини англатади.

"Кризис"ни худди шу маъноларда Ўзбекистонга татбиқ этса бўлади. Бу мамлакат, унинг Президенти ва сафдошлари ижтимоий ҳаёт кўндаланг қўяётган мураккаб вазифаларни қизгин бир руҳда, қийинчиликлар ичида, аммо изчиллик билан ҳал қилмоқда, Ўзбекистон ўзининг тарихий имкониятларидан фойдаланиб, хавф-хатарларни енгиб, наинки яшаб қолаётир, балки оёққа туриб, юксалиш сари олға бормоқда.

Социологик тадқиқотлар, ижтимоий фикрни ўрганишнинг бошқа шакллари, шунингдек турли-туман экспертларнинг хулосаларига кўра, агар МДХнинг аксарият мамлакатларида тушкунлик, умидсизлик кайфиятлари устунлик қилаётган бўлса, Ўзбекистонда тараққиётли ўзгаришларга, ислохот йўллари тўғри танланганига халқнинг ишончи тобора мустаҳкамланиб бораётир. Ўзбек жамиятининг ҳозирги ҳиссий-руҳий ҳолатида ёруғ келажакдан умидворлик ва комил ишонч туйғулари устувордир, ташвиш ва кўрқув эса деярли сезилмайди. Ўзбекистонга қўшни мамлакатларда, шунингдек Россиянинг кўпчилик минтақаларида эса айнан бунга тубдан тескари бўлган ҳолатлар устуворлик қилиб турибди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

ЎТИШ ДАВРИ ДАВЛАТИ: ХОМХАЁЛЛАР ВА ВОҚЕЛИК

Президент И. Каримовнинг Олий Мажлис биринчи сессиясида сўзлаган маърузасида Ўзбекистонда миллий давлат қурилиши бўйича кўп йиллик ўта шиддатли ва ниҳоятда машаққатли ишларнинг якуни, ўй-фикрлар ва аргументлар, далиллар ва хулосалар баён этилган. Маъруза Олий Мажлисга, ўз халқига ҳам, ўз-ўзидан равшанки, хорижий мамлакатларга ҳам қаратилган. Президент учун унга чет элларда қулоқ тутишлари ва тушунишлари жуда муҳим. Бу, маълум маънода, "берилган мавзуда чин кўнгилдан иқдор" деганларига ўхшаб кетади. Айнан демократия мавзусида. Шу боисдан — "Демократия — бош йўлимиз", "Иқтисодий муносабатларни демократиялаш — бозор ислохотларининг муҳим шарт" — маърузанинг асосий боблари шундай номланади. Чет эллик тингловчилар ва ўқувчиларга қаратилган бу сюжет Президентнинг сўнгги пайтлардаги маъруза ва нутқларида янада кучли, янада дадил жаранглай бошлади. Бунинг учун кўпроқ реал асослар вужудга келди. Умуман олганда-ку, ғарблик ҳамкорларга нисбатан олганда кичик ҳамкорнинг ишлари олдиниға юришмаслиги ҳам аён. Бу ҳолатни уёқларда "underdog" деб атайдилар. Уларнинг ўзлари-да бундай аҳволга тушиб қолмасликка тиришадилар. Ғарб билан муносабатларда фақат тенглик муносабатигина соғлом бўлиши мумкин. Ушанда бирор нарсани исботлаб беришга ҳам ҳожат қолмайди. Аммо, шунчаки айтдик-қўйдик-да!

Демократия эраси: утопиянинг янги ривояти

Музаффар инқилоблар энг хушёр бошларни ҳам мафтунлик ва маҳлиёлик ҳолатига, ҳозир русум бўлганидек айтадиган бўлсак, номуносиб кўтаринки кайфият (эйфория) ҳолатига солмаслиги мумкин эмас. Камдан-кам ҳоллардагина энг прагматик йўлбошчиларгина айнан шундай тарихий лаҳзаларда ўз мамлакатларининг келажақдаги тараққиётининг хомхаёллари ва хаёлий (утопик) нақлларида ўзларини тия олганлар. Улардан энг кўп тарқалгани: "тоталитар давлат-социализм заруратлари шохлигидан" "либерал-демократик эркинликлар шохлигига" жадал, бир лаҳзадаёқ сакраш имконияти саналади.

Деярли барча посткоммунистик давлатларда, каминанинг тасаввурича, конституциялар ишлами ва қабул қилинишида хаёлий ёндашувга қўл қўйилди. Бу, ўз навбатида, сиёсий ҳаётда анча-мунча жиддий муаммоларни юзага келтирмасдан қолмасди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциясида ҳозирги замон жамиятларига уларнинг сиёсий-ҳуқуқий ташкил этилиши нуқтаи назаридан зарур бўлган деярли

ТҶРТИНЧИ БОБ

ЎТИШ ДАВРИ ДАВЛАТИ: ХОМХАЁЛЛАР ВА ВОҚЕЛИК

Президент И. Каримовнинг Олий Мажлис биринчи сессиясида сўзлаган маърузасида Ўзбекистонда миллий давлат қурилиши бўйича кўп йиллик ўта шиддатли ва ниҳоятда машаққатли ишларнинг якуни, ўй-фикрлар ва аргументлар, далиллар ва хулосалар баён этилган. Маъруза Олий Мажлисга, ўз халқига ҳам, ўз-ўзидан равшанки, хорижий мамлакатларга ҳам қаратилган. Президент учун унга чет элларда қулоқ тутишлари ва тушунишлари жуда муҳим. Бу, маълум маънода, "берилган мавзуда чин кўнгилдан иқдор" деганларига ўхшаб кетади. Айнан демократия мавзусида. Шу боисдан — "Демократия — бош йўлимиз", "Иқтисодий муносабатларни демократиялаш — бозор ислохотларининг муҳим шарт" — маърузанинг асосий боблари шундай номланади. Чет эллик тингловчилар ва ўқувчиларга қаратилган бу сюжет Президентнинг сўнгги пайтлардаги маъруза ва нутқларида янада кучли, янада дадил жаранглай бошлади. Бунинг учун кўпроқ реал асослар вужудга келди. Умуман олганда-ку, ғарблик ҳамкорларга нисбатан олганда кичик ҳамкорнинг ишлари олдинга юришмаслиги ҳам аён. Бу ҳолатни уёқларда "underdog" деб атайдилар. Уларнинг ўзлари-да бундай аҳволга тушиб қолмасликка тиришадилар. Ғарб билан муносабатларда фақат тенглик муносабатигина соғлом бўлиши мумкин. Ўшанда бирор нарсани исботлаб беришга ҳам ҳожат қолмайди. Аммо, шунчаки айтдик-қўйдик-да!

Демократия эраси: утопиянинг янги ривояти

Музаффар инқилоблар энг хушёр бошларни ҳам мафтунлик ва маҳлиёлик ҳолатига, ҳозир русум бўлганидек айтадиган бўлсак, номуносиб кўтаринки кайфият (эйфория) ҳолатига солмаслиги мумкин эмас. Камдан-кам ҳоллардагина энг прагматик йўлбошчиларгина айнан шундай тарихий лаҳзаларда ўз мамлакатларининг келажакдаги тараққиётининг хомхаёллари ва хаёлий (утопик) нақлларида ўзларини тия олганлар. Улардан энг кўп тарқалгани: "тоталитар давлат-социализм заруратлари шохлигидан" "либерал-демократик эркинликлар шохлигига" жадал, бир лаҳзадаёқ сакраш имконияти саналади.

Деярли барча посткоммунистик давлатларда, каминанинг тасаввурича, конституциялар ишлами ва қабул қилинишида хаёлий ёндашувга қўл кўйилди. Бу, ўз навбатида, сиёсий ҳаётда анча-мунча жиддий муаммоларни юзага келтирмасдан қолмасди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциясида ҳозирги замон жамиятларига уларнинг сиёсий-ҳуқуқий ташкил этилиши нуқтаи назаридан зарур бўлган деярли

барча нарса мавжуд. Шахснинг мустақиллиги, ҳокимиятларнинг тақсимланиши, мулкдорлик шаклларининг хилма-хиллиги, мафкуравий ранг-баранглик, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий плюрализм, бошқариладиганларнинг розилигига асосланган ҳукумат сингари ва кўплаб бошқа демократик қадриятлар конституциявий тузумнинг принциплари сифатида тасдиқланади. Узоқ йиллар давомида тоталитар-мустабид тартиботнинг хомхаёл-демократик ниқоби бўлиб келган турли кўри-нишдаги "шўрочиликлар" барҳам топтирилган.

Аммо конституционализм постулатлари орасида битта энг муҳими мавжуд. У ёки бу конституциянинг воқелиги тўғрисида сўз юритилади. Гарчанд, Ўзбекистон Конституцияси ҳозирги замоннинг "конституциявий майдони"да ўзининг муносиб ўрнини эгаллаган бўлса-да, гарчанд моддалари, хусусан инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳақидагилари энг юксак ҳуқуқий ва маънавий тамаллар мазмуни билан тўлдирилган бўлса-да, айрим мезонлар силсиласи нуқтаи назаридан уни "жонли" деб аташ мумкин эмас.

У тараққий этган бозор иқтисодиётига, азалий демократик анъаналарига, бақувват фуқаролик жамиятига эга давлатларнинг "салобати"-га мос келадиган ўлчамлар билан "бичилган" ва "тикилган". Ўзбекистондаги ўтиш даври давлати унинг реал воқелигида ушбу конституция билан ҳавола этилган фаразий моделга унчалик ҳам аниқ "ёпишмайди". Бошқача бу давлатнинг инсоний матоси ўзгача: иқтисодий, ташкилий, ижтимоий-маданий инфраструктураси.

Эҳтимол, Жанубий Африка Республикасидаги сингари ўтиш даври-нинг конституциявий актини қабул қилиш керак эди. Эҳтимол, Ўзбекистон Конституциясида ўтиш даври давлати тўғрисида ёзиб қўйиш тўғри бўлур эди. Маъқул бўлганини ҳақиқийсига қарама-қарши қўймаслик учун "расмий планка"ни бир қарич ҳам пасайтирмаслик керак. Ўтиш даври-нинг барқарорлиги (динамизми) бугун-эрта Ўзбекистон Конституциясига жиддий ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш заруриятига олиб келмаслиги мумкин эмаслигини ҳам инобатга олмасдан бўлмайди. Масалан, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш бобида.

Д. Карлайлнинг асарида "Каримов Конституцияси" деб аталадиган боб бор. Унда, шу жумладан қуйидагилар ёзилган: "1992 йил Конституцияси шунчаки Каримовнинг кучли Президентлик ҳокимиятини устун қўйишини қонунлаштирмади ва унинг бошқарув моделини акс эттирмади. Чет эл жамоатчилиги Конституция яратувчиларининг фикри-зикрини бир зум бўлса-да тарк этмаган. Ўзбекистон Президенти вакиллик демократиясининг ўзбекона моделини тарқатиш йўли билан Қўшма Штатлар ва БМТ кўз олдида ўз қонуний ҳокимиятини кучайтиришга муҳтож эди" (172—173 с.).

Д. Карлайл қаламга олган мақсад, табиийки, мавжуд. Лекин мен Президент Каримовда ва унинг сафдошларида бир қатор конституциявий қоидаларнинг реаллиги ва ҳаётийлигига нисбатан иштибоҳ пайдо бўлмаганлигини ҳам тасдиқлай оламан. Камина буни Қирғизистонда

Конституция тайёрлаш ва қабул қилиш тажрибалари юзасидан биланман. Эндиликда эса унга, худди қозоқларнинг Конституциясига бўлгани сингари яқин вақтларда ҳужжатни ҳаёлийдан реалистик ҳолатга қайта-радиган жиддий ўзгартишлар киритилади.

Оддий бўлиб туюлса-да, демократия билан боғлиқ, умуман барчасини осон тутиб бўлмайди. Унинг жиловсиз кўкларга кўтарилиши зўрлик билан жудо қилишдан ҳам зарарлироқ бўлиши мумкин. У ўз ожиз жиҳатларига эга ва шунчаки анархияга ёхуд охлократияга, яъни оломон ҳокимиятига айланиб кетишга қодирдир. Бир файласуфнинг таъбири билан айтганда: "Исо Масих ҳам кўпчиликнинг қарорига кўра чормихга тортилган эди". Сўқротни, бунга ҳеч бир асоссиз, тўғри келган жойда эмас, демократик Афинада ва овозларнинг кўпчилиги билан ўлим жазосига маҳкум этган эдилар. Ижтимоий ақлни уйқу элитган пайтда демократик органлар ҳам қўрқинчли рўдаполарни дунёга келтиришга қодир бўлади.

Америка демократиясининг етук тадқиқотчи Алексис де Токвиль ўтган асрнинг 30-йилларида ёзилган "Америкадаги демократия ҳақида" китобида демократия улғайишидан олган таассуротларини қуйидагича ифодалайди: "Бутун китоб маълум маънода ўзи вужудга келтирган вайронагарчилик орасидан қад ростлаб келадиган барча тўсиқлардан ошиб бораётган бу жиловсиз инқилобнинг муаллиф кўнглига солган маълум маънода ғайришуурий қўрқуви таъсирида ёзилди".

Токвилни-ку қўятурайлик. Дарвоқе, бизнинг ўзимиз, шундоқ бир неча йил олдин миллатчи-экстремистлар ва руҳоний-ақидапарастлар демократия шиорлари остида бошқа одамларнинг кўнглига даҳшат ва қўрқув солганча оломонни милицияни, партия қўмиталарини, маҳаллий ҳокимият органларини вайрон қилишга бошлаб борганликларининг гувоҳи бўлган эдик-ку?!

Тарих томонидан демократия улкан ижтимоий тажрибасиз, ички тарбиясиз, тегишли маънавий ва ахлоқий асосларсиз бўлиши мумкин эмаслиги такрор-такрор исботланган.

Демократия инсониятнинг озодликка ва ўзини-ўзи бошқаришга интилишларини ҳамиша ифодалаб келган ва ифодалайди. Табиийки, озодлик шакллари ва даражалари, ўзини-ўзи бошқариш шакллари ва даражалари тушунчаси турли замонларда ва турли халқларда турлича бўлган. Муайян фурсатда бир халқ учун мақбул кўрингани бошқа замонда ўзга бир халқ учун номақбул бўлиши мумкин.

Юқорида иқтибос олганимиз бутун дунё танийдиган сиёсатшунос С. Хантингтон фикрича, демократия тарихи ўзида олдинга секин-аста ва доимий бўлмаган ҳаракатни, аммо муайян давлат бошлиқларининг иродасидан қатъи назар ёпирилиб келувчи, орқага тисланувчи ва қайта кўкка сапчувчи бир-бирининг ўрнини эгаллайдиган тўлқинларни мужассам этишга ишончи комил. Ва бу тўлқинлар миқёсида ҳар бир мамлакатнинг куни туғиши мумкин.

Аср бошида айтилган, бинобарин рус тарихи тегирмони ҳали рус демократиясининг ширмой кулчасини пишириш мумкин бўлган бугдойни янчмаганини тавсифловчи сўзлар хотирга келади. Ачинарли, аммо аср адоғида ҳам бу тавсифни тагин тўла асос билан Россияга нисбатан қўллаш мумкин. Жумладан, Ўзбекистонга нисбатан ҳам. Бундай ун ҳам, ўшандай ширмой кулча ҳам Ўзбекистонда бошқача сифатда, бошқача тарифда бўлмоғини, гарчанд ҳеч бир шак-шубҳам бўлмаса-да, маври-дида айтиб ўтдим. Мен буни юқорида цивилизациявий намуналар концепцияси заминида асослашга уриниб кўрдим.

Эндиликда инсониятнинг умумий цивилизациявий тараққиётидан тушиб қолган жамиятларни қайта тиклаш узоқ ва мушкул жараён экан-лиги ҳақида кўп қайта сўз юритилди. Турли мамлакатлар бу жараён тасарруфида ҳар хил тезлик билан ҳаракатланади, деб қўшимча қил-моқчи эдим. Ўзбекистоннинг омади шундаки, у бошида энг ёмонидан (фуқаролар уруши алғов-далғовидан) ўзини четлаб олди, сўнгра эса "ювош-ювош ошиққанча" зарур тарихий тезликка эришди, ва амалда, собиқ совет давлатлари ҳамжамиятидаги яққол карвонбошларидан би-рига айланди. Шу жумладан, либерал-демократия сари жуда олис йўлда ҳам.

Шундай бўлса-да, барибир қуйидаги саволлар қайта ва қайта туғи-лаверади. Нима учун шундай бўлди? Собиқ шўро салтанатининг ком-мунизмдан йироқлашаётган мамлакатлари хусусий мулк ва бу мулк билан боғлиқ турмуш тарзини белгиловчи барча нарсалар йўқлигида нима учун кучли авторитаризмга эмас, аксинча заиф, бағоят ўзига хос демо-кратияга шай бўлиб чиқдилар?

Чамаси, буни М. Горбачевнинг жамиятнинг тузилмавий умуртқаси бўлган партияни социал-демократиялашга уринишлари билан боғлаёт-ганлар маълум маънода ҳақдирлар. Бироқ, КПСС аппарати анчадан бери ўзининг мафиозча, аниқроғи, партмафиозча қоидалари бўйича ишлаёт-ган эди. У бундай қоидалар ва улар томонидан кўзда тутилган имтиёз-лардан ажраб қолишни, табиийки, истамас эди. Ўшанда Горбачев А. Яковлевнинг маслаҳатига кўра ошкоралиқдан фойдаланишга уриниб кўрди. Худди Мао Цзедун хунвейбинглар ва цзеофанглардан фойда-лангани сингари. У ҳам, худди Мао каби, партияни лиқиллатиб қўйиш ва уни янгиланишга мажбурлашни хоҳлар эди. Бироқ, Горбачевда эр-кинликка чиққан публицистлар ва минг-минглаб бошқа журналистлар ва газетачилардан интеллектда устунлик йўқ эди. Унда Мао сингари улкан обрў-эътибор ҳам йўқ эди. Тузум эса, боя айтганимиздек, еми-рила бошлаган эди.

Ташкилий парчаланишга йўл очган ғоявий алғов-далғов бошланди. Тоталитаризмдан демократияга ўтишнинг объектив қонуний босқичи сифатида мутлақо зарурдек туюлган авторитар ҳокимиятнинг жамоат-чилик мушоҳадасида ва ижтимоий онгда деярли барча оммавий ахбо-рот воситалари томонидан тонг қоларли дадиллик билан обрўси тўкил-ди ва ҳақорат этилди.

Посткоммунистик демократиянинг қўрқинчли манзаралари (иқтисодиётнинг парчалан иши, жиноятчилик ўсиши, эркин матбуотдаги бошбошдоқлик, ёлғончи парламентаризм) коммунистик тузум билан курашганларнинг кўпчилигини, нафақат собиқ Иттифокда, қолаверса Шарқий Европада ҳам ларзага солди. Ўтмишдаги энг фаол ва энг нуфузли қувгунди-демократлардан бири, Чехиянинг ҳозирги Президенти Вацлав Гавел, ЕХХТнинг 1992 йилдаги Хельсинки саммитида анъанавий жумлани рад этди: "Европа бўйлаб посткоммунизм шарпаси кезиб юрибди. У, коммунизм шарпасидан кўра янада кўпроқ қўрқинчлидир".

Россияда ва МДХнинг бошқа мамлакатларида 1992 йилдан эътиборан ўтказиб келинган жамоатчилик фикрини сўраб-билишлар тартиб ва осойишталикни таъминлашга лаёқатсиз посткоммунистик демократиядан ҳафсала пир бўлишининг тўхтовсиз кучаяётганидан, "қаттиққўл" ғояси, авторитар ҳокимият ғояси эса борган сайин оммавийлашаётганидан гувоҳлик беради.

Россия "Жамоатчилик фикри" фонди томонидан 1993 йил охирларида ўтказилган сўраб-билишларнинг биридаёқ сўровга жалб этилганларга ўтмиш ва ҳозирги замон сиёсий арбобларининг катта миқдоридан уларнинг идеалига энг яқинларини танлаб олиш таклиф этилганди. Бир фоиз овоз олган Пиночет ўзидан ортда фақат Хусайини қолдирганича охиригидан битта юқори ўрин эгаллаган. Биринчи икки ўринни эса, бошқалардан катта фарққа эга бўлган ҳолда, Андропов ва Тэтчер эгаллайди.

Чамаси, бундай маълумотлар тасодифий эмас. Улар бошқа сўраб-билишлар билан тасдиқланади. Собиқ шўро давлатлари кучли йўлбошчига муҳтож ва уни кутмоқдалар. Лекин улар ҳали аниқ билишмайди: у қандай бўлиши лозим. Қаттиққўллик билан инглиз капитализмини яхшилаган "темиртан хоним"нинг демократик авторитаризми ва сўнгги коммунистик бош котиблардан бирининг бутунлай нодемократик бўлмаган, аммо носталинча маъмурий йўллар билан брежневча "етук социализм"ни яхшилашга уринишлардаги мустабидона авторитаризми ўртасидаги иккиланишлар ҳам шундан.

Бироқ, ишлар айнан шундай бўлса, бу демак, бутун собиқ шўролар маконида жамоатчилик маҳталлиги борган сайин Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов юритаётган кучли давлат ҳокимияти ва миллий ғоя ёрдамида бозор иқтисодиётини олддемократия, келажакда эса демократиянинг ҳам асоси сифатида асослаётган сиёсий курс томон юзланади.

"Утопия эса, у хорижий коммунистлар ёхуд аксилкоммунистлар томонидан куч билан таъминланадими-йўқми, у Москвадан ёхуд Вашингтондан келадими-йўқми, булардан қатъи назар Ўрта Осиёнинг барча давлатлари, уларнинг халқлари учун бирдек зиён-заҳматлидир" (Д. Карлайл, 8-с.).

Демократия олди авторитаризмими ёхуд феодал олигархиями?

И. Каримовнинг мухолифлари Ўзбекистон муқобилият қаршисида тургани хусусида: демократик сиёсий режим ёхуд тоталитар тузум хусусида сўз юритадилар. Бу яққол кўриниб турган янглиш. Бундай муқобилиятнинг ўзи йўқ ва яқин келажакда ҳам бўлиши мумкин эмас. Ўзбекистонда, чиндан ҳам, танлаб олиш зарурияти бор, лекин у бошқа кўринишда. Ё демократия унсурларига эга (умидвормизки, борган сайин ўсиб борадиган) авторитар режим ёхуд олигархия давлатчилиги. Биринчи ҳолда — бу давлат томонидан (муайян миқёсларда) назорат қилинадиган ижтимоий бозор иқтисодиёти. Иккинчисида — минтақавий маъмуриятлар билан чатишиб кетган тижорат тузилмаларининг (катта миқёсда хуфяки) умум ҳукмронлиги.

Бу хулоса, юқорида келтирилган умумий тавсифловчи аргументлардан ташқари, қўшимча мулоҳазалар билан ҳам тасдиқланади.

Чамамда, коммунистик тоталитар режим қадимги жамиятларнинг XX аср матосидаги тавсифланувчи жиҳатлари конструкцияси эди, деб ҳисоблайдиганларга жиддий эътироз йўқ (мафкурачи-даҳо бошида турган анъанавий давлат-партия ёхуд экиш технологиясини ўзгартиргани учун жазо берилиши сингари, диний қувғунга учраш, “аксилпартиявий фаолият” сингари феноменларгача намоён этадиган собиқ тузум). Американинг Москвадаги элчиси А. Гарриман Россияда келажакнинг эмас, балки башариятнинг узоқ ўтмишидаги жамият қурилганига ва бунда унинг муқаррар ниҳояти мужассамлигига диққатни қаратган эди.

Жамиятшунос В. Вильчек, умумбашар тарихида тоталитар жамият тузилмалари ўрнини феодалсимонлари ўзларининг руҳоний ва дунёвий ҳокимиятнинг нисбий тақсимланиши билан, номарказлашма бошқарув билан, ишлаб чиқарувчиларнинг муайян эркинликлари ва одатдаги рэкетирлик функциясини бажарувчи олигархия давлатчилиги билан эгаллаганлар, деб ёзади. Мафиозлик (ўзининг энг охири ифодасида — мафкуралаштирилган ва давлат томондан уюштирилган мафиозлик) сингари замонавий феноменлар — бу феодал жамиятнинг sanoat даври контекстида қайта тикланишидир.

Аҳолисининг кўпчилиги қонунларни ижро этмайдиган, мансабдор бюрократия эса ҳатто уларга содиқлик ишонтиришлари билан ўзини уринтириб ҳам ўтирмайдиган мамлакатда, давлатнинг қуролли тузилмалари жиноятчилик билан курашда ожиз мамлакат ҳаддан ташқари ижтимоий ўзгаришлар ва беқарорлик ҳолатида бўлади.

Ўтиш даврининг “инқирозий жиноятчилиги” — бу шунчаки жиноятчиликнинг оғир ва уюшган шаклларининг ўсиши эмас, бу ҳокимиятнинг у билан курашдаги батамом ожизлигидир. Бундай шароитларда зўравонлик ижтимоий муаммоларни ҳал этишнинг, ижтимоий можароларни муроसाга солишнинг, гуруҳ ва яқка тартибдаги манфаатларни сақлаб қолишнинг борган сайин янада кенг тарқаладиган воситасига айланади.

Агар давлат ҳокимияти барқарорликка бас келмаса ва вазиятни назорат қила олмаса, асосий белгилари — ҳокимият органларига ишончсизлик, бу органларнинг ўз нуфузини батамом йўқотиши, жиноятчилик, зўравонликнинг авж олиши ва алалоқибат бутун ижтимоий тизимнинг ҳокимият таъсиридан чиқиб қолиши бўлган ижтимоий бўҳрон вужудга келади.

Иқтисодиётнинг кўп ҳолларда хуфяки иқтисодиёт назорати остида ва ижтимоий дастурлардан ажратилган ҳолда унинг қоидалари бўйича амалга ошириладиган давлат томонидан бошқарилмайдиган ёхуд ўта заиф бошқариладиган бозор йўналишида қайта қурилиши — бу тоталитар фалокатнинг айнан ўзидир. Башарти, давлат эмас, балки аксил-давлат асосда. Бироқ, унинг моҳияти, табиати — ўша-ўша: қора кучларнинг жамият устидан, одамлар, уларнинг қалби ва виждони устидан диктатураси.

Ва аксинча, Испания, Жанубий Корея, Туркия ва Чили сингари турли цивилизациявий намуналарга мансуб, қатъий режим, авторитар ҳокимият билан ажралиб турадиган мамлакатларда иқтисодиётдаги ислохотлар энг кам ижтимоий талафотлар билан ўтказилган, бозор ҳўжалиги ишлай бошлаган эди. Демократик иқтисодий асослар — хусусий мулк ва бозор — заминидан бу мамлакатлар сиёсий ҳаётдаги демократияга, демократик давлатга ўтдилар.

Шундай қилиб, ҳақиқат сифатида, ўтиш даврида бўлган жамиятда туб ислохотлар кучли ҳокимиятсиз, яъни қатъий қарорлар ишлаб чиқишга ва қанақа кўринишида бўлмасин исталган тўсиқларни енгиб ўтган ҳолда оғишмайдиган изчилликда уларни ҳаётга татбиқ этишга қодир ҳокимиятсиз, такрор айтаман, туб ислохотларни бундай ҳокимиятсиз амалга ошириш мумкин эмаслигини, ҳатто, демокриманки, муқаддас ҳақиқат тимсолида қабул қиламиз. Бундай ҳокимиятга нисбатан "авторитар" тушунчасини қўллаганда, бу нарса демократиянинг энг серғайрат издошларини таажжубга солмаслиги лозим: ҳар қандай ҳокимият, агар у чинакамига бу дунёда ўз вазифасини реал амалга оширишга қодир "ҳокимият" бўлса, барибир ўз ичига "авторитарлик"ни, яъни қатъийлилик, бир томонлама мажбурийлик хусусиятларини ўз бағрига олади.

Ўрта Осиё воқелиги ўзининг ўзига хос мисолларида демократияолди авторитаризми ва феодал олигархияси ўртасидаги танлаб олиш тўғрисидаги хулосани тасдиқлайди.

Анъанавий ижтимоий тузилмалар, сиёсий ҳаётдаги сулолавий, оила-қариндошчилик ва юртдошлик алоқалари сиёсий сахнадан тушмади, балки қайта кучайди. Фарблик кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрича, "тожик синдроми" деб аталган нарса, нафақат диний экстремизмнинг намоён бўлиши, қолаверса "субмиллий тузилмаларнинг қонли рақобатдорлиги" ҳамдир.

Шу боисдан Ўзбекистонда кучли яратилаётган давлат ҳокимияти маҳаллий манфаатларни тенглаштириш, республика айрим минтақаларидаги сепаратизм ва маҳдудликни заифлаштириш, маҳаллий ва умуммиллий эҳтиёжларни уйғунлаштириш учун ҳам зарурдир.

“Осиёча жамият — деб ёзади Ўрта Осиё минтақасининг сиёсий ва ижтимоий муаммоларига ихтисосланган таниқли публицист Санобар Шерматова,— яққол ифодаланган минтақавий-сулолавий тузилмага эга. Осиёча хусусиятни билмаслик сиёсий вазиятни нотўғри баҳолашга олиб келади. Дейлик, европалик кузатувчилар республикага собиқ коммунист йўлбошчиларининг сайланишини жамиятнинг “сўллашуви” ва ислохотларга таҳдид белгиси сифатида баҳолаган бўлур эдилар. Исталган қирғиз учун эса — бу, коммунист йўлбошчи юртдошлари ва қариндошлари кучининг исботидир. Уларнинг ислохотларга қаршилиқ кўрсатиш-кўрсатмаслиги бир-бирига қарши курашаётган томонларнинг тил топишишига боғлиқ бўлади. (“Московские новости”, 1995, 22-сон).

Немис олими Паул Георг Гайс Ўрта Осиёда миллатларнинг шаклланиши муаммоларига бағишланган жуда мазмундор китоб ёзди. У ҳам, принцип жиҳатдан, бу минтақа янги мустақил давлатларининг феодал олигархияга, сулолавий ва минтақавий элементларнинг умумхукмронлигига томон ҳаракати хавф-хатари тўғрисидаги фикр тарафдоридир. Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-руҳий ва ижтимоий-тузилмавий ўзига хосликларини тавсифловчи тарихий далиллар асосида Гайс, бу мамлакатларда Фарб тушунчасидаги демократия яқин келажакда ўрнатилиши мумкин эмаслиги, авторитар ҳокимият бу ерда бугун ва эрта — энг тараққийпарвар сиёсий тузум эканлиги хусусида хулоса чиқаради (Paul Georg Ceiss, Nationenwerdung in Mittelasiien, Peter Lang, 1994, S.191—193).

Энди, фикримча, Д. Карлайлга сўз бериш гали келди. Қуйида унинг янги Ўзбекистондаги сиёсий тузумга оид китобидан бир парча.

“Фарб тарихи тажрибаларидан улар орқали Каримов давридаги Ўзбекистонни кўриб чиқадиган призма сифатида фойдаланиш жиддий ҳатодир. Албатта, Фарб амалиётини мутлақо назарга илмаслик тўғри бўлмайди. Бироқ, надоматлар бўлғайким, фарблик сиёсий ва илмий доиралар инobatга олмаётган ҳақиқат шундаки, бизнинг тавсияларимиз ва хулосаларимизнинг ўринлилиги Ўрта Осиё тарихини айнаи босқичида нооқилона ва, ҳар ҳолда, бемаҳалдир. Ўрта Осиёда демократиянинг Фарб моделини, унинг зарурлиги ҳақидаги тегишли андозавий мулоҳазаларни қўллаш хавфли, мабодо фалокатли бўлмаса ҳам, на демократияга, на-да ривожланишга олиб келмайдиган бўлиб чиқиши мумкин.

Яқин истиқболда қўллаб-қувватлаш мумкин бўлган маҳаллий демократларни излаб топишдек савдойи гоямиз, шунингдек бизнинг сайлов амалиётимиз ва кўппартияли демократик тизимизни тикиштириш ривожланишга эмас, жадаллашган дезинтеграцияга, ҳуқуқий давлатга эмас, аксинча алғов-далғовга олиб келиши мумкин.

Муқаррар, эҳтимол, ва биз учун аччиқ бўлган ҳақиқат шундаки, ҳозирги вақтда Ўрта Осиёда авторитар тартибни алмаштирадиган ҳеч вақо йўқ, авторитар бошқарувга муқобил йўқдир. Қозоғистонда ва, шуниси янада ҳайратланарлики, демократик маҳталлик юқори даражада бўлган Қирғизистондаги бу йўналишдаги охириги тенденциялар бу ҳақиқатни яна бир қарра тасдиқлайди. Москва, Алмати ва Бишкекдаги авторитаризмга интилиш Ўзбекистон Президенти Каримовнинг биз томонимиздан қаттиқ қораланган авторитар ёндашуви адашиш эмас, балки келажакдан огоҳлантириш экан деган фикрга бор эътиборимизни қаратишга ундайди. Ҳозир бу ёндашув минтақанинг бошқа давлатларида амалга оширилмоқда.

Каримовнинг танлаши, унинг АҚШдаги айрим танқидчилари таъкидлаётганидек, шахсий инжиқлиги, унинг шахси хусусиятларига асосланган эмас эди. У, ҳатто фақат жамоат тартибини издан чиқариш ва анархия билан таҳдид солаётган муаммоларга муҳофаза реакциясигина (акс таъсиригина) эмас эди. Бу комплекс шартларга жавоб эди. Бу миллий маданият заминида илдизларга эга бўлган, замонлар тажрибасига асосланган систематик (мунтазам) типнинг жавоби эди.

Муҳими кимдир авторитаризм ўрнатишни хоҳлаётгани ёхуд хоҳламаётгани ҳам эмас. Бу ўтилган босқич. Қуйидаги саволлар Ўрта Осиёда реал ва кескин масалалар саналади: ҳокимият кимнинг қўлида бўлади? Қандай маҳаллий кучлар устун келади? Маҳаллий минтақапарастликми ёхуд марказий ҳокимият устун бўлади? Улар уйғунликда бўла оладиларми? Ва яна бир савол: ўтиш жараёни қаёққа йўналтирилади? Тузум қайси мақсадларни амалга оширади?

Тоталитаризм ва либерал демократия ўртасида

Мазкур бобнинг дастлабки икки қисмида келтирилган мулоҳозалар ва хулосалар бугунги Ўзбекистоннинг давлатчилик ҳаётидаги жараёнлар ва ҳодисаларнинг объективлиги тўғрисидаги фикрни тасдиқлайди. Сўз давлат социализмининг айрим хусусиятларини катта ёхуд кичик миқёсларда сақлаб қолаётган ва борган сайин либерал-демократик хусусиятларига эга бўлаётган сиёсий тузум ҳақида бораётир.

Қуйида профессор Валери Банс томонидан (АҚШдаги Корнель университетидан) профессор Мария Ксанадининг ёрдамида тузилган, менинг маълумотларимни ҳам инобатга олган тегишли схема келтирилмоқда.

Давлат социализми

Конунда ёзиб қўйилган, бироқ амалиётда амалга ошмайдиган кенг фуқаролик ҳуқуқлари

а) айбдорлик презумпцияси

б) давлатга қарши жиноятларнинг кенгайиб боровчи талқини

в) суд ҳокимиятининг фуқароларнинг ҳуқуқларини тиклашдаги чекланган имкониятлари

г) фуқаролик: овоз бериш, ўз мушоҳадаларини билдириш, мамлакатдан чиқиб кетиш, ташкилотлар ва гуруҳларга бирлашиш ҳуқуқларининг чекланиши

Ўзбекистондаги ўтиш даври

Конунчиликда кенг фуқаролик ҳуқуқлари кўзда тутилган, аммо амалиётда барча ҳуқуқлардан фойдаланилмайди ва улар барча фуқаролар томонидан амалга оширилмайди

а) айбсизлик презумпцияси принципи, бироқ амалиётда барча ҳолларда ҳам у амалга ошавермайди

б) давлатга қарши жиноятларнинг чекланган талқини

в) суд ҳокимиятининг фуқароларнинг ҳуқуқларини тиклашдаги чекланган имкониятлари

г) шахсий: овоз бериш, мамлакатдан чиқиб кетиш, ташкилотлар ва гуруҳларга бирлашиш, ўз мушоҳадаларини билдириш (охиргиси давлат назорати остида) ҳуқуқлари амалда

Либерал демократия

**Қонунчиликда кўзда тутил-
ган ва амалиётда амалга
ошириладиган кенг фуқаро-
лик ҳуқуқлари**

- а) айбсизлик презумпцияси
- б) давлатга қарши жиноятлар-
нинг чекланган талқини
- в) аввало ва асосан суд томо-
нидан ҳуқуқларда тикланиш-
нинг аниқ амаллари ва кенг
имкониятлари
- г) шахсий: овоз бериш, матбу-
отда чиқиш, мамлакатдан
чиқиб кетиш, ташкилотлар-
га ва гуруҳларга бирлашиш
ҳуқуқлари

¶

д) мунтазам, лекин эркин бўлмаган сайловлар

д) мунтазам ва асосан эркин сайловлар

Давлат лавозими учун қоида тусини олмаган мусобақа

Давлат лавозими учун ҳам қоида тусини олган, ҳам қоида тусини олмаган мусобақа

а) муқобилсиз сайловлар

а) айрим аҳамиятли сиёсий лавозимларга сайлаб қўйилганлик

б) сайлаб қўйилганлик арзимас лавозимларга нисбатан қўлланади

б) сайловлар, қоида тариқасида, муқобиллик асосида ва айрим ҳолларда сиёсий партияларнинг манфаатларини инобатга олган ҳолда

Вакилларсиз ҳокимият

Маълум чекловларга эга вакиллик ҳокимияти

а) коммунистик партия функционерлари олдида сиёсий жавобгарлик

а) сайловчилар олдидаги сиёсий жавобгарлик ахён-ахёнда амалга оширилади

б) вакиллик органлари мавжуд, аммо мансабдор шахсларни тайинлашда, бюджетни, давлат сиёсатини белгилашда арзимас ҳокимиятга эга.

б) вакиллик органлари мансабдор шахсларни тайинлашда, бюджетни ва маълум маънода давлат сиёсатини ҳам белгилашда етарли даражада ҳокимиятга эга

д) мунтазам эркин сайловлар

**Давлат лавозими учун қоида
тусини олган мусобақа**

- а) кўп партиявийлик тизими ва муқобиллик асосида сайловлар
- б) сайловлар ўта муҳим сиёсий лавозимларга нисбатан қўлланади

Вакиллик ҳокимияти

- а) сайловчилар олдида сиёсий жавобгарлик
- б) вакиллик органлари асосий қарорларни (тайинлаш, бюджетни шакллантириш, давлат сиёсатини белгилаш) қабул қилади

в) ўта муҳим сиёсий органлар томонидан қарор қабул қилинишининг пинҳоний жараёни

в) муҳокамалар (овоз беришлар)нинг ошкоралиги давлатнинг энг муҳим масалаларида шахс томонидан қарор қабул қилинишини истисно этмайди

Кадрлар бошқаради

Кадрлар ва чекланган миқёсда қонун бошқаради

Бюрократия партия функционерлари томонидан назорат қилинади

Бюрократия сайланганлар томонидан заиф, тайинландиган мансабдор шахслар томонидан эса етарлича бўлмаган даражада назорат қилинади

а) қоидалар ёхуд амаллар тақозо этадиган чеклашлар дейрли йўқ

а) қоидалар ва амаллар тақозо этадиган чекловлар йўқ ёхуд кўп ҳолларда писанд қилинмайди

б) турли-туман муассасаларнинг бир-бирини йўққа чиқарувчи ҳуқуқий тасарруфи

б) турли-туман муассасаларнинг ҳуқуқий тасарруфи тақомиллашиб боради

в) қилинган ишларни баҳолашдаги мезонларнинг ноаниқлиги

в) қилинган ишлар мезонларининг ноаниқлиги сақланиб қолади

- в) муҳокамалар ошкоралиги
(энг муҳим масалалар бўйи-
ча овоз бериш)

Конун бошқаради

**Бюрократия сайлаб қўйил-
адиган мансабдор шахслар
томонидан назорат қилина-
ди**

- а) қоидалар ёхуд амаллар тақо-
зо этадиган чекловлар

- б) турли-туман муассасалар-
нинг аниқ белгилаб қўйилган
ҳуқуқий тасарруфи

- в) қилинган ишларни баҳолаш-
нинг аниқ мезонлари

г) партия аппарати кадрлар танлаб олинishi ва бошқа лавозимга ўтказилишини назорат қилади

д) бюрократиянинг сўзда қонунларга садоқати, амалда эса ундан четга оғиши

е) сайлаб қўйилмайдиган мансабдор шахслар олдида, алалоқибат, партия функционерлари олдидаги жавобгарлик

Иқтисодий ресурсларнинг давлат тасарруфида жамланиши

а) ишлаб чиқариш воситалари — давлат мулки

г) кадрларнинг аксарият ҳолларда норасмий алоқалар, шахсий садоқат асосида, баъзи ҳолларда — уларнинг хизматларига мувофиқ равишда танлаб олинishi ва лавозимнинг ўзгартирилиши

д) бюрократиянинг сўзда қонунларга садоқати ва амалда ундан четга оғиши сақланиб қолади

е) аслида ҳам сайлаб қўйиладиган, ҳам тайинланадиган мансабдор шахслар олдида жавобгарлик

Иқтисодий ресурсларнинг давлат тузилмалари ва маълум маънода, фуқаролик жамияти тузилмалари, шунингдек, хуфёна иқтисодиёт ўртасида бўлиниб кетиши

а) давлат мулки иқтисодий маъқеининг сезиларли пасайishi ва хусусий мулк, шу жумладан унинг “хуфёна” муқобилида (хусусан пул муомаласи соҳасида), аҳамиятининг ортиши

г) кадрларнинг уларнинг хизматларига мувофиқ равишда танлаб олинishi ва бошқа лавозимга ўтказилиши

д) бюрократиянинг қонунларга садоқати

е) аслида сайлаб қўйиладиган мансабдор шахслар олдида жавобгарлик

Иқтисодий ресурсларнинг давлат тузилмалари ва фуқаролик жамияти тузилмалари ўртасида бўлиниб кетиши

а) мулкдорликнинг ҳам хусусий, ҳам давлат шаклларининг ривожланиши

б) партия-давлат аппарати товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш, на-рхларни белгилаш учун жа-вобгарликни зиммасига олади, меҳнат ресурслари ва маблағларни тегишлича тақсимлайди

в) режалаштирувчи органлар-нинг етакчилиги

г) дунё иқтисодиётидан четла-шиб қолиш

д) сиёсий ҳокимият харид қобилиятининг бош мезони сифатида

е) сиёсий ҳокимият тақсимла-ниши ва фаровонлик тақсимо-ти ўртасидаги мутаносиблик-нинг юқори даражаси

б) товарлар ва хизматларнинг ривожланмаган бозори ша-роитида ишлаб чиқариш ва тақсимот учун давлат аппа-рати жавобгарлигининг сақ-ланиб қолиши

в) истеъмолчи нуфузининг ку-чаюви ва режалаштириш органлари мавқеининг кес-кин заифлашуви

г) дунё иқтисодиётидан четла-шиб қолишни бартараф этиш, аммо ҳали унга интег-рациялашмаган ҳолатда бўлиш

д) даромадлар даражаси (шу жумладан, бекитиқчаси) ва сиёсий ҳокимият — фаро-вонликнинг бош мезонлари

е) сиёсий ҳокимият тақсимла-ниши ва фаровонлик тақси-моти ўртасида сақланиб турган юқори мутаносиблик

б) бозор — меҳнат ресурсла-ри, капитал тақсимо-ти ва нарх-навони шаклланти-ришнинг (давлатнинг озги-на ҳиссаси сақланганича) бош омили

в) истеъмолчининг етакчилиги

г) дунё иқтисодиётига интегра-циялашув

д) даромадлар ва фаровонлик даражаси — харид қобили-ятини белгиловчи омил

е) сиёсий ҳокимият тақсимла-ниши ва фаровонлик тақси-моти ўртасидаги мўътадил мутаносиблик

Келтирилган схемадан кўриниб турибдики, Ўзбекистондаги реал давлат ҳаёти эндиликда демократик ташкил этилган давлат ҳокимиятига хос анча-мунча унсурларга эга бўлган экан. Булар мунтазам ўтказиладиган ва асосан эркин сайловлар, энг олий давлат лавозимларига муқобиллик асосида амалга ошириладиган сайлаб қўйилганлик, сайланувчи мансабдор шахсларнинг сайловчилар олдида сиёсий жавобгарлиги, давлат мансаби учун мусобақанинг идоралашуви, турли идоралар ҳуқуқий тасарруфининг такомиллашуви, улар фаолияти аниқ амалларининг жорий этилиши, давлатга қарши жиноятларнинг чекланган талқини.

Бир сўз билан айтганда, мамлакатдаги давлат ҳаётини демократиялашган сифатида тавсифлаш учун барча асослар бор. Ва бу, бор-йўғи тўрт йиллик ислохотларнинг шубҳасиз ютуғидир. Томир ёйган хусусий мулкчиликсиз, кучли ўрта синф, ривожланган ишлаб чиқариш манфаатлари ва уларнинг рақобатдорлиги, фуқаролик жамиятининг реал тузилмалари бўлмаганда, бошқарувчилар ва бошқариладиганлар онгида муҳофазакорлик сақланган шароитда бундан кўпроғига эришиш мумкин ҳам эмас.

Ўзбекистоннинг сиёсий тартиботидаги авторитаризмнинг энг типик жиҳатларидан қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- давлат бошлиғи ва ижроия ҳокимиятининг бошлиғи сифатида Президентга кенг миқёсда ҳокимият ваколатларининг берилганлиги;
- парламент кучли назорат ваколатларининг деярли йўқлиги;
- давлат томонидан моддий ресурслар тақсимланишининг сақланиши;
- жиноятчилик билан курашнинг қатъий тус олиши;
- цензура ва матбуот эркинлигининг чекланиши;
- сиёсий ташкилотлар фаолиятини чеклаб қўйиш эҳтимоли;
- оммавий норозилик чиқишлари ва сиёсий курашнинг ҳ.к. кескин воситаларининг ман этилганлиги.

Ўзбекистончасига авторитаризмни ижтимоий ўсиш нуқтаи назаридан қандай қабул қилиш, қандай баҳолаш керак?

Мен ўз мулоҳазамни ҳали билдириб ўтдим. Табиийки, ГФР Президенти Роман Херцогдек нуфузли сиёсатдон, нозик ва ваколатли кузатувчининг бу борадаги мулоҳазалари китобхон учун катта қизиқиш уйғотиши мумкин.

Мана, у: "Турли кўринишдаги тарихий, цивилизациявий, сиёсий табиатли сабабларга кўра, Ўзбекистонда ҳокимият қонун асосида белгиланган ваколатлар асосида эмас, балки обрў-эътибор негизида амалга оширилмоқда. Бироқ, камина шу муносабат билан биз ҳали ўзбек халқининг маданияти тўғрисида етарлича тасаввурларга эга эмасмиз, у кундалик ҳаётда қай йўсинда намоён бўлишини, нега бу халқ маданияти билан бу қадар фахрланишини билмаймиз, демокриман. Бунинг бил-

гач, биз чамамда, ўзаро хайрихоҳлик калитини қўлга киритган бўламиз. Бу мамлакатни ва унинг Президентини яхшироқ тушунадиган бўламиз”.

Ўз баҳолашини тўлдирар экан, Р. Ҳерцог тагин шундай дейди: “Ўзбекистон демократия ва фикрлар хилма-хиллиги йўлини принципиал танлаб олди. Бизнинг ишончимиз комилки, Ўзбекистоннинг йўли — бу тўғри йўл. Биз ҳокимиятнинг бу йўналишдаги ҳали анча эҳтиёткорона қадамларини катта хайрихоҳлик билан кузатиб турибмиз” (Focus, 17 — 1995, Правда Востока 18.11.1995).

Обрў-эътибор ҳокимияти ва ҳокимият обрў-эътибори

Давлат қарорлари Ўзбекистонда ушбу мамлакатнинг конституциясига мувофиқ давлат бошлиғи сифатида Президент томонидан, ҳукумат ва умуман ижроия ҳокимияти бошлиғи сифатида Президент томонидан, парламент билан биргаликда Президент томонидан, парламент томонидан, ҳукумат томонидан қабул қилинади. Деярли давлат даражасидаги бирорта ҳам ҳокимиятли қарор Президентнинг розилигисиз қабул қилинмайди.

Бундай ҳолат давлат қарорларининг мувофиқлигини, уларнинг изчиллигини таъминлайди. Бироқ, яшириб ҳам нима қилардик, бу нарса давлат апаратининг олий поғонасидаги айрим шахсларнинг ташаббусини сўндиради. Хўш, нима дейиш мумкин? Бу масалага китобнинг турли бобларида у ёки бу маънода тўхталиб ўтамиз. Бунда яна бир қарра Федерал Президент Роман Ҳерцогга мурожаат қиламиз, у эса Ўзбекистонда ҳокимият аниқ чегаралаб қўйилган ваколатлар асосида эмас, асосан обрў-эътибор негизида амалга оширилаётганини маъқуллар экан, буни маданий аъаналар (шу жумладан, сиёсий) вазияти сифатида ҳам тушунтиради. (Дарвоқе, бу ҳақда юқорида етарлича сўз юритдик, деб ўйлайман.)

Давлат қарорлари асосан ҳокимлар етакчилик қиладиган маҳаллий давлат маъмурияти томонидан татбиқ этилади. Ўзбекистон Конституцияси охиригиларнинг ихтиёрига жуда кўп нарсани тааллуқли этган: қонунийлик, ҳуқуқий тартибот ва фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш, ҳудудларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланиши масалалари, маҳаллий бюджетни шакллантириш ва ижро этиш, маҳаллий солиқлар ва йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари фондларни шакллантириш, маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бошқа кўпгина масалалар.

Ҳокимиятлар иши тўғрисида яқиндан биламан, жойларда бўлганман ва улар чинакамига давлатнинг умуртқа суягидир, дея тасдиқлай оламан. Улардан бири — Ургут ҳокимияти ҳақида қисқача хикоя қилмоқчиман. Бунинг ўзига хос боиси бор, албатта: камина бу юртга Карлайл билан бирга борганман.

Ургут — туман маркази бўлиб, Самарқанддан 40 км узоқликда жойлашган. Шаҳар, ўзбекона таърифга кўра, катта ҳам эмас, кичик ҳам эмас, аҳолиси — 40 минг атрофида. У қандай бошқарилади? Дарвоқе, умуман олганда, худди аввалгидек. Ургутникимас, бошқасининг собиқ райком партия котиби ҳозир бу ерда ҳоким. У расман ҳеч кимни ишга тайинламайди, ҳеч кимни ишдан олмайди, аммо ҳар қандай ишга тайинлаш ёхуд лавозимдан олиш бевосита ҳоким томонидан ёйинки унинг розилиги билан ҳал этилади. У хўжалик ҳаётининг барча масалаларини ўзининг обрў-эътибори асосида ҳал этади. Мен одамлардан: “Агар, сиз, ҳокимнинг фармойишини бажармасангиз нима бўлади?” деб сўраган пайтимда, суҳбатдошларимиз хайрон бўлишди, улар қанақасига ҳокимнинг фармойишини бажармасинлар? Улар, ҳатто бундай эҳтимол устидда бош қотирмайди ҳам. Ҳокимнинг исми шарифи Ўлмас Муҳаммад Мурод, у 53 ёшда. Ёшроқ кўринади, хипча, у бошда менга бадфеъл ва камгапдек туюлди, аммо бирданига Ургут ва ургутликлар ҳақидаги хангомаларни бажонидил ҳикоя қилишга киришди. У вазиятни чинакамига билади, шу шаҳар ва шу туман дарди билан яшайди, уларни тепа-туй-нугигача ўрганган ва Президент Каримов сингари унинг ҳам суяги меҳнатда қотган. Кун чиққандан куёш ботгунгача меҳнат қилиш — унинг учун меъёр, ҳаёт тарзи. У бундан, чамаси, чинакамига қувонч туяди.

Ҳокимнинг сўзларига қараганда, Президент Каримов ҳокимиятга чиққунга қадар Ургут Ўзбекистондаги энг нотинч жой бўлган экан. Бу ерда Самарқанддаги ҳокимиятга ҳам, Тошкентдаги ҳокимиятга ҳам кучли муҳолифат бўлган. Бинобарин, ургутликлар ҳатто энг оғир замонларда ҳам ҳеч бир қўрқувсиз қаршилиқ кўрсатишган. Ҳоким бу мавзуда шундай латифани сўзлаб берди: “Рональд Рейган иш кунини ўз ёрдамчисидан муҳим бир нарсани аниқлаб олишдан бошларкан: Ургутда ишлар қалай, уёқларда осойишталикми ўзи? Ва Ургутда ҳаммаси осойишта деган жавобни олгандан сўнг дермиш: “Хўш, энди, келинг, дунё сиёсати масалаларига кўча қолайлик, жаҳондаги осойишталик хусусида қайғуриб ўтирмасак ҳам бўларкан?”

Бизнинг барча суҳбатдошларимиз бундан бир неча йил бурун Ургутда кун кечириш ниҳоятда оғир бўлганлиги тўғрисида сўзладилар. Бесўнақай колхозда унинг меҳнат ресурсларига тўлиб-тошганлиги важдан ишни тўғри ташкил этиш мумкин бўлмаган. Чорвачилик заиф ривожланган эди. Зироатчилик — мавсумий. Одамлар нима билан ўзини банд қилишни билмасди. Ургутликлар Ўзбекистон давлатининг ҳар бир раҳбарларига мурожаат этишар, улар эса ўз навбатида ургутликларнинг муаммоларини ҳал этишни уйдасидан чиқиша олишмасди. Ниҳоят, Каримовга мурожаат этишди ва унинг кўрсатмаси бўйича колхоз тарқатиб юборилди. Тўрт йил аввал ерни деҳқонлар ўртасида тақсимлашди ва ургутликлар сезиларли даражада яхши яшай бошладилар. Дарвоқе, бир қишлоқни Каримов шарафига Исломобод деб атай бошладилар.

Менимча, шарафига бирор нарса унинг номи билан аталган ягона воқеадир. Ўз номига шарафлашларни рад этиб келган Каримов бу конкрет воқеада негадир эътироз билдирмади.

Ургут ҳокимининг таклифи бўйича биз ўз танлашимизга кўра ташриф буюрадиган бўлганимиз кўплаб хонадонларда бўлдик. Уйлар, асосан қўшқаватли, бағоят кўркам-файзли хонадонлар ва одамлар бунда анча-мунча тўқ яшашар экан. Биз кирган ҳар бир хонадонда бадавлатлик аломатлари кўзга ташланиб туради. Нафақат озик-овқатлар, қолаверса кийим-кечак, мебель, ва ниҳоят, одатда наинки ҳис-туйғуларнинг тўлалигидан, башарти давлатнинг бутунлигидан юз очадиган шоду хуррамлик етарли эканлигининг шоҳиди бўлдик.

1994 йил 21 январь Фармони эълон қилинганидан сўнг маҳаллий бизнесчилар тижорат ишларини юритишда улуғвор ташаббускорлик, тадбиркорлик, лаёқатлилики намоиш эта бошладилар. Хусусий корхоналар, банклар ташкил этилмоқда. Инглиз, итальян, француз фирмалари аллақачон шаҳарда ўрнашиб олишди.

Янги, шубҳасиз яхши ҳаётнинг илк аломатлари кўзга ташланади. "Бунда ҳокимнинг қандай хизматлари бор?" — деб сўрадик. Барча ҳолларда: "Унингсиз, дарвоқе, кучли ҳокимиятсиз ҳеч нима бўлмас эди. Ҳозир эса айниқса тартиб сув-ҳаводек зарур, йўқса бошимизга кимлар келмайди дейсиз".

Такрор айтаман, америкалик нуфузли ва мустақил профессор буларнинг барчасига гувоҳ.

И. Каримов ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш органларини мустаҳкамлашга қаратилган сиёсатни изчил ва оғишмай амалга оширмоқда. Бу органлар Ўзбекистонда ҳам МДХ нинг бошқа мамлакатларида бўлгани сингари жиноятчилик авж олишига йўл қўймадилар, мен бу ҳақда боя ёзган эдим. Президентнинг топширигига кўра ҳозир бу органлар фаолияти учун ҳуқуқий асос яратишга хизмат қиладиган қонун лойиҳаси тайёрланаяпти. Қонунда: ким уларда ишлаш ҳуқуқига эга бўлиши, у қандай сифатларга эга бўлиши шартлиги, мансабда ўсиш шартлари ва жавобгарлик белгилаб қўйилади. Президент бу органларга қўли ҳаром, порахўр одамларнинг, виждонсиз ва ор-номуссиз кишиларнинг кириб олишига йўл қўймаслик ташвишини чекаётир.

Сўз, ҳар нечук, бунда Ўзбекистонда ҳокимият тигга таяниб иш кўраётганлиги хусусида бормаётир. Бинобарин, қуролли кучларни ва ҳатто армияни давлатдаги барқарорликни издан чиқарувчи реал хавф-хатар юзага келадиган энг оғир шароитларда қўллаш демократик мамлакатларда ҳам норма саналади.

АҚШ охириги ўн йилликда ирқий тартибсизликларни бостириш учун шаҳарларга бир неча бор қўшин киритди, бинобарин бунда ўнлаб қурбонлар бўлганлиги қайд этилди.

Буюк Британия фуқароларни террорчилардан ҳимоя қилиш мақсадида кўчаларни назорат остига олган қўшинларини Шимолий Ирландияда 25 йилдан бери сақлаб турибди. Президент Шарль де Голль 1968 йилда Германияда жойлаштирилган француз қўшинларини талабалар

тартибсизлигини бостириш учун Парижга киритган эди. Ваҳоланки, бу тараққий этган демократияга соҳиб мамлакат эди. Сиёсий органлари ривожланиши даражасига кўра Ўзбекистон кўпроқ яқин бўлган Туркия, Ҳиндистон, Филиппинлар сингари мамлакатлар сепаратистлар билан курашиш ва миллий бир бутунликни сақлаб қолиш учун армиядан ҳар доим фойдаланиб келади.

Бу нарсалар уларга демократик саналишга, турли халқаро ташкилотларга киришга ва чет эл ёрдамани олишга халақит бермайди.

Парламентаризм: илк одимлар

1989 йилнинг майи — собиқ Совет Иттифоқи халқ депутатлари Съезди ишининг бошланиши хотирада жонланади. Съездлар Саройида озодлик руҳи ҳукмрон эди ўшанда. Кескин, дағал танқид, барчани ва барчасини қулоқни батанг қилганча қоралаш. Бурунги коммунистик Олий Кенгаш сессияларидаги расмийчилик ва даҳшатли даражада зерикаш ўрнида — кескин баҳслашув, шиддатли тортишув, мушоҳадаларни ифодалашда тўла эркинлик. Ўшанда, мана ўша демократия деганлари, Сарой эса унинг марказидек туюлган эди. Бутун мамлакат бўйлаб демократиялаштириш тўлқинлари айнан шу ердан тарқалади, деб ўйлагандик. 1990 йилда, Ўзбекистон парламенти иш бошлаганда, асосан шундай реакцияни кузатиш мумкин эди. Хўш, эндиликда парламентга нима бўлди?

Парламент — демократиянинг бош ғазнаси эканлигига оид хомхаёллар узоқ тарихга эга. Парламентаризмнинг таржимаи ҳоли бу, Афинада ақидапараст-писистрадларнинг бошқаруви, Римда сенатнинг дунёга келиши ва Буюк Француз инқилоби Миллий Конвентининг ғамангиз хотираси ҳамдир. Коммунистлар ҳукмронлиги давридан кейинги Россия ёхуд Қирғизистон ҳаётидан бениҳоя янги ва бутунлай теша тегмаган мисоллар ҳақида сўз юритмасдан қўя қолайин. Буларнинг барчаси вакиллик муассасалари бутунлай демократик бўлмаганига айланиб кетишга қодирлигини яққол кўрсатиб турибди. Ўзларининг асосий функциялари — қонунлар ва бюджет яратишдан чекинсалар борми, миллий гоёнинг жамоавий сиёсий монополистика айланиб қолишади. Ҳар ҳолда амалиёт парламентнинг демократия асосида идеаллаштирилиши, алоҳида шахснинг культидан ҳам хавфлироқ эканлигини кўрсатди. Парламент идеаллаштирилишига муҳолиф бўлмоқ, унинг фетишлаштирилишига қарши сўзламоқ, умуман олганда, парламент шак-шубҳасиз демократик муассаса бўлиб, фақат биргина парламент конституция томонидан унга ажратилган миқёсдан четга чиқармаслик шарти билан амалга оширилиши мумкин бўлган катта потенциал имкониятларга эга эканлигини рад этмоқни англатмайди.

Парламент ёхуд президентлик республикаси, парламентнинг турли мақоми ва функциялари тўғрисидаги баҳсларга тўхталадиган бўлсак, у конкрет ижтимоий тағмазмундан ажратиб олинганда бор-йўғи бемаънилик туюлади.

Энг аввало, чамаси, нима ҳақда сўз бораётганини аниқлаб олиш керак бўлади.

Давлат ҳокимиятининг вакиллик органларини иккита асосий турга ажратадилар: парламент ва конгресс. Номлар, умуман олганда, шартлидир, аммо ҳар бирининг замирида, бу номлардан ҳар бирининг замирида дунёдаги икки йирик демократик давлат — Буюк Британия ва АҚШнинг кўп асрлик тажрибалари мужассамлашган.

Британия тизимида ижроия ҳокимияти — ҳукумат, премьер-министр (Бош вазир) ва қонун чиқарувчи ҳокимият — парламент — ўзаро бири-бири билан боғланган ва битта ва айнан ўша партия томонидан назорат қилинади. Парламент, амалда, дискуссиялар давомида турли-туман сиёсий муқобиллар ўртага ташланадиган ва ишлаб чиқиладиган саҳна сифатида иш кўради. У ҳукумат ўз ҳокимиятини намойиш этадиган тантанагоҳ аҳамиятига молик бўлади. Ёхуд аксинча. Ҳокимият парламент томонидан эмас, балки парламент орқали амалга оширилади. Аммо буниси — парламентда сайловда ютқазиб қўйган партия сиймосида парламентда уюшган сиёсий муҳолифат мавжуд бўлганда.

АҚШда сиёсий партияларнинг мавқеи бутунлай ўзгача аҳамиятга молик. Гарчанд конгресснинг ҳар бир аъзоси икки асосий партиялардан бирига мансуб бўлса-да, ҳар ҳолда бу партиялар Британия парламентчи партияларига хос бўлган бир бутунлик даражасига эга эмаслар.

АҚШ Конгресси ҳокимиятлар бўлиниши тизимида Президент бошчилик қиладиган кучли ижроия ҳокимиятига қарши туради, ва асосан, қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилишга мўлжалланган.

Албатта, қонун чиқарувчи ҳокимият ўзининг исталган кўринишида ҳукуматни назорат қилар ва фаолиятига қонуний тус берар экан, унга ҳукмини ўткази олмайди. Бу демократиянинг аъмоли.

Агар Олий Мажлиснинг ҳозиргина зикр этилган қонун чиқарувчи ҳокимият тизимлари билан ўзаро боғлиқлиги хусусида сўз юритадиган бўлсак, ҳар ҳолда у, шубҳасиз конгрессга яқинроқдирки, бу нарса, принцип жиҳатидан ижтимоий ҳаётнинг қонуниятларидан келиб чиқади. Бинобарин шундай экан, унда президентлик республикаси Ўзбекистон учун ҳам — ақлларни пешловчи хулосалар самараси эмас, балки айнан шундай ижтимоий зарурат саналади.

Олий Мажлис уч босқичда — 1994 йилнинг 25 декабрида, 1995 йилнинг 8 ва 22 январиди сайланган эди, бу нарса эркин, назорат қилинмайдиган сайловлар фойдасига гувоҳлик беради. 250 депутатлик ўрнига маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш блокидан ва икки сиёсий партия: Халқ демократик (ХДП) ва "Ватан тараққиёти" (ижтимоий-демократик ва либерал-демократик йўналишдан шартли вакил бўлган)дан 634 номзод даъвогарлик қилган эди. Табиийки, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш — 167 депутатлик ўрни — ғалаба қозонди. Ўзбекистон Халқ демократиясида — 69, Ватан тараққиётида — 14 ўрин. 87 депутат — вилоят ва туман давлат маъмуриятларининг бошлиқлари, 59 нафари давлат ва нимдавлат хўжалик корхоналари ва ташкилотларига бошчилик қиладилар, 104 депутат эса маданият арбоблари, фан ва маориф ходимлари, шунингдек, хусусий тадбиркорлар.

Олий Мажлисга сайловлар натижалари Фарбда етарлича кескин танқидий акс-садо уйғотди. Айбловчи оҳанглар демократиянинг "муқаддас қонунияти" — ҳокимиятлар бўлиниши бузилганини, парламент тизими давлат-сиёсий ва ҳўжалик-бошқарув вакилларининг қўлига тушиб қолганини таъкидлашда яққол кўринади.

Бу муносабат билан нима ҳам дейиш мумкин?

Ҳокимиятлар бўлиниши ғояси билан Фарбда, мана 200 йилдан кўпроқ давр ўтибдики, ҳар қандай аксилдемократик шумликлардан сақловчи тумор сифатида гурурланиб келишади. Тарихга теранроқ назар ташласак, бу таяниш анча-мунча ошириб юборилганлигининг шоҳиди бўла-миз. Бироқ, агарда, ҳатто ҳокимиятлар бўлинишини цивилизациянинг мутлақ қадрияти деб тан олинса, бу принципни тушуниш учун бир қанча конкрет ва муҳим масалаларда йўл танлаш зарур бўлади.

Биринчидан, суд ҳокимиятининг бошқа ҳокимиятлардан мустақиллиги, устига-устак унинг "инсон — жамият", "фуқаро — давлат" муносабатлари бобида бошқа ҳокимиятлар устидан маълум демократик устуворлиги барча давлатлар ва замон учун муҳим, тамал аҳамиятга эга бўлади. Давлат ҳокимиятининг дифференцияси кўриниши сифатида, сиёсий плюрализм намоён бўлиши сифатида қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятлари бобида ҳали ҳамма нарса ҳам аниқ-равшан эмас. Бу дифференциация ва плюрализмнинг оғирлик маркази ҳар хил кўри-нишдаги объектив сабабларга кўра баъзи давлатларда бир четга су-риб қўйиладиган ҳоллар ҳам учрайди. Масалан, Англияда, боя айтиб ўтилганидек, кўп ҳолларда ҳукмрон ва муҳолифатдаги партиялар, Ўзбекистон эса — марказий давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини-ўзи бош-қарув кутблар саналади.

Иккинчидан, ҳокимиятлар бўлинишининг моҳияти фақатгина ва айнан ўша шахсларнинг қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятлари таркибига кира олмаслигида эмас. Бир хил мамлакатларда бунда тақиб бор, бош-қаларида эса у йўқ. Мисол учун, ГФР да федерал ҳукумат аъзолари аксарият ҳолларда бир вақтнинг ўзида Бундестаг депутатлари санала-дилар. Башарти камина ГФРда ҳокимиятлар бўлиниши принципи бузи-лиши тўғрисидаги уқтирувчи мулоҳазаларга дуч келмадим.

Бу ғоянинг моҳияти бошқа нарсада. Давлат функцияларидан ҳар бирига: қонун чиқарувчи (легислатив), ижроия (эзекутив) ва суд (юди-катив)га ўзининг ҳокимият тури мувофиқ келади. Демократик давлатда ҳокимият турларидан бирортаси ҳам бошқасининг функциясини бажа-ра олмайди.

Тағин ҳокимиятлар бўлиниши ҳақида. Амалиёт барча собиқ шўро ва аксарият Шарқий Европа собиқ коммунистик давлатларида ижроия ва қонун чиқарувчи ҳокимиятларнинг батамом тенглигига асосланган сиё-сий тизимни асослашнинг ҳали уддасидан чиқилмаётганидан далолат беради. "Тизгинлаш ва далиллаш механизми" "совуқ" (Қозоғистон, Қирғизистон, Украина) ёхуд "қайноқ" (Россия) урушга ўсиб чиқаришга қодир рақибликка ва тажовузкор қўшҳокимиятчиликка айланиб кетди.

Ўтиш даврида осойишталикни сақлаб туриш ва давлатнинг мўтадил ишлашини таъминлаш учун Президент бошчилигидаги ижроия ҳокимият ваколатларидаги устунликлар асосида бундай хавфли рақибчилик юзага келмайдиган механизм кераклиги маълум бўлиб қолди. Бунда, табиийки, мустабид — Президент чекланмаган ҳокимиятининг реал хавфи ҳар ҳолда мавжуд бўлади.

Айни чоғда қатор давлатлар (масалан, 30 — 50-йиллардаги Мексика ва Туркия) нинг тажрибалари ва Ўзбекистоннинг ҳам тажрибалари муайян ўрта йўлни сақлаб туришнинг принципиал имкониятини тасдиқлаб берди. Ўзбекистонда, бу ўрта йўл доиралар, авторитар тартибнинг Президентлик вертикали устуворлигида намоён бўладиган унсурлари Олий Мажлис ҳокимияти функцияларининг етарлича реал унсурлари билан бирга мавжуддир. Ҳам ҳокимиятлар бўлинишининг Конституциявий принципи амал қилмоқдаки, жамият унинг тамомила амалга оширилишига, умид қилайлик, давлатчиликни мустаҳкамлаш ва сиёсий-маданий ривожланиши жараёнида бақамти келади.

Ўзбекистондаги сайловларга қайтамыз. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқарувнинг мустақил сиёсий куч сифатида сиёсий партиялар қаватида парламент сайловларида иштирок этиши — ўзбек жамияти тарихий-маданий анъаналарининг намоён бўлишидир. Дарвоқе, Кения ёхуд Ботсванада миллий ассамблеяларни шакллантиришда ва улар фаолиятида миллий демократик анъаналарнинг инobatга олиниши Фарбда энг ижобий баҳо олганини қистириб ўтиш жоиздир. Ваҳоланки, бу мамлакатларда Фарб парламентаризми стандартларидан чекиниш анча-мунча кўпроқдир.

Ҳатто Олий Мажлиснинг депутатлари вакиллик органларидан эканлиги ва муайян бир бутунликни ташкил этгани тан олинса-да, ҳолбуки, у четлаб ўтиш воситасида эмас, балки сайлаш жараёнида шаклланди, у шунинг учун ҳам халқнинг сиёсий иродасини акс эттиради ва уни зигиртак бўлса-да идоровий манфаатлар заминида эмас, балки умум-халқ манфаатлари билан бирлашган одамлар таркиб топтиради. Дарвоқе, гапнинг пўсткалласини айтганда, бундақа, башарти бошқача амалиёт асосида шакллантирилган блоклар АҚШ Конгрессида ёхуд инглиз парламентида йўқми?

Мухолифатдаги "Бирлик" ва "Эрк" партиялари сайловлардан четлаштирилгани, уларда иштирок этган "Ватан тараққиёти", ЎХДП Президент томонидан назорат қилингани ҳақида сўзламоқда ва ёзмоқдалар.

Мухолифатчи партиялар тўғрисида алоҳида тўхталамыз. Умуман, Ўзбекистонда сиёсий ҳаётнинг партиявий ташкиллаштирилиши тўғрисида гапирадиган бўлсак, бу ҳақда қуйидагиларни баён этиш мумкин. Истеъмолчилик жамияти шароитида сиёсий партиялар у ёки бу ижтимоий манфаатларни бамайлихотир ифода эта олмайдилар, реал нуфузли ижтимоий кучлар уларнинг суянчиги бўла олмайди. Ва бўлиши

ҳам мумкин эмас, чунки жамиятда ишлаб чиқариш манфаатларининг ривожланган тизими йўқ. Унда сиёсий партиялардаги обрў-эътибор ва мустақиллик қайдан ҳам пайдо бўлади?

Аҳвол Россияда ҳам, МДХнинг қолган барча мамлакатларида ҳам айнан шундай. Яқинда халқаро маркетинг ва ижтимоий тадқиқотлар институти томонидан ўтказилган жамоатчилик фикрини сўраб-билиш маълумотлари эълон қилинган эди. Сўраб-билиш мавзуси: "Россияликлар кимга ишонади?" Партиялар ишонч катологида фақат 12 ўринни эгалладилар ва овозларнинг бор-йўғи бир фоизини ўзларига жалб эта олдилар. Партияларнинг сиёсий жараёндаги ҳаддан зиёда ишонарсиз мавқеи нафақат ўтиш даврига хос ҳолат. Камина яқинда Франциядаги сиёсий партияларнинг ишлари аҳволини тавсифловчи материаллар билан танишиб чиққан эдим. Бу материалларда французларнинг ярмидан кўпроғи сиёсий партияларга ишонишдан кўра, ишонмаслиги тўғрисида сўз юритилади. Одамларнинг катта миқдори қандайдир партиянинг яқинига ҳам йўламас экан. Франция Республикасида сиёсий плюрализм (фикрлар хилма-хиллиги) борган сайин тадбиркорлар, фермерларнинг турли-туман уюшмаларини қамраб олмоқдаки, бу жараён Ўзбекистон учун ҳам бағоят қизиқарли ва ибратлидек туюлади. Бутун собиқ шўролар маконидаги янги мустақил давлатларда мавжуд сиёсий партиялар ортида, кўп қайта айтилган амалиёт томонидан бир неча марта исботланганидек, ҳеч қандай таъсирчан сиёсий кучларнинг ўзи йўқдир. Россиялик таниқли сиёсатдон Г. Явлинский бу хулосани маъқуллайдию, айти чоғда: "Рост, бугун Россиядаги сиёсий партиялар ортида ҳеч ким ёхуд деярли ҳеч ким йўқ. Уларнинг барчаси амалда ўзлари-ўзларига вакил бўладилар. Бироқ, бизнинг бойлигимиз — турли партияларда ҳар хил бўлган сиёсий мулоҳазалар ва сиёсий ишлар эканлигини ҳисобдан чиқариб ташлаш мумкин эмас", дейди.

Тахминимча, бойлик ҳам, муҳим сиёсий мулоҳазалар ва муҳим сиёсий ишлар ҳам кўп ҳолларда ҳаёлийдир. МДХ мамлакатларидан кўра анча ғарблашган Болтиқбўйи давлатларининг амалиёти — бундан гувоҳлик беради. Жумладан, Литванинг ҳам. Бу ўлкада 1993 йилдан буюғига Президент А. Бразаускас ва илгари раҳбари Бразаускас бўлган Литва компартияси негизидан ўсиб чиққан Демократик меҳнат партияси ҳокимиятда турибди.

Бразаускас ва собиқ коммунистлар ҳукмронлик даврида жамиятнинг бойларга ва қашшоқларга табақаланиши давом этди. Литва матбуоти Вильнюс банкирларининг росмана даромадлари рақамларини эълон қилганига кўп бўлганича йўқ. Бир йилда юз минглаб доллар топиш хусусида сўз боради. Айти чоғда аҳолининг катта қисми топганини зўрға учма-уч қилади, хайрия ошхоналарида эса ўринлар етишмайди ва ошхоналарга талон учун навбат бир неча ой олдинроқ шаклланади. Шундай савол туғилади: мамлакат бозор иқтисодиётига ўтишидан келиб чиқадиган табақалашиш суръати нечоғли объектив ҳодиса? Шу муно-

сабат билан Литва "собиқ коммунистлари"нинг баъзи бир рақибларининг, гўё улар ҳокимиятни эгаллаш билан бозор иқтисодиётидан четга буриб кетишлари мумкин, деган хавотирларини ўзини оқламайдиган деб ҳисоблаш мумкин. Бу нарсa нафақат содир бўлавермади, балки аксинча, Демократик меҳнат партияси ўзини бозор иқтисодиёти тарафдори сифатида кўрсатдики, айрим сиёсатшуносларнинг баҳолашига қараганда, бу партия аслида сўл эмас, аксинча ўнг оқимга мансуб партия саналади. Унинг сиёсати ҳам ўнг мухолифат сиёсатидан кам фарқ қилади.

Ўзбекистонда ва бошқа янги мустақил давлатларда ушбу босқичда сиёсий ҳаёт олди саҳнасига фуқаролик жамиятининг кооператив ҳаракатлари, ишчилар, тадбиркорлар ва деҳқонлар, миллий озчилик ташкилотлари сингари субъектлари чиқиши лозим, деган фикр шубҳа билдирувчи хулосаларим орасида пишиқлиги билан ажралиб турарди.

Шахсан менда Ўзбекистонда, Олий Мажлис фаолиятида ва, умуман, мамлакатнинг ижтимоий ҳаётида сиёсий партияларнинг мавқеини ошириш жараёнини (сайловларда иштирок этиш, парламентда партиявий фракцияларнинг ташкил этилиши) ижтимоий эҳтиёжлар билан, сиёсий онг ҳолати билан боғлашга уринилаётганлиги ва бунинг муваффақият келтираётгани очиқ шубҳа уйғотмайди. Фикримча, Президент И. Каримов Фарб танқиди таъсири остида бунда ҳатто унга хос бўлмаган "воқеликнинг илдам зарба қайтаришига" ҳам йўл қўйиши мумкин.

Ўзбекистондаги сиёсий ҳаёт тўғрисида чинакам манзарани тасвирлаш, Олий Мажлисга сайловларни 1990 йилдаги республика Олий Кенгаши сайланиши билан қиёслаб кўриш ниятида бўлган истаган кишини таклиф этишни хоҳлар эдим. Бинобарин, айнан сайловларни демократиялаштириш нуқтаи назаридан сезиларли прогресс йўқми? Ва бир вақтнинг ўзида МДХнинг бошқа мамлакатларидаги ишлар аҳволига ҳам назар солиш бағоят ибратомуз бўлур эди.

Мисол тариқасида 1995 йилнинг 5 ва 19 феввалида Жоғорку Кенгеш (Қирғизистон парламенти)га сайловларнинг қандай ўтганлигини кўздан кечирайлик-чи. Гўё, бу мамлакатда бутун демократик талабларга риоя этилгандек, — сайловолди курашда ўз дастурларини баён қилишда тўла эркинликка эга бўлган мухолифатчи сиёсий партиялар мавжуд, матбуот етарлича эркин иш кўрган эди, — туюлади. Хўш, бунинг натижасида нима бўлди? Сайловчини ҳам пул билан, ҳам озиқ-овқат ва саноат товарлари билан ўзига оғдириб олиш тўғрисида юзлаб ва минглаб гувоҳликлар мавжуд. Қирғизистон — Америка ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилоти аҳолининг ўта муҳтож гуруҳлари орасидан (республика халқининг катта қисми эса ачинарли аҳволда) бўлган сайловчиларнинг фикр-мулоҳазалари ва идорасига андишасизларча алдам-қалдам ёндошиши фактларини қайд этган. Парламентарийлар орасида турли хилдаги жинояткорона қаллобликлари учун устларидан жиноий ишлар қўзғатилган "ишбилармон элита" вакиллари, хуфяки бизнеснинг фаол арбоблари ҳам оз эмас.

Мана, тагин бир муқояса учун имконият. Қозоғистон Олий Кенгашига сайловлар бу ерда 1994 йилнинг мартида бўлиб ўтганди. Улар, ЕХХТ ва республика бир қатор жамоатчилик ташкилотлари кузатувчиларининг гувоҳлик беришича, сайлов тўғрисидаги қонунни ва сайлов компанияларини ўтказиш пайтида жаҳон амалиётида шаклланган демократик принципларни қўпол равишда бузган ҳолда ўтказилган.

Жумладан, шундай фактлар келтирилади. Сайловчилар овозини эгаллашда алдам-қалдамлик мақсадида сайлов округлари ниҳоят даражада нотенг шакллантирилган эди. Марказий сайлов комиссияси сайлов бюллетенларида ўчириб ташланмаган барча фамилияларни "Ҳа"—ёқлаб берилган овоз деб санаш ўқтирилган (бундай бюллетенларни бекор қилинган деб ҳисоблаш ўрнида) ёпиқ хатни жойларга жўнатади. Натижада, гарчанд Аблайхан округида қутилар ёнига 58567 одам келган бўлса-да, турли номзодлар учун 84384 (?) овоз берилган бўлиб чиқди. Табиийки, санашнинг бундақа методикаси сайловларнинг умумий натижаларига ҳам таъсир қилмаслиги мумкин эмас эди. Қуюшқондан бутунлай чиқилган ҳоллар ҳам учради. Гарчанд, участкалар бўйича дастлабки яқунлар депутатликка мустақил номзоднинг катта фарқ билан олдинда бораётганидан гувоҳлик берган бўлсалар-да, туман маъмурияти бошлиғининг ўринбосари Алматидаги сайлов округларидан бири бўйича голиб деб эълон қилинди.

Президент Н. Назарбоев сайловлар яқунлари чиқарилганидан сўнг уларнинг ноқонунийлиги ва нодемократлиги юзасидан даъволарни қатъиян рад этди. Эҳтимол, унга нотўғри ахборот етказишган, балки депутатларнинг бир қисми "Президент рўйхати бўйича сайланганлиги ва умуман олганда, парламент Президентга тўлиғича буйсунувчидек туюлгани ҳам" унга ўз таъсирини ўтказган бўлиши мумкин. Амалда эса бошқача бўлиб чиқди. Парламент Президент билан зиддиятга бориш йўлига кирди. Пишмай турган яра маддаси сайловлардан бир йил кейин ёрилди. Конституциявий суд Марказсайловком норматив ҳужжатларини ва бу ҳужжатларнинг талабларига мувофиқ ўтказилган сайловларни Конституцияга зид деб тан олди. Қозоғистон парламенти тарқатиб юборилди.

Чоғиштириш учун тагин бир мисол — бу Украина. Немис газеталари сўнгги вақтларда у ҳақда етарлича кўп ёзмоқда. У ёқларда нима ҳақида ёзаётганлари тўғрисида мақолаларнинг сарлавҳасиданоқ билиб олса бўлади. Мана улардан бири: "Украина парламентининг нағмалари".

Илгари парламентнинг коммунистик кўпчилиги томонидан қабул қилинган Украина парламентида сайлов ҳақидаги Қонун бу қонун чиқарувчи органда ҳозир ҳам сиёсий партиялар воситачилигида жамият манфаатларини ифода қилишни чигаллаштиради. Бинобарин, меҳнат жамоасидан номзод кўрсатиш учун жамоадагилар сонидан (хатто

уч ходимга эга сартарошхона бўлса ҳам) қатъи назар, оддий кўпчилик зарурдир. Партиядан номзодларни рўйхатга олиш учун эса шартлар анча қатъий: сайловолди йиғилишларда сайлов округидаги партия аъзолари учдан иккисининг ҳужжатлаштирилган вакиллиги. Бу, шунингдек, ҳар бир сайлов округида мустақил номзодлар деб номланганларнинг чекланмаган миқдорини кўрсатиш имконияти, ҳатто сайловлар пайтида сайловчиларнинг камида ярми иштирок этиши талаб қилиниши (Англия, АҚШ, бошқа демократик мамлакатларда мавжуд бўлмаган талаб) қуйидаги натижаларга олиб келди: 45 сайлов округи парламентда ўз вакилларига умуман эга эмас, унинг 405 аъзосидан фақат 177 нафарининг номзоди эса сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган.

Хўш, энди ўзингиз ҳукм чиқаринг: парламент қаерда, қайси мамлакатда кўпроқ демократик йўсинда сайланган? Парламентаризмнинг ўзбекиона муқобили қоралаш ёхуд мақташнинг қай бирига кўпроқ сазовор бўлади?

ГФР Президенти Р.Херцогнинг бу борадаги фикри аниқ: "Ўзбекистонда парламент эркин овоз бериш йўли билан сайланган. Парламентга сайловлар мустақил ва бооброқ кузатувчилар, шунингдек, немислар иштирокида бўлиб ўтди".

Д.Карлайл эса бу ҳақда шундай деб ёзган эди: "1994 йил декабрь ойида Олий Мажлисга бўлган сайловлар ушбу йўналишда тўғри ташланган одимлардан бири бўлди. Парламент саҳнасида бир неча партиянинг пайдо бўлиши, гарчи улар мавжуд тузум йўриғидан чиқмаса-да, олға ташланган бир қадамдир. Каримовнинг янги сайланган парламентни Президентдан имо-ишора ва кўрсатмалар кутиб ўтирмасдан, фикрлашга ва мустақил ҳаракат қилишга даъват этиши кишига далда беради. Агар буни Каримовнинг ҳақиқий муносабати дейдиган бўлсак, мазкур муносабат, шубҳасиз, ҳақиқий парламент сиёсатининг юзага келиш имконияти мавжуд эканидан далолат беради" (191-с.).

Ҳукукий ислоҳот: одамлар ва қонунлар

Ўзбекистонда мустақиллик эълон қилингандан бери ўтган вақт мобайнида демократик жамиятни, бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантириш борасида 200 дан ошиқ қонунлар қабул қилинди.

И.Каримов Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида бундан буёнги қонунчилик фаолиятининг кенг кўламли дастурини баён қилди. Қабул қилиниши лозим бўлган қонунлар ичида қуйидагилар бор:

- 1) Фуқаролик кодекси;
- 2) Меҳнат кодекси;
- 3) Ер кодекси;
- 4) Солиқ кодекси;
- 5) Кичик ва ўрта корхоналар, уларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги қонун;

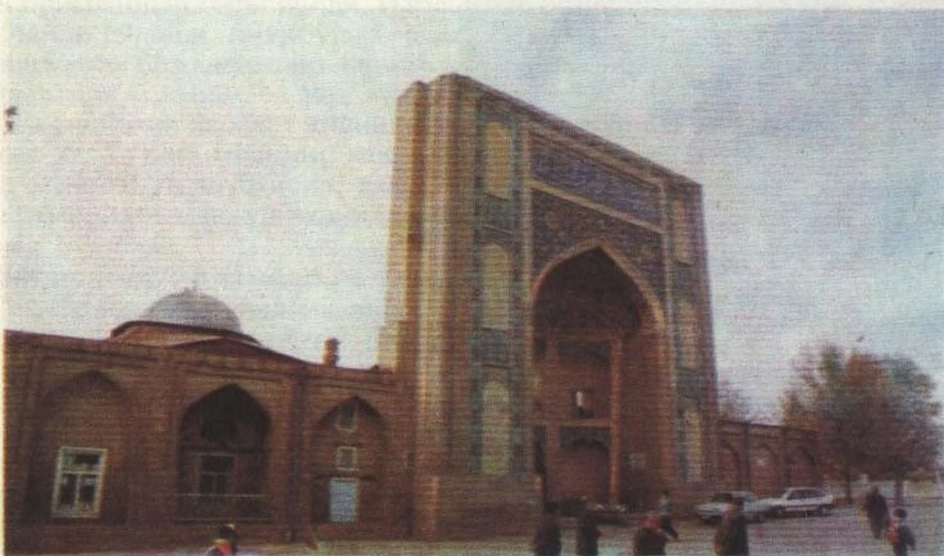
Бундан ўн тўрт аср муқаддам Халифа Усмон давридаёқ кўчирилган
Қуръон (Мусхафи Усманий) Тиллашайх масжидининг сейфида кўз
қорачигидек авайлаб сақланади

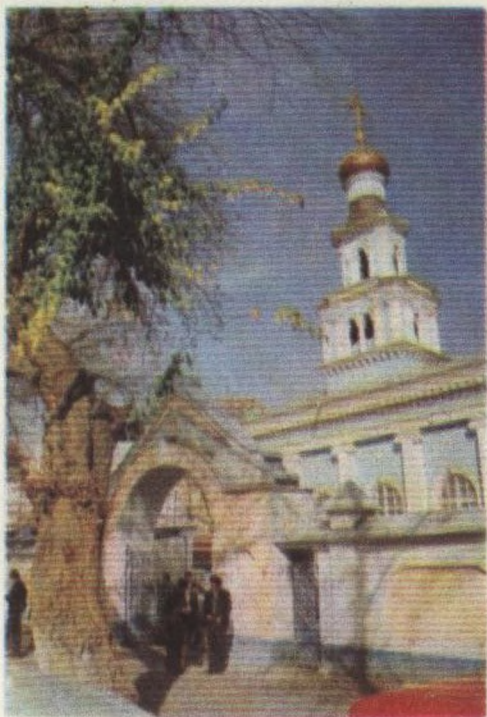
Қуръон, Тиллашайх масжиди

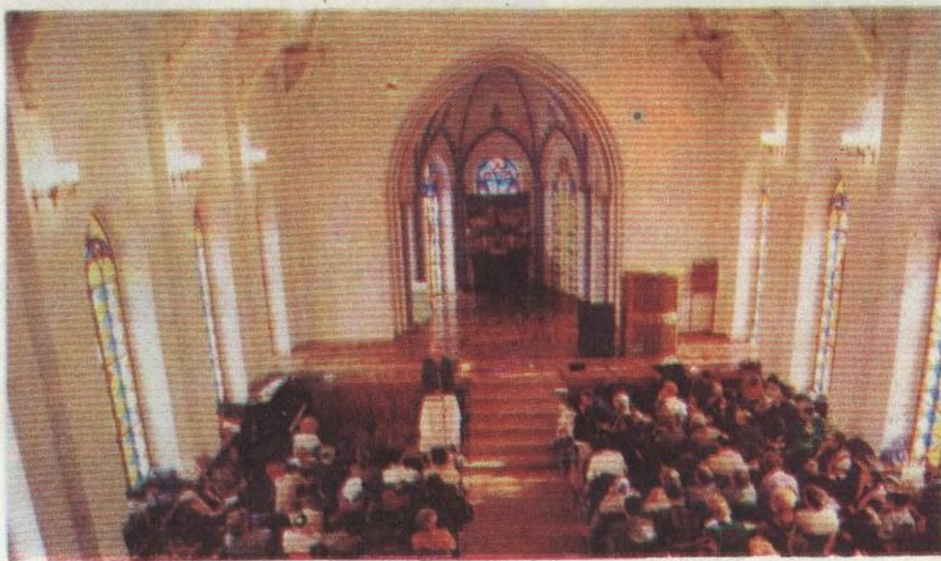
Масжидда намозни ўташ

16-аср меъморий ёдгорлиги бўлмиш Бароқхон мадрасасида ҳозир
Мовароуннаҳр мусулмонлари Диний бошқармаси жойлашган,
Тошкент шаҳри

Успенский кафедрал жомеси,
Тошкент шахри

Инжил-лютеран кирхидаги ибодат

Куши (суккот) байрами

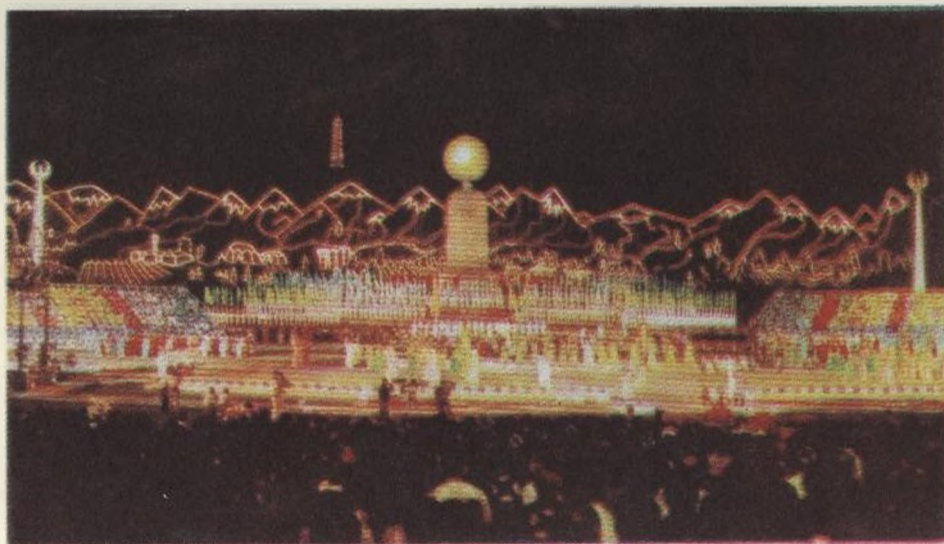
"Бармицва" — ўғил бола ўн учга тўлган палла

Бугун Тошкентда кўплаб шундай кўлбола кўллар бунёд этилмокда

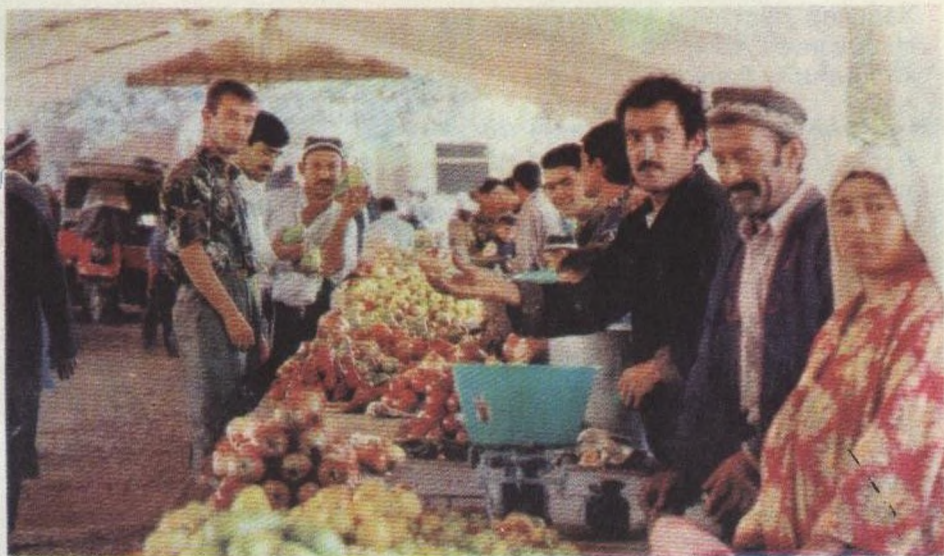
Аквапарк — мустақил
Ўзбекистоннинг болаларига
энг кўркем совға

Ўзбекистон пойтахтининг Мустақиллик майдонида Мустақиллик кунининг байрам қилиниши

Ўзбекистон пойтахтининг Мустақиллик майдонида Мустақиллик кунининг байрам қилиниши

Ўзбек бозорининг расталари йилнинг исталган палласида тоза
мевалар ва сабзавотларга тўла бўлади

Дўппи — миллий бош кийими

Халқлар дўстлиги майдонида
Наврўзнинг байрам
қилиниши, Тошкент шаҳри

Халқлар дўстлиги майдонида Наврўзнинг байрам қилиниши,
Тошкент шаҳри

6) Давлат хизматчисининг мақоми тўғрисидаги қонун;

7) Таълим тўғрисидаги қонун;

8) Маданият тўғрисидаги қонун.

Шулар қаторида яна жамият ҳаётининг турли соҳаларини изга соладиган ўнлаб ўта муҳим қонунларни санаб ўтиш мумкин.

Булар, ҳатто, ривожланган демократик давлат мезонлари билан ўлчанганда ҳам, муҳим аҳамиятга эгадир.

Бозор иқтисодиётининг зарур ҳуқуқий инфраструктурасини яратиш Президент И.Каримов сиёсий йўлининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолди. Унинг фикрича, бундай инфраструктура тадбиркорларнинг бир ғайратига ўн ғайрат қўшади, сармоядорларда, аввало ва асосан, чет эллик сармоядорларда ишонч уйғотади.

Дарҳақиқат, хўжалик қонунчилигининг кўплаб иқтисодий вазифалари бор. Бу шахсий фойда олишга интилиш ва жамият манфаатлари ўртасидаги мувозанатни сақлаш, хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро шерикчилик фаолиятини таъминлаш ва бошқа кўпгина шу кабилардир. Ҳуқуқий соҳадаги тегишли ўзгартишларсиз иқтисодий ислохотлар ривожлана ва муваффақият қозона олмайди. Бироқ, юридик қонунлар асосида турли сабабларга кўра ҳали ўзгаришларга тайёр бўлмаган иқтисодий тизимни ўзгартириш, табиийки, мумкин эмас.

Иқтисодий сиёсат иқтисодчилар ва юристлар томонидан ўзаро келишилган ҳолда ёки биргаликда ишлаб чиқилгани маъқул. Масалан, ГФРда Федерал иқтисодиёт вазирлиги хизматчиларининг асосий қисмини юристлар ташкил қилади. Ўзбекистонда эса иқтисодий лойиҳалар амалда юристлар иштирокисиз яратилади. Табиийки, бу лойиҳалар қонунга айлантирилгунча ҳам, кейинги ўзгаришлар жараёнида ҳам ҳуқуқнинг уларга ҳеч қандай таъсири сезилмайди (бунга хорижий сармоялар тўғрисидаги қонунларни мисол қилиб келтириш мумкин).

Ўзбекистондаги ҳуқуқий ислохотларнинг энг муҳим жиҳатларидан бири қонунчилик ислохотларининг уларни амалга татбиқ этишга хизмат қилувчи тегишли муассасаларни — кўп сонли хўжалик ва ҳуқуқ масалаларига ихтисослашган юристлар корпуси, ҳуқуқий аудиторлик фирмалари, юксак малакали хўжалик судлари, холис шахслар иштирокидаги арбитражлар ва ҳоказоларни ташкил қилиш билан бирга олиб борилишини таъминлашдан иборатдир. Сир эмаски, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги эълон этилиши билан қабул қилинган "биринчи авлод" қонунларининг аксарияти айнан шу сабабга кўра (уларни ҳаётга татбиқ этувчи тегишли муассасалар йўқлиги туфайли) амал қилмаяпти ёки суст амал қиляпти. Шу билан биргаликда, амал қилмаётган қонунчилик кераксизгина эмас, балки зарарли ҳамдир, негаки у ҳуқуққа бўлган ишончни барбод қилади, ҳуқуқий маданият ривожига тўсиқ бўлади.

Шарқий Европа мамлакатлари бу борада кескин муаммоларга дуч келишган эди. Венгрия, Польша, Чехияда бозор иқтисодиётига ўтиш учун зарур бўлган барча қонунлар қабул қилинган. Бироқ, қонунларни амалга татбиқ этувчи муассасалар ислоҳоти қонунчилик ислоҳотидан анча орқада қолаётгани уларнинг самарадорлигига салбий таъсир этмоқда. Ҳатто, Ғарбий Германия қонунчилиги бир зарб билан ҳаракатга келтирилган Шарқий Германияда ҳам қонунчиликни амалга татбиқ этиш борасидаги мураккабликлар иқтисодиётни тиклаш йўлидаги асосий ғов бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистондаги иқтисодий ислоҳотларнинг моҳияти ва истиқболини, ушбу ислоҳотлар мантиқини “миллий ҳуқуқ тизими” деб аталмиш тушунчадан айри ҳолда тушуниш мумкин эмас. Миллий ҳуқуқ тизими мамлакат иқтисодий, сиёсий, тарихий ва миллий тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини, унда мавжуд ижтимоий-сиёсий анъаналарни, жамиятнинг маданий ва маънавий ҳаётидаги ўзига хосликни, миллий турмуш, ҳуқуқий анъаналар ва тафаккурни, бир сўз билан айтганда, маърифий жамиятнинг бутун хусусиятларини ичига қамраб олади. Бу кўп жиҳатдан мазкур ҳуқуқий тизимнинг амалий аҳамиятини ва кадр-қимматини, жамиятни идора қилишнинг умумий тузилмасидаги ўрнини белгилаб беради.

Мамлакатнинг ҳуқуқий тизимини айна пайтда амал қилаётган қонунлар, бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг оддий йиғиндиси, деб қараш нотўғри эканини яна бир карра таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. У ўзининг мураккаб инфраструктурасига эга бўлган тизимдир. Бу тизимда умумий, ҳўжалик, конституциавий судлар етакчи ўрин эгаллайди.

Ўзбекистондаги мен суҳбатлашган кўпгина ҳуқуқшунос олимлар ва амалиётчи олимлар ўрта асрларда қарор топган мусулмон ҳуқуқи — фикҳ эскириб қолган, унинг келажаги йўқ, деб ҳисоблайдилар. Менинг назаримда, бундай қатъият етарли асосга эга эмас. Фикҳ деб аталувчи ижтимоий ҳодиса ҳуқуқий, диний, ахлоқий-фалсафий унсурларнинг умумлашмасидан иборат. Ушбу ҳолатда у Ўзбекистондай мусулмон мамлакатада улкан мафкуравий куч бўла олади.

Энг илғор Ғарб концепциялари негизида қонунлар қабул қилиш ҳам, у ёки бу даражада ортодоксал Исломга мос келадиган ҳуқуқий меъёрлардан воз кечиш ҳам, фикҳнинг асосий тушунчаларини рад этиш ҳам мумкин. У, барибир, яшаб қолаверади. Фақатгина қонунларни эмас, жамиятни бутунлай ислоҳ қилиш керак, мусулмонча ҳуқуқий анъаналарни йўқотиш учун мусулмон маданиятидан бутунлай воз кечиш лозим бўлади.

Боя таъкидлаб ўтилганидай, ҳатто, узоқ йиллардан бери дунёвий давлат бўлишга интилаётган Туркия ҳам мусулмон ҳуқуқи билан боғлиқ нарсалардан воз кечишга уринаётгани йўқ.

Шунинг учун мен замонавий ўзбек жамиятини "ғарблаштириш" (масалан, фуқаролар ўртасидаги мулкка дахлдор можарони холис кишилар ёрдамидаги суд йўли билан ажрим қилиш учун) қозилар судини қайта тиклаш имконини бермайди, дегувчи кишиларнинг гапига қўшила олмайман. Ўзбек маданияти ҳали узоқ вақтлар парчаланган ҳолича қолаверади, негаки, яқин келгусида пойтахтда, шартли қилиб айтганда, элитар муҳитда, пойтахтдан узоқ ерларда, кичик шаҳарларда ва қишлоқларда нафақат ягона миллий, қолаверса, тафовутли, ҳатто кескин тафовутли қурилма ва қадриятлар илдиз отаверади.

Яна маҳалла ҳақида

Дунёнинг исталган мамлакатадаги демократия муассасаларидан одамлар турмушининг илк босқичидаги уюшқоқлик— маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш энг қадимий, энг бой ва энг шарафли тарихга эга. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳамияти, унинг юксак демократик кадр-қиммати ҳамма жойда жамоатчилик онги ва жамият ҳаётига сингиб кетган.

Маҳаллий жамоалар одамларнинг табиатига тўла мос келадиган ягона бирлашмандир, улар қаерда тўпланмасин, ўша жойда маҳаллий жамоалар ўз-ўзидан пайдо бўлади. Монархия ёки республикани одамзод барпо қилади, маҳаллий жамоат эса худонинг иродаси билан дунёга келади.

Ўзбекистонни, унинг маҳаллий жамоалари, қишлоқлари ва шаҳарларини олайлик. Самарқанд ва Қўқон, Бухоро ва Хева вужудга келганига минг йиллардан кўп вақт бўлган. Улар бино бўлгандан бери неча даврлар ва давлатлар алмашган. Ўн марталаб маъмурий-худудий жиҳатдан қайта бўлинган, шаҳарлар эса худди бошқа қишлоқлар, маҳаллий жамоалар сингари ўзгармайди, вақтнинг измига ҳам, энг кучли ва бағритош ҳукмдорларга ҳам бўйсунмайди.

Мен маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш тарихига бағишланган рисоалардан бирида қуйидаги сўзларни ўқиган эдим: "Айнан маҳаллий жамоатда эркин халқларнинг кучи ўз ифодасини топади. Маҳаллий жамоатлар демократия ўрнатишда муҳим роль ўйнайди, буни фақат бошланғич мактабларнинг фан учун ўйнайдиган роли билангина қиёслаш мумкин. Улар халқ учун эркинлик сари йўл очади ва бу эркинликдан қандай фойдаланишни ўргатади. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришсиз

парламентнинг бағишланган рисоалардан бирида қуйидаги сўзларни ўқиган эдим: "Айнан маҳаллий жамоатда эркин халқларнинг кучи ўз ифодасини топади. Маҳаллий жамоатлар демократия ўрнатишда муҳим роль ўйнайди, буни фақат бошланғич мактабларнинг фан учун ўйнайдиган роли билангина қиёслаш мумкин. Улар халқ учун эркинлик сари йўл очади ва бу эркинликдан қандай фойдаланишни ўргатади. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришсиз

ҳақиқий эркинлик руҳига эга бўлолмайди". Ўзбекларнинг маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришга, маҳалла ҳаётида иштирок этишга мойиллиги минг йиллар давомида шаклланган. Маҳалланинг ҳар бир вакили унга фақат шу ерда туғилгани учунгина боғланиб қолмайди. У маҳаллий жамоада эркин, бир-бирига сидқидилдан кўмаклашишни кўради, ўзини унинг бир бўлаги деб ҳисоблайди, чунки

маҳалла унинг бошига мусибат тушганда яккалаб қўймайди. Шунинг учун ҳам у маҳаллани бошқариш ишига куч-ғайратини сарфлашни, керак бўлса, маблағини ҳам аямасликни ўзининг бурчи деб билади.

Ҳамма нарса дид билан боғлиқ. Мен анчадан бери шоир Е.Евтушенкони яхши кўраман ва ҳурмат қиламан. 1990 йилнинг январида биз тасодифан Тбилисидаги битта меҳмонхонада туриб қолдик. Умумий танишларимиз бизни таништириб қўйишди. Сухбат чоғида у ўзининг сўнгги шеърларидан қайсилари менга маъқул бўлганини сўраб қолди. Мен, "Коммунал квартирани айтиб йиғлаш" шеърингиз менга ёқади, у инсонлар биродарлиги ғоясига бағишланган, деб жавоб бердим. "Тўғриси, — дедим мен дангал қилиб, — бадий жихатдан у менга маъқул бўлди, аммо эсимда унинг фақат бир сатри қолди". У кулиб юборди ва: "Сиз жуда дилкаш экансиз. Ўзимга эса ўша шеъримнинг биттагина сатри ёқади", деди ва қўшиб қўйди: "Гуржистонга келсам, яйраб кетаман. Бу ерда, одамлар нечоғли қашшоқ яшамасин, дастурхон атрофида ҳаммага жой етади. Биз Россияда бундай самимийликни йўқотиб қўйяпмиз".

Мен то шу кунларгача маҳаллани, шоир тили билан айтганда, "олтин қўшничилик" ҳиссини, "кўзёш ва қувончларнинг кўзга кўринмас умумий ҳисоблагичи"ни сақлаб қолган ўзбек халқига ўзимнинг самимий эҳтиромимни изҳор этмоқчиман. Маҳаллада бугун ҳам бир шум хабар барча қўшнилари унинг юрагини ўртайди, неча асрлардан буён умумий дастурхон атрофида ҳар бир кишига жой топилади.

Маҳаллий жамоатларнинг умумдавлат аҳамиятига эга эканини ҳам эсдан чиқариб бўлмайди. Айнан маҳаллий жамоатлар инсонни табиий равишда давлат билан боғлаб турувчи, жамоатчилик манфаатлари ва иродасини ўзида мужассам этувчи жамоат тузилмалари тармоғидир. Бу сиёсий хатти-ҳаракатлар амалда қўллаб-қувватладиган ёки рад этиладиган ижтимоий макондир. Мен кўп марта демократия ривожланган мамлакатларда давлат ҳокимиятнинг барча поғоналарида турган кишилар маҳаллий жамоаларнинг у ёки бу заифликларидан таассуф билдиргани, уларни жамоат тартиби, фуқаролик ва ватанпарварлик заифликлари билан боғлаганининг гувоҳи бўлганман. Маҳаллий жамоат доирасида Ўзбекистонда истиқомат қилаётган турли миллатларнинг истаклари рўёбга чиқиши, шу билан биргаликда улар миллат сифатида сақланиб қолиши, бетакрор миллий анъана ва одатларини ривожлантириши мумкин.

Давлат ҳокимияти, унинг марказий ва маҳаллий органлари, аксарият мамлакатларда бўлгани каби, ҳудудий жамоалар қабул қилган қарорлар мақсадга мувофиқ келмаслигини эмас, аксинча, уларнинг хатти-ҳаракатлари қонун доирасидан четга чиқмаслигини назорат қилиши керак. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи қонуний қарор қабул қил-

ган пайтда давлат ҳокимияти, ўша қарор давлат манфаатлари нуқтаи назаридан нечоғли асосланган ва оқилона бўлмасин, уни амалга оширишга ҳалақит бермаслиги керак.

Менимча, Ўзбекистондаги Олий ва вилоят судларига давлат ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш ўртасида келиб чиқадиган келишмовчиликларни кўриб чиқиш ваколатини бериш лозим.

Кўпчилик маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш муассасалари ҳокимияти кучайтирилса ва уларга кенг имкониятлар берилиши давлат интизомини ва мамлакатдаги барқарорликни хавф остига қўяди, деб чўчийди. Турли қитъалардаги турлича цивилизацияларга мансуб мамлакатлар тажрибаси кўрсатишича, ҳудудий жамоалар даражасидаги кучли регионализм кучли марказий ҳокимият билан биргаликда ўтиш давридаги ижтимоий ҳаётни ташкил этишнинг энг мақбул кўринишларидан биридир.

Мактаб, касалхона, йўл, бошқа маиший объектлар, шунингдек, корхоналар қуриш каби масалаларда ҳудудий жамоалар билан ҳамкорлик қилиш ниҳоятда истиқболлидир.

Ўзбекистондаги ҳар қандай ҳокимият ушбу ўзига хос демократик ҳаёт тарзи билан ҳисоблашишга мажбур эканига ишончим комил. Президент И.Каримовнинг маҳалланинг ижтимоий мақомини мустаҳкамлаш борасидаги саъй-ҳаракатлари ўзбек жамоатчилигининг, турли ижтимоий қатламларнинг ҳурматини қозониши, қўллаб-қувватлашига сазовор бўлиши шубҳасиз.

“Агар маҳалла жамиятимизда ўзининг тегишли ўрнини эгалласа, агар маҳаллада тинчлик ва осойишталик бўлса, бизнинг ҳамма нарсага қурбимиз етади”. Бу Президентнинг кундалик амалий қадамларида, қабул қилаётган дастурий фармонларида ўз ифодасини топаётган шиордир. Бу фармонлар (1992 йил 12 сентябрдаги ва 1994 йил 23 августдаги) эҳтиёжмандларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш, ижтимоий тенглик, инсон шайини ерга урмайдиган ҳаёт шароитини таъминлаш борасида маҳаллага катта имконият ва ваколатлар берди.

Ҳокимият қонунийлиги: бугун ва эрта

Шундай қилиб, Ўзбекистон, аста-секинлик, тўхташлар билан бўлсада, айнан давлат ҳаётини демократиялаш йўлидан кетяпти, деб хулоса чиқаришга тўла асос бор. Лекин бу ҳокимият қай даражада қонуний? Фуқаролар қабул қилаётган қарорлари бажарилиши лозим бўлган бу ҳокимиятни қонуний деб биладими?

Умуман, ҳокимиятнинг қонунийлиги маълум даражада унинг иқтисодий самарадорлигига боғлиқ. (Сиёсий тизимнинг қонунийлигини ижтимоий-иқтисодий тизимдан айрича олиб қараш унчалик тўғри эмас.) Тарихда бунга мисоллар жуда кўп.

1973 йили Чилида демократиянинг мағлубиятга учраганини кўп жихатдан инфляция даражасининг бир йилда 756 % га етиши келтириб чиқарган иқтисодий танглик билан изоҳлаш мумкин. Германиядаги Веймар Республикасининг сўнгги йилларида ишсизликнинг ва ўта ўнг партиялар тарафдорларининг ўсиши бир-бирига бевосита боғлиқ бўлган.

Ва, аксинча, иқтисодий муваффақият сиёсий тузумнинг сўзсиз қонуний бўлишига имконият беради. Тайван, Жанубий Корея, Сингапур ҳукмдорлари иқтисодий ютуқлар натижасида ўз қонунийлик даражасини нисбий эркин сайловлар ўтказиш даражасигача кўтаришди. Бироқ, бунга Германия ва Япония янада ёрқинроқ мисол бўлиши мумкин, негаки уларга демократия босқинчи ҳокимият томонидан тақдим этилган ҳамда иккиланиш ва шубҳа-гумонлар муҳитида шаклланган. "Иқтисодий мўъжиза" бу тузумларни қонунийлик умуман йўқ даражадан, миллий ҳўрланиш даражасидан қонуний ва ҳурфикрлилик демократияларининг энг илғор сафига олиб чиқди.

Ислом Каримовнинг мамлакатда барқарорлик, фуқаролар тотувлиги ва миллатлараро муроса, иқтисодий муваффақиятларни таъминлаган, республиканинг ҳар бир фуқароси учун истиқболда фаровон ҳаёт кечирishi учун шароит яратаётган стратегияси ва тактикаси Президент ҳокимияти нечоғли қонуний эканини намойиш этди.

Президент И.Каримов ислохотлар муваффақиятини мамлакатда ушбу ислохотлардан манфаатдор бўлган ижтимоий қатламлар борлигида ва улар Президентни, унинг сиёсатини тўла қўллаб-қувватлашида кўради.

Менинг фикримча, айти кунларда республикада ижтимоий манфаатларнинг тўртта асосий гуруҳи таркиб топган. Биринчидан, янги ва эски давлат бюрократияси, иккинчидан, эски иқтисодий элита, аввало, саноат ва қишлоқ хўжалик корхоналари директорлари, колхоз (тақсимотга асосланган иқтисодиётнинг янги ёки эски номдаги ушбу хўжалик тузилмалари) раислари, учинчидан, янги иқтисодий элита, аввало, тадбиркорлар ва, ниҳоят, тўртинчидан, шаҳарлик ишчилар, деҳқонлар (тадбиркорлар эмас), зиёлилар, аҳолининг бошқа қатламлари.

Ушбу ижтимоий қатламлардан ҳар бирининг аксарият қисми Президент, унинг йўналиши, амалга оширилаётган ислохотлар тарафида. (Бундан фақат боя тилга олинган зиёлиларни истисно қилиш мумкин.)

Мен, аксарият қисми Президент тарафида, деб бежиз айтмадим. Билишимча, санаб ўтилган гуруҳлар ичида ундан норози бўлганлар топилади. Улар, гарчи озчилик бўлса-да, бор. Улар, умуман, йўқ бўлганда, ажабланиш мумкин эди. Ҳеч қачон, ҳеч бир демократик ва демократлашаётган мамлакатда давлат бошлиғи юз фоиз, бир овоздан қўллаб-қувватланмаган. Бундай бирдамлик тоталитар тузумларнинггина кулгили ва шармандали имтиёзидир.

Бугунги кунда Ўзбекистонда Президент ҳокимиятининг қонунийлиги борасида ҳеч қандай муаммо йўқ, аммо бутун бошли давлат ҳокимияти тўғрисида мен бундай дея олмайман. Менинг кузатишимча, давлат аппарати, аввало ва асосан, маъмурий аппарат ишонч ва ҳурматга сазовор эмас.

Президент замон талабига жавоб бера оладиган кучли бошқарувчи кадрлар тақчиллиги тўғрисида куйиб-пишиб гапиради, кўпинча у ёки бу давлат тузилмасини яратиш тўғрисида мазкур тузилмани ишнинг кўзини билиб бошқара оладиган одамларни топмагани учун қарор қабул қила олмаётганини айтади.

Бироқ, менинг фикримча, бу ерда ишнинг кўзини билмаслик асосий муаммо эмас. Пойтахтдаги ва жойлардаги давлат аппаратида янги ҳокимиятни фуқаролар ва чет элликлар кўз ўнгида обрўсизлантираётган номаъқул тўралар истаганча топилади. Халққа ўз коммунист ўтмишдошларига нисбатан ҳам беписанд, тўраларча муносабатда бўладиган амалдорлар ҳалиям оз эмас. Ўз тажрибамдан келиб чиқиб шуни дадил айтишим мумкинки, улар билан мулоқот қилиш жуда қийин.

Юксак лавозимли амалдорлар орасида ўз манфаатларига ўралашиб, пайт пойлаб юрганлар ҳам, ҳатто, Президентнинг обрў-эътибори гашига тегадиганлар ҳам бор. Менинг назаримда, айрим сиёсий хатолар сабаби ишнинг кўзини билмасликда эмас, аксинча, ўзига хос манфаатпарастликдадир.

Бир ибратли воқеани ҳикоя қилиб бермоқчиман. Мен бир вақтлар Новороссийск яқинида жанг қилган бир ветеран билан учрашган эдим. Ўша вақтлар у сиёсий ходим бўлган ва тез-тез ўзининг бевосита бошлиғи Л.Брежнев билан мулоқотда бўлиб турган экан. Етмишинчи йилларнинг охирида у арзимаган бир айб билан партиядан ўчирилади ва Россиянинг ўзи яшаган чекка бир шаҳарчасида ишдан ҳам ҳайдалади. Ўша ернинг ўзида ҳеч бир натижа чиқмагач, бир бало қилиб, Брежневнинг қабулига киради.

Брежнев уни яхши қарши олади, ўзининг самимий дўстлик туйғуларини изҳор қилади ва шу вақтнинг ўзидаёқ шикоятни ўрганиб чиқиб, адолатни тиклаш учун ишга киришишни буюради. Бироқ, у мурожаатларига қуруқ жавобдан бошқа ҳеч нарса ололмайди, ишида ҳам ўзгариш бўлмайди. У ҳамон ишсиз, ҳўрланиб, ҳақоратланиб юраверади. Не-не машаққатлар билан ўзи яшаётган шаҳар партия қўмитасининг иккинчи котибига учрашади. Иккинчи котиб унга гапнинг пўсткалласини айтиб қўя қолади: "Сиз гўл экансиз. Қайтиб Брежневнинг олдида киролмайсиз. Мабодо, мўъжиза рўй бериб, кириб қолганингизда ҳам Брежнев ўз аппаратчиларига эмас, сизга ўшқириб беради. Уни нокулай аҳволга солиб қўйганингиз учун сизни шикоятчидан олиб, шикоятчига солади. Сизнинг арзингизга қулоқ солмаётганлар буни яхши билади. Сизга маслаҳатим, яхшиси, тақдирга тан беринг".

Хужжатларни ўз кўзим билан кўрганим учун бу воқеа чиндан ҳам содир бўлганига ишончим комил. Бу воқеа Президент И.Каримов билан навбатдаги учрашувимдан сўнг, Ўзбекистонга келиб, сўнгра Франкфуртда туриб, ушбу китоб учун материал йиғашганда эсимга тушди. Ким билан учрашмай, кимга мурожаат қилмай, мен ҳамкорлик қилишни ошкора ёки зимдан истамаслик ҳолатига дуч кела бошладим, айрим амалдорлар мен билан мулоқот қилишни, телефонда гаплашишга рўйи-хуш бермас эди ва ҳ.к. Бир сўз билан айтганда, обдон синовдан ўтган ўша технология амал қилар эди.

Мен буларни ўз аламинини тўкиб солиш учун ёзаётганим йўқ. Мақсадим бошқа. Биринчидан, агар Президент ушбу сатрларни ўқиса, ушбу ахборотни қабул қилади. Унинг фойдаси ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. У, буюк шоир таъбири билан айтганда, "ғўзал ёлғон хунук ҳақиқатлардан афзал" деб биладиган киши эмас. Ва, иккинчидан, Фарб ўқувчисига Ўзбекистон Президенти Фарб матбуоти у ёки бу даражада унинг номи билан боғлаётган бемазагарчиликлар тўғрисида ҳеч нарса билмаслигини айтиб қўйишдир.

Ўтган аср донишмандларидан бири: "Агар бехато жамият қуришнинг қоида ва принциплари излаб топилганида ҳам, унга тайёр бўлмаган маъмуриятсиз ҳеч бир қоида чидамас ва амалга ошмас эди", деганида минг бор ҳақ эди.

А.Акаевнинг Дэвид Рокфеллер билан ўзим Президентнинг маслаҳатчиси сифатида гувоҳи бўлган суҳбатини эслайман. Суҳбат 1991 йилнинг 21 октябрь куни Рокфеллернинг Нью-Йоркдаги офисида бўлиб ўтган эди. У Акаевдан: "Қирғизистонда қандай ислохотлар ўтказмоқчисиз?", деб сўради. Акаевнинг республиканинг бозор иқтисодиётига ўтиши тўғрисидаги кўтаринки ҳикоясини тинглаб бўлгач, бир оз ўйлаб туриб: "Жаноб Президент, олдинги коммунистик ҳокимиятдан қолган аппарат билан ислохотларнинг тез орадаги муваффақиятига умид қилиб бўлмайди", деди. Сўнгра сиполик билан қўшиб қўйди: "Гапларим сиз учун янгилик бўлмаса керак. Сиз ҳам, эҳтимол, шундай деб ўйлаётгандирсиз". Эслашимча, Акаев жавоб беришдан ўзини олиб қочган эди.

Кейинги пайтларда Президентнинг ташаббуси билан раҳбарлик ишига бир қанча ёш, шу билан бирга профессионал жиҳатдан яхши тайёргарлиги бор мутахассислар тайинланмоқда. Мен улардан бир қанчаси, жумладан, Президент ҳузуридаги Стратегик ва минтақавий тадқиқотлар институтининг директори, том маънодаги зиёли, ҳуқуқшунослик фанлари доктори, Олий Мажлис депутати Мирақбар Раҳмонкулов билан учрашганман. Улар, ҳақиқатан ҳам, ўз Ватани ва Фарб маданиятини яхши биладиган, сиёсий табиатида кўра, демократия ғоялари ва принципларига содиқ янги сиёсатчилар авлодидир. Бу янги қон ҳозирги кунда давлат ҳокимияти томирларида оқаётган қонга қўшилиб кетади, ҳокимият уни қабул қилади, деб ишонгинг келади. Шундагина янгиланиш жараёнини ортга қайтариб бўлмайди.

Карлайлнинг фикрича, "Каримовнинг атрофида либерал, Фарб мамлакатларининг тараққиёт йўлига мойил шахслар бор. Лекин улар эртанги кундан ташвишга тушиб қолишган".

Тошкентда 1993 йилнинг январида очилган янги университет Фарб талабларига жавоб берадиган дипломатлар, журналистлар ва менежерлар тайёрлаб бериши керак. У ерда халқаро таълим стандартлари жорий этилмоқда. Фарб дарсликлари ва муаллимлари, муаллимлар ва талабалар алмашиш раҳбарларнинг демократияга, Фарб иқтисодий моделларига содиқ янги авлодини тайёрлаш ишига ҳисса қўшмаслигига ишониш қийин" (191, 192-с.).

Д.Карлайл, Ўзбекистонда яқин келажакда давлат ҳокимиятининг мустақамланиши ёшлар Президентни қай даражада қўллаб-қувватлашига, унинг ортидан нечоғли "шодон ва жасур" эргашишига боғлиқ деган мулоҳазани ўртага ташлайди. Унинг фикрича, республикада, аввало, умумдавлат миқёсидаги бошқарувга қаратилган махсус ёшлар сиёсатини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Лекин Президент Ўзбекистондаги бошқарув услубини қанчалик "файзиёб қилиш"га уринмасин, бу ишни бир кунда амалга ошириш қийин. Бу ерда аъёналарни ҳам ҳисобга олиш керак. Тоталитар тузумдан қолган шахс ҳокимияти асоратлари тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Эҳтимол, бу соҳада матбуотни, бошқа оммавий ахборот воситаларини ишга солиш лозимдир. Бошқарилувчан ошкоралик ва соғлом танқид, табиийки, суд, суд ҳокимияти нафақат коррупцияга, қолаверса, бюрократизмга қарши курашда зиён қилмайди. Суд амалда амалдорлар зуғумидан ҳимоя қиладиган бўлиши керак.

Бу йўналишда яна нима ишлар қилиш мумкин? Бу, немислар таъбири билан айтганда, "яхши савол" ("қийин савол" маъносида). "Унинг аниқ ечимини билмайман, аммо у, умуман олганда, давлатга хавф соловатган ларзалар белгисидир". Кўп йиллар аввал бошқа бир мамлакатда, айнан шунга ўхшаш баъзида айтилган сўзларга мен нима қилиш кўшимча қила олардим. Ишқилиб, мен янглишган бўлайда.

Ўзбекистонда мулкка муносабатнинг ўзгариши элита гуруҳлари тутган мавқеларнинг ҳам сезиларли ўзгаришига сабаб бўлди. Бунга, асосан, давлат аппарати хизматчилари, саноат корхоналари директорлари, тадбиркорлар ўртасида, қисман, колхозлар, совхозлар, аграр ва ер ислоҳоти сўниб бораётгани туфайли фермерлар ўртасида кўриш мумкин. Боз устига, айрим элита гуруҳлари ўртасида ва ичида тафовутлар кучайди.

Бевосита иқтисодиётни бошқариш соҳасида давлат ролининг камайиши ва ҳўжаликлар фаолиятининг эркинлашуви уларни ўзаро боғлаб турувчи сиёсий кучни бошқа бир восита билан алмаштириш (давлат аппарати то шу кунгача айнан шу вазифани ўтаб келмоқда), элиталар ўртасидаги ҳамкорликнинг янги принципларини излаб топиш муаммосини келтириб чиқарди.

Гапнинг пўсткалласини айтганда, ислохотларнинг янги босқичи ҳокимиятнинг марказий, шунингдек, минтақавий тузилмаларида хизмат қиладиган айрим амалдорлар (уларнинг умумий манфаатлари нуқтаи назаридан) учун фойдасиз бўлиб қолди. Аксинча, ислохотлар мазмуни ва табиати бўшаб қолаётган ёки илгари банд бўлмаган иқтисодий ўринларни эгаллаб бораётган янги тадбиркорлар қатламининг, амалдорлар васийлигидан қутулишга интилаётган директорлар корпусининг манфаатларига мос келади.

Бугунги Ўзбекистоннинг сиёсий ҳаётига дахлдор кўпгина муаммолар бор. Уларга тегишли саволлар ичида энг муҳими қуйидагидир: Президент Каримов илгаригидай муаммоларни бошқарув аппарати, маҳаллий ҳокимиятларга суяниб ҳал этиши мумкинми?

Ўзбек жамиятининг бугунги аҳволи, унинг тараққиёт ва етуклик даражаси Президент сиёсатини амалга ошириш ишига нафақат у бошлиқ маъмурият, нафақат парламент ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларини, қолаверса, фуқаролик жамиятининг жамоа ҳаракати, мустақил касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотларини жалб этиш имконини берадими? Ўзбекистонда ҳокимиятнинг эртанги қонунийлиги бу саволга қандай жавоб топишга боғлиқдир.

БЕШИНЧИ БОБ

КЕНГАЯЁТГАН ЭРКИНЛИК МАЙДОНИ

Audiat et altera pars¹ .

Гапимни, машхурлигига қарамасдан, тез-тез эсдан чиқиб қоладиган бир ҳақиқатдан бошламоқчиман.

Ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий тараққиёт даражаси унинг фуқаролари эга бўлган эркинликлар йиғиндиси билан, ижтимоий тараққиёт суръати эса ушбу эркинликлардан фойдаланиш даражаси билан белгиланади. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, уларни ҳимоя қилиш мавжуд тузум инсонпарварлигининг ягона аниқ кўрсаткичидир.

Айни пайтда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари барча собиқ шўро мамлакатларида ҳокимиятга йўл очувчи, халқаро ҳамжамият тан олиши ва ёрдам беришини кўзда тутувчи доимий бир шиорга айланиб қолди. Бу мавзунинг ҳокимият томонидан, ундан-да кўпроқ муҳолифат томонидан такрорланавериши унинг авра-астарини чиқариб юборди.

Шу билан биргаликда, ўша мамлакатларнинг бирортасида ҳам жамоатчилик инсон ҳуқуқларини менсимаслик иллатидан қутула олгани йўқ, уларнинг ажралмаслиги, муқаддаслиги ва мустаҳкамлигини идрок этиш борасида кескин ўзгариш кўзга ташланмайди. Ушбу мамлакатларнинг ижтимоий ҳаётида, гарчи Конституцияларида ёзиб қўйилган бўлса-да, нафақат инсон ҳуқуқларининг устуворлиги, қолаверса, уларни ҳурмат қилишнинг ўзи ноёб ҳодиса. Бундан Ўзбекистонни истисно қилиш мумкинми?

1995 йил 25 августдаги Ўзбекистон мустақиллигининг тўрт йиллигига бағишланган брифингни эсга олайлик. Бир ғарблик мухбир Ўзбекистондаги инсон ҳуқуқларининг аҳволи тўғрисида савол берди. Каримовнинг бу саволга жавоби шундай бўлди: "Бу саволни ярим ёки бир йил олдин бериш керак эди. Сиз кеч қолдингиз. Энди бундай муаммо йўқ. Бунга америкалик машхур кузатувчилар ҳам гувоҳлик бериши мумкин. Биз мазкур масала бўйича уларнинг фикрига ҳурмат билан қараймиз".

Мен, барибир, ҳақиқий аҳвол бундай эмас, деб ҳисоблайман. Бу соҳада, гарчи ютуқлар ҳам бўлса-да, бир эмас, кўплаб муаммолар бор. Янаям аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Ўзбекистонда эркинлик майдонини кенгайтириш тамойили кўзга ташланмоқда. Бу фактни бутун дунё тан олмоқда. Агар Ўзбекистон бундан бир йил муқаддам айнан ушбу масала юзасидан энг кўп танқид қилинганлар сафида бўлганини

¹Лотинча: "Бошқа томоннинг фикрига ҳам қулоқ солиш керак".

инобатга олсак, мамлакат ижтимоий ҳаётида инсонийлик мезонини баҳолашдаги бундай ўзгаришларнинг аҳамияти янада яққолроқ кўзга ташланади.

"Хельсинки вотч" энг кўп ва кескин танқид қилувчи халқаро ташкилотлардан бири эди.

Бу ташкилот ўзининг кўпгина МДХ мамлакатларида инсон ҳуқуқлари поймол этилаётгани тўғрисидаги маърузалари билан машҳурдир. Минтақалар бўйича маърузалар маълум муддатларда алоҳида китоб ҳолида чоп этилади ҳамда сиёсий, иқтисодий ва ҳатто, ҳарбий таъсир ўтказиш кучига эга бўлган халқаро ташкилотларга юборилади. Шундан ҳам билса бўладики, бу ташкилот жуда катта таъсир кучига эга. У юксак даражада аниқлик, пухталиқ ва холислиқни талаб этадиган масъулиятли ишни амалга оширади.

"Хельсинки вотч"нинг маърузалари намуна даражасидаги ишлигига қарамасдан, баъзан келтирилаётган фактлар ва чиқарилаётган хулосалар бобида жиддий нуқсонлардан ҳам холи эмас. Масалан, "Хелсинки вотч"нинг Қорабоғ урушининг етти йиллигига бағишланган маърузаси Тоғли Қорабоғда жиддий эътирозларга сабаб бўлди. Фактлар бўйича ҳам, содир бўлаётган айрим ҳуқуқбузарликлар тўласинча давлат сиёсати билан боғлиқ деган хулоса бўйича ҳам эътирозлар туғилди.

"Хельсинки вотч" 1993 йили "Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари" номли маъруза чоп этди. Маърузада фактлар ва тавсиялар ўрин олган. Менинг маърузада баён этилган фактларга эътироз билдиришга асосим йўқ. Эҳтимол, доимо бўлмасаям, баъзи ўринларда инсон ҳуқуқлари чиндан ҳам бузилган бўлиши мумкин. Бироқ, Тоғли Қорабоғ бўйича тайёрланган маърузадагидай, уларни давлат сиёсати оқибати, деб қарашга ҳеч қандай асос йўқ. Ишончим комилки, уларнинг кўпчилиги ҳақида Ўзбекистон Президенти ё, умуман, эшитмаган ёки улар содир бўлгандан сўнггина хабар топган.

Менимча, бундай айрим инсон ҳуқуқлари бузилиши учун давлат маъмуриятининг мансабдор шахслари жавоб бериши керак. Фақатгина "Хельсинки вотч" маърузаларининг эмас, немис ва бошқа Фарб матбуоти саҳифаларидан ҳам тушмаётган айрим муҳолифат вакиллари таъқиб қилиш ҳолларининг олдини олиш мумкин. Шахсан мен айнан ўша кишилар қонунни бузгани ва уларни жиноий жавобгарликка тортишга асос борлигига шубҳа қилмайман. Бироқ, ҳокимиятнинг (қонунда кўзда тутилган тартибда) олижаноб вазминлиги мамлакатда ва чет элларда унинг обрўсини мустаҳкамлаш учун кўпроқ фойда келтирган бўлур эди.

"Хельсинки вотч" маърузасида келтирилган фактлар кишини ўйлантириб қўяди, бироқ чиқарилган хулосалар ташкилот вакиллари мамлакатдаги вазиятни унчалик яхши билмаслигини кўрсатади. Иккита мисол келтирмоқчиман.

Маърузанинг 18-саҳифасида қуйидагилар ёзилган: "Муқобил сиёсий тузилмаларга кескин ҳужум қилиниши оқибатида 1991 йилги Президент сайловида Ислон Каримовга қарши фақат Муҳаммад Солиҳ ўз номзодини қўйди". Эътибор беринг, бу Қирғизистонда ҳам, Қозоғистонда ҳам, Туркменистонда президент сайловида муқобил номзодлар қатнашмаган бир пайтда содир бўлди.

Ёки маърузанинг 72-бетидаги мана бу тавсияни олайлик: "1989 йил июнида Қўқонда, 1990 йил мартида Паркентда, 1990 йил декабрида Наманганда, 1992 йил январида Тошкентда содир бўлган намоёнчиликлар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ўртасидаги тўқнашувларни пухта текшириш учун мустақил ишчи гуруҳ тузиш керак. Бу ишчи гуруҳнинг якуний ҳулосаларини халққа етказиш, тўполонлар учун жавобгар шахсларни суд қилиш, судлар жараёни адолатли, очик, тўласича халқаро меъёрларга мос келишини таъминлаш лозим".

Шуни ҳам унутмаслик керакки, бундан тўрт-беш йил олдин содир бўлган воқеаларни пухта текшириш ва суд қилиш мавжуд барқарорликка путур етказиши, узоқ вақтгача мамлакатдаги фуқаролар осойишталигини бузиши мумкин. Бу турган гап.

Бир сўз билан айтганда, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотларига ҳам олижаноб вазминлик ва нарсаларни баҳолашда бағрикенглик қилиш зиён қилмас эди.

Айрим кишиларнинг ҳам танқидий мулоҳозаларини келтириш мумкин.

Бир америкалик жамоат арбоби сиёсатшунос олимларнинг ўтган йилги анжуманларидан бирида Ўзбекистонни "ёпиқ мамлакат" деб атади. Фикрининг тасдиғи сифатида шундай маълумотни келтирди. Ўзбек университетларидан бирининг кафедра мудирини АҚШга хизмат сафарига борганида у билан танишиб, дўстлашиб қолган экан. Ўзбекистонлик меҳмон уни юртига таклиф этишга ваъда берибди ва ўз сўзининг устидан чиқибди. Ректор ёки унинг ўринбосари имзоси билан таклифнома келибди. Таклифномани олгач, виза олиш билан боғлиқ югур-югур тўғрисида бош қотириб ўтирмай, Тошкентга жўнаб кетибди. Бироқ, уни аэропортда кутиб олган дўстининг ялиниб-ёлворишларига қарамай, виза масаласини ҳал этиш имкони бўлмабди ва ўша арбоб Тошкент аэропортидан юртига қайтиб кетибди.

Менинг ҳам Тошкент аэропортидаги турли хизматлар чиғиригидан ўтишимга тўғри келган. Албатта, муаммолар бор. Чет элликларга ҳам, мамлакат фуқароларига ҳам, шахсиятига тегмай, ҳурматини жойига қўйиб муомала қилиш керак. Давлат аппаратининг айрим мансабдор шахслари билан муомала қилиш ҳам одамнинг нафсониятига тегеди.

Амалдорларнинг бундай боқибегамлиги давлатнинг обрўсини тўкади, одамларнинг асабини эгавлайди, ғазабини қўзғатади. Азал-азалдан олижаноблик, муомала маданияти ўзбекларга хос хусусият бўлиб

келган. Шунинг учун ҳам мен одамгарчилик ва лутф тўғрисида гапиряпман. Мамлакат раҳбарияти ўзбек маънавияти шамларидан бирортаси ўчиб қолишига четдан томошабин бўлиб қараб турмаслиги керак.

Ўрмон битта дарахтдангина иборат эмаслигини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Бу нохуш фактлар ортида Ўзбекистон Президенти ва унинг сафдошлари инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари билан боғлиқ оғир муаммолар юкини жойидан силжитиш борасида тер тўкиб, тарихий миқёсга эга бўлган буюк ишларни амалга ошираётганини кўрмаслик ҳам мумкин.

Қайси эркинликларни Яратганнинг ўзи ато этган?

АҚШда анча йиллардан бери "Озодлик уйи" ("Freedom House") номи бообрў ташкилот фаолият кўрсатмоқда. Бу давлатга қарашли бўлмаган ташкилотнинг бош вазифаси у ёки бу мамлакатдаги эркинлик даражасини аниқлашдир. Бу ерда шундай баҳолар мезони ишлаб чиқилганки, унга асосан у ёки бу давлатнинг эркин, ярим эркин ёки, умуман, эркин эмаслигини аниқлаш имкони бор.

Собиқ шўро республикаларидан фақат Литва бир неча йиллардан бери эркин давлатлар қаторидан жой олиб келмоқда. Хусусан, унинг бошқарув шакли ва эркин сайловлар тўғрисида умумхалқ сўрови ўтказишга қодирлиги ижобий баҳоланмоқда. Эстония ва Латвия эса руслар ва рус тилида сўзлашувчи аҳоли ҳуқуқларини камситадиган сайлов ва фуқаролик тўғрисида қонунлар қабул қилгани туфайли эркин мамлакатлар қаторидан ярим эркин мамлакатлар сафига тушиб қолди. Россия, Украина, Белоруссия — славян республикалари ҳам ярим эркин мамлакатлар қаторида.

Марказий Осиё республикалари ичида энг яхши кўрсаткич Қирғизистонга тегишли. Республика фуқароларининг сиёсий ҳуқуқлари унчалик яхши баҳо олмаган бир пайтда, син (экспертиза) натижаларига кўра, фуқаро эркинликлари даражаси юқори баҳоланди. Синчилар Қирғизистонни ушбу кўрсаткич бўйича Германия, Япония, Греция, Чили билан бир қаторга қўйишмоқда. Президент Акаевнинг "майин демократик инқилоб"ни амалга оширишдаги шахсий ҳиссаси юқори баҳоланмоқда.

Қозоғистоннинг рейтинги "ҳокимият тепасида турган режим, республика аҳолисининг, аввало, русларнинг норозиликлари келтириб чиқариши мумкин бўлган оқибатлардан чўчиб авторитаризмдан воз кечишга шошилмаётгани" туфайли тушиб кетмоқда. Ўзбекистоннинг рейтинги ҳам паст. Туркменистон эса Либерия, Экваториал Гвинея диктатуралари ҳамда Қатар ва Бутаннинг ўрта асрларга хос мустабиллик тузумлари билан бир қаторга тушиб қолган.

Бошқа давлатлар тўғрисида гапирмоқчи эмасман, аммо Ўзбекистон масаласида дунё жамоатчилиги янглиш ахборот олаётгани шундоқ кўришиб турибди. Мен ҳозир тўпланган маълумотларнинг ишончилиги, юксак

даражада тайёрлангани тўғрисида эмас, бутунлай бошқа нарсани гапирмоқчиман. Бир нарсани ҳеч ақлимга сиғдирилмайман: қандай қилиб Ўзбекистон Нидерландия ёки Швецияга нисбатан бир хил мезонларни ҳеч бир ўзгаришсиз қўллаши мумкин? Қандай қилиб у ёки бу мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий барқарорлик аҳволи, ижтимоий дастурларнинг бор-йўқлигидан кўз юмиб, эркинликнинг умумий даражасини баҳолаш мумкин? Қандай қилиб муайян маданият ва ижтимоий-маънавий муҳитни ҳисобга олмаслик мумкин?

Юқорида "Чили модели", Чили ҳарбий ҳукуматининг 1974 йил 11 мартда қабул қилган Декларациясида баён қилинган принцип ва йўллар тўғрисида гапирилди. Улар мазмунан тоталитар давлатдан, ҳеч ким ва ҳеч нарсани тан олмайдиган бошбошдоқликдан либерал демократияга ўтиш даврининг америкалик маслаҳатчилар иштирокида ишлаб чиқилган принцип ва йўллари эди.

"Инсон, — дейилади Декларацияда, — Яратганнинг инъоми бўлмиш табиий ҳуқуқларга эга. Давлат бу ҳуқуқларни тан олибгина қолмасдан, уларни ҳаётга татбиқ ҳам этиши керак. Лекин аксарият халқнинг анъаналари, дунёқарашини, маълум бир дин билан мустаҳкам алоқасини, унинг маърифийлиги шаклини ҳам эсдан чиқармаслик керак".

Эркинлик яшаш тарзи сифатида фақат ривожланган иқтисодиёт ва ижтимоий тараққиёт билан бевосита боғлиқ ҳамда уларнинг натижаси кўринишидагина мавжуд бўлиши мумкин деган қоида илгари сурилади. Мамлакат ижтимоий ҳаётида яқин вақт ичида эркинликни қарор топтириш мумкин, деб ўйлаш хомхаёлдан бошқа нарса эмас. Ушбу буюк мақсадга эришиш сари фақат зарур шарт-шароитларни яратиш йўли билан бориш мумкин ва зарур.

Фарбда, шунингдек, "Freedom House"да бундай бамаъни фикрларни нимагадир ҳаммага нисбатан ҳам қўллашмайди. Чили учун — марҳамат. Ўзбекистон учун эса — асло. Ҳанузгача инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига муносабат "совуқ уруш"нинг мафкуравий қуролига бўлган муносабатдан фарқ қилмайди. Дарвоқе, бу қурол Фарбнинг бу урушда енгиб чиқишига сабаб бўлган эди.

Шу билан биргаликда, ривожланган демократик жамиятда ҳамма бирдай эътироф этадиган қадриятлар ва либерал демократия муассасалари шароитидаги инсон ҳуқуқлари ўтиш даврини бошидан кечираётган жамиятлардаги инсон ҳуқуқларидан батамом фарқ қилади. Чунки бу жамиятларда якка шахс ҳукмронлиги тартиби, эски тоталитар тизимнинг анъана ва таомиллари сақланиб қолган.

Инсон ҳуқуқлари ривожланган иқтисодиёт ва ижтимоий соҳага эга бўлган эркин демократик жамиятда бошқа демократик муассасалар: Президент ҳокимияти, парламент кабилардан мустақил "блок"дир. Қонун ва суд уларни тўла қўллаб-қувватлайди ва ҳимоя қилади. Боз устига, бу ерда инсон ҳуқуқлари бутун давлатчилик тизимини қуришда ҳаракатнинг бошланиш нуқтаси ва камертон вазифасини ўтайди.

Ўтиш даврини бошидан кечираётган жамиятнинг ижтимоий координатлар тизимида ҳақиқий демократия даражаси баланд бўлиши мумкин эмас. Инсон ҳуқуқлари категорияси демократиялаш жараёнларида, қадриятлар борасида кимдан ўрнатилган олиш масаласини ҳал этишда, бугунги муайян иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муаммоларни ечишда ва тараққиётнинг тўғри истиқболларини ишлаб чиқишда таянч вазифасини ўтай олмайди.

Демократия ғояларининг ҳақиқий тарафдорлари Франклин Делано Рузвельтнинг "Тўрт эркинлик тўғрисида"ги нутқидан иқтибос олишни ёқтиришади. Мана ўша маълум ва машҳур кўчирма: "Биз ташвиш ва хавфлардан халос этмоқчи бўлаётган келгусида инсонга йўлдош тўрт эркинлик асосида қурилажак дунё кўз ўнгимизда намоён бўлади. Улардан биринчиси, дунёнинг қайси бурчагида бўлишидан қатъи назар, сўз эркинлигидир. Иккинчиси, бутун дунёда диний эътиқод эркинлиги. Учинчиси, эҳтиёждан эркинлик. Бу эркинлик ҳар бир мамлакат фуқароларининг тинч, фаровон ҳаётини таъмин этадиган иқтисодий муносабатлар соҳасида ўзаро бир-бирини тушунишдир. Тўртинчиси, бу қўрқувдан эркинликдир, яъни бутун дунёда қурулларни бирор мамлакат иккинчи бир мамлакатга бостириб қира олмайдиган даражада қисқартиришни англатади".

Мен Ф.Д.Рузвельтни, унинг донишмандлигини ва обрўсини жуда ҳурмат қиламан. Бироқ, фикри ожизимча, эркинликларнинг у таклиф этган тартиби барча даврлар ва барча халқлар учун ҳам тўғри келмавермайди. Ҳар бир муайян вақт ва ҳар бир муайян мамлакатда у ёки бу эркинликнинг реал аҳамияти турличадир. Давомли иқтисодий бўҳрон, жиноятчиликнинг кўплиги ва ташқаридан хавф туғилган шароитда давлатнинг коррупцияга қарши кураш, фуқароларнинг тинчлигини ҳимоя қилиш каби мажбуриятларини бажариши энг муҳим вазифа бўлиб қолмаслиги мумкин эмас. Мамлакатдаги вазиятни издан чиқарадиган хатти-ҳаракатлар (улар нима деб аталишидан қатъи назар) учун давлат ўзининг барча эшик ва деразаларини қандай очиб қўяди? Менимча, Афғонистон чегарасига яқин ерда жойлашган қишлоқдаги тожиклар ёки Сараевода яшовчилар учун биринчи навбатда сўз эркинлиги эмас, тирик қолиш муҳимдир. Бу Эфиопияда очликдан силласи қуриётганлар, МДХнинг турли мамлакатларида айни кунларда қашшоқ кун кечириётган минг-минглаб болалар ва болалар учун ҳам тегишли. Улар ўта қашшоқ кун кечиришмоқда. Уларга сиёсий баҳслардан кўра бир бурда нон афзал.

Қўрқувдан эркинлик ва эҳтиёждан эркинлик кўпгина мамлакатларда бошқачароқ талқин этилиши керак. Одамлар учун ўз уйининг хавфсизлиги, ўз шахри кўчаларидаги хавфсизлик муҳимроқ аҳамият касб этмоқда.

Бу эркинликларнинг ҳаётий зарурати тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Лекин "Freedom House"нинг санаб ўтилган ҳуқуқларни худо ато этган, шунинг учун ҳам улар табиийдир, деб қатъий гапириши эътироз туғдиради. Умуман, бандаларидан ҳеч кимга Яратганнинг иродасини белгилаш ҳуқуқи берилмаган.

"Freedom House"нинг бир қанча нашрларида шундай деб ёзилган: "Кейинги пайтларда халқаро ташкилотлар ўртасида инсоннинг асосий ҳуқуқлари рўйхатини кенгайтириш тамойили сезилмоқда. Улар сўз эркинлиги ва суд олдида ҳамманинг тенглиги каби фундаментал ҳуқуқларга меҳнат қилиш ҳуқуқи, таълим олиш ҳуқуқи, маданият, миллат ва, ҳатто, айнан бир хил ҳаёт даражаси ҳуқуқларини ҳам қўшишмоқда. Булар барчаси, албатта, нодир сифатлар, аммо бундай имтиёзлар ҳуқуқ сифатида талқин этилмоқда ва қабул қилинмоқда ҳамда бу билан асосий фуқаролик ва инсоний ҳуқуқлар қадрсизланиб қолмоқда. Устига-устак, улар барча одамлар эга бўлган ҳуқуқлар билан айрим шахслар, ташкилотлар ва давлатлар интилиши лозим бўлган мақсадлар ўртасидаги фарқни йўқотиб юбормоқда. Шахснинг ҳар бир интилишини ҳуқуққа айлантириб қўяётган ҳукумат сурбетликка йўл очиб беради" ("Что такое демократия", Вашингтон, 1992, на русском языке, стр. 11-12).

Нега айнан сурбетлик?

Одамнинг бўйнига ташқи қарз сиртмоғи илинмай туғилиш ҳуқуқи тўғрисида гапираётганларнинг сўзи адолатдан эмасми? Бугунги кунда Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзасидаги айрим мамлакатларда туғилаётган ҳар бир чақалоққа маҳаллий ҳукумат орттирган 2,5 -5 минг АҚШ доллари миқдорида ташқи қарз тўғри келади.

Ҳар бир кишининг тўлақонли ҳаёт кечириши учун етарли овқатланиш, озиқ-овқат муаммоси кундан-кунга кескинлашиб бормоқда. Бу 1966 йил 16 декабрь куни қабул қилинган Фуқаролик ҳуқуқи ва сиёсий ҳуқуқ тўғрисидаги Халқаро пактнинг 6-моддасида қайд этилган тўлақонли яшаш ҳуқуқининг мантикий давомидир.

Фарб мамлакатларида ҳам уларнинг совуқ урушдаги коммунизм устидан ғалабасидан сўнг асосий ҳуқуқлар тўғрисида бонг урилаётгани йўқ. Улар билинар-билинемас, иккинчи қаторга ўтиб қолмоқда. Оммавий ахборот воситалари уларга тобора оз эътибор бераётир. Сиёсий арбоблар ва сиёсий шарҳловчилар телевизор экранларидан, газета ва журналлар саҳифаларидан, сайловчилар билан учрашувлар чоғида: "Сиз эркинликни хоҳлайсизми ёки тенгликни?" деб мурожаат қилишади. Тенгликни, деб жавоб беради кўпчилик. (Бу, масалан, Германияда, жамоатчилик сўраб-билиш натижаларига кўра, аҳолининг 2/3 қисми тоталитаризмнинг ҳар қандай кўринишини қоралаб турган пайтдаги жавоб).

Фарбнинг энг фаровон мамлакатларида истиқомат қилаётган ва кундалик ташвишларга ботиб қолган минглаб кишилар шундай деб жавоб беришади. Улар учун турмушнинг энг муҳим қадриятлари ўз касби бўйича кафолатланган иш, зарур талабларга жавоб берадиган бошпана, унча қиммат бўлмаган тиббий хизмат, барча даража ва йўналишдаги таълим, шахсий ҳимояланганликдир. Президент И.Каримов буларнинг барчаси учун курашмоқда, ўз билим ва ғайратини сарфламоқда.

“Инсон ҳуқуқлари” тушунчаси қандай келиб чиққанидан қатъи назар, улар аҳамияти ва қўлланишига кўра ҳам диний, ҳам дунёвий бўлиб, диндорлар (христианлар, мусулмонлар, буддовийлар ва яҳудийлар) ва худосизларга бирдай тегишлидир.

Муҳими, ҳар ким бир нарсани яхши англаб, миясига қуйиб олиши керак, зикр этилган ҳуқуқ ва эркинликларни уларга давлат бермайди, аксинча, диний эътиқоди қандайлиги, қайси худо ёки динга эътиқод қилишидан қатъи назар, у туғилиши биланоқ Яратган томонидан берилади. Менинг фикримча, бу инсон ҳаётининг ҳар қадамда ўйлаб кўриш лозим бўлган ноёб ҳодисасидир.

Асосий мавзу шу экан, мен Ўзбекистондаги инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисида Фарбда қабул қилинган мезонлар ва изчиллик воситасида фикр юритмоқчиман.

Муҳолифат эркинлиги

Бу эркинлик, моҳиятан, жамият демократик қурилмасининг те-ран принципи — фикрлар хилма-хиллиги ифодасидир. Ўтиш да-вида янги мустақил давлатлардаги муҳолифат фикрлар хилма-хиллигидан бошқа ҳар қандай нарсанинг ифодачиси сифатида май-донга чиқиши мумкин. Мен бир вақтлар буни коммунизмдан кейинги даврга хос иллат билан боғлаган эдим. Бироқ тарихий ҳужжатлар-ни ўрганиб, бу иллат дунёнинг ўзи каби кўҳна эканлигига, маъри-фатли муҳолифат фақат ҳақиқий демократик давлатларда мавжуд бўлишига иқдор бўлдим.

Мен 1995 йил сентябрь ойида Исроилга борганимда бу мамлакат-нинг сиёсий ҳаётида рўй бераётган жараёнларни имкониятларим да-ражасида англаш ва баҳолашга ҳаракат қилдим. Бу жуда қийин эди. Негаки, И.Рабин ва Ш.Перес каби сиёсий арбобларнинг тинчликни сақлаш бобидаги саъй-ҳаракатларини жаҳон ҳамжамияти эътироф этаёт-ган ва юксак баҳолаётган бир пайтда муҳолифат ва муҳолифат қавми-даги матбуотнинг уларга қарши кескин ғазаб ва нафрат билан сафар-барлик ўтказиши воқеаларни тўғри қабул қилиш ва баҳолаш имконини бермас эди.

Хайриятки, ҳукумат бундай вазиятда, зиддиятларга бормай, ишини давом эттириш учун ўзида куч топа олди. Бироқ, мен ва мен билан суҳ-батлашган бошқа кишилар шунга амин бўлдики, жамоатчиликка бундай

рухий таъсир ўтказиш эрта бир кун дин мутаассиблари, бузгунчилар бошлаши мумкин бўлган бирор даҳшатли, аксилижтимоий ур-сурлар тариқасида моддийлашиши мумкин эди. Рабин ўлдирилмаган тақдирда ҳам бошқа бирор зўравонлик содир бўлишига замин тайёр эди.

Мана Фарбдаги кўплаб демократик марказларнинг мухолифат ҳуқуқини, мухолиф сўз эркинлиги ҳуқуқини реал воқеликдан узилган ҳолда илоҳийлаштириши оқибати. Бу ҳам мутаассибларча хомхаёл, сафсата сотишдир. Менинг назаримда, Марказий Осиё мамлакатларининг барчасида сиёсий эркинликларни суиистеъмол қилишга қарши ҳуқуқий тўсиқ қўйилмаса, Исроилдаги вазият у ерда ҳам такрорланиши эҳтимолдан холи эмас.

Француз тарихчиси Г.Буасьенинг "Рим Қайсарлари давридаги мухолифат" номли яхши бир китоби бор. Мазкур китоб 1915 йили Петроградда рус тилида чоп этилган. Унда ўша замонларда, нафақат жамоат, қолаверса, уруғ-аймоғи манфаатларини ҳам ифода қилмаган, фақат ўз сиёсий мақсадларига эришиш учун жамоатчилик фикрини чалғитиб, кўзғолон ва тўнтаришлар яшаш бобида устаси фаранг бўлган мухолифат жуда ёрқин тасвирлаб берилган.

Табиийки, инсоният ўзининг узоқ сиёсий тарихи давомида нафақат ҳокимият, балки мухолифатга нисбатан ҳам машҳур "тийилиш" ва "мувозанат" каби принципларни яратди. Бу ерда гап, аввало, "боодоб мухолифат" тушунчаси тўғрисида бормокда.

Демократик жамиятда томонлар унинг асосий қадриятларини инкор этмайди. Сиёсий рақиблар бир-бирини яхши кўриши шарт эмас, аммо улар бир-бирига нисбатан тоқатли бўлиши, ҳар бири бошқасининг қонуний ва муҳим аҳамиятга эга эканини тан олиши керак. Устига устак, жамиятнинг асосий қонун-қоидалари, жамият қонунлари ҳукуматни ҳам, мухолифатни ҳам бир-бирига тоқатли, улар ўртасидаги ижтимоий баҳсларнинг фуқаролик руҳида бўлишини таъмин этиши лозим.

Сайлов тугагач, унда енгилганлар сайловчилар қарорини қабул қилишга мажбур. Бу демократиянинг энг тўғри ва адолатли қондасидир. Агар ҳокимият тепасидаги партия, фракция, гуруҳ сайловда мағлубиятга учраса, тинч йўл билан ҳокимиятни топширади. Ким ютиб чиққанидан қатъи назар, иккала томон ҳам жамиятнинг умумий муаммоларини ҳал этиш борасида ҳамкорлик қилишга розилик беради. Бир ёки бир неча партия ва ёки ҳеч бир партиёга мансуб бўлмаган мухолифат, ўз аҳамияти ва зарурлигини ҳис этган ҳолда, жамият ҳаётида қонуний йўл билан иштирок этиши мумкин. Мухолифат вакиллари ҳукуматнинг ўзига хос сиёсий йўлига эмас, давлатнинг қонунийлигига, демократик жараёнга ҳамда сайловчилар иродасига шак келтирмаслиги керак.

Шуни ҳам тан олиш керакки, янги мустақил давлатлардаги мухолифат демократик қадриятларни ҳокимиятдан кўп бузса бузадики, кам бузмайди. У бошқалар фикрига тоқат, ижтимоий баҳсларнинг фуқаролик руҳини ҳурмат қилишни ўзига эп ҳам кўрмайди. Аслини олганда, сиёсат юритиш худбинларча, баъзи ҳолларда, ҳатто, сурбетларча ишдир. Бироқ, айти пайтда янги мустақил давлатларда рад этилиши мумкин бўлмаган қадриятлар ҳам мавжуд. Бу, аввало, мамлакатдаги барқарорликдир. Фақат у мавжуд бўлсагина инсон ҳуқуқларига давлат ҳуқуқларига нисбатан устуворлик бериш мумкин бўлади. Ўзбекистондаги мухолифат ҳам Қирғизистон ёки МДХнинг бошқа мамлакатларидаги каби ушбу қадриятларнинг тан олмайдигона эмас, мавжуд барқарорликка путур етказиш, фуқароларнинг тинчини бузиш йўли билан сиёсий обрў ва молиявий маблағ орттирмоқда.

Эрк бузғуни сувни лойқалар,
Ваҳимага тушади осмон,
Замин титрар, тинсиз чайқалар,
Зориллайди бечора ўрмон.

Бу ёрқин сатрлар яқинда ҳаётдан кўз юмган, уруш кўрган россиялик машҳур шоирлар авлоди вакили Михаил Дудиннинг қаламига мансуб. У ўлими олдида Россиядаги бугунги демократия тўғрисида шундай деган эди: "Бизни эркинлик эмас, бизнинг уни истифода этишдаги масъулиятсизлигимиз, бизнинг исталган пайтда ҳокимиятдан ҳокимиятни тортиб олиш эркинлигимиз алдади".

Ўзбекистонда ҳам, худди бошқа собиқ совет мамлакатларидаги каби, қизиқ бир ҳодиса: "ҳокимият мухолифати орқали ҳокимият сари юриш" урф бўлиб кетди. Қайта қуришнинг дастлабки йилларида одамлар тўда-тўда бўлиб мухолифатга киришар эди. Бу ўта фойдали ва умуман хавфсиз эди. Ўз хизмат поғонасининг бир неча поғонасидан ҳатлаб ўтишни истаган ҳар бир давлат хизматчиси, олимлик хислатларига эга бўлмаган илмий ходим ёки олий ўқув юрти домласи, қиладиган бошқа иши қолмаган ёзувчи ёки артист бир юмалаб сиёсий арбобга айланиб қоларди. Унинг айтгани айтган, дегани деган, у билан мамлакат ёки чет эллардаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари, тегишли юксак лавозимли кишилар ҳамда Ғарб давлатларининг обрўли ҳукумат ва ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилотлари ҳисоблашар эди.

Ўзбекистондаги давлат ҳокимиятига мухолиф кучларнинг ўзига хос белгилари бор. Улар ҳокимиятга эмас, асосан ва аввало, Президентга қарши. Улар ўз ижтимоий мақомидан, обрўли лавозимлардан айрилганини, сиёсий жиҳатдан кераксиз бўлиб қолганини Президентдан кўришади. Шунинг учун ҳам радикал коммунистлар радикал демократлар билан мухолифат сафларида ош-қатиқ бўлиб юришибди. Уларни бирлаштириб турган нарсa — шахсий ранж-алам.

Мана, Ўзбекистондаги сиёсий мухолифат вакиллари.

Шукрулло Мирсаидов. У қайта қуриш даврида тошкентлик сиёсатчиларнинг етакчи вакилларида бири бўлган. Д.Карлайлнинг фикрича, у Каримовнинг Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиблиги лавозимида кўтарилишига ёрдам берган. Каримов ҳокимият тепасига келгач, у дастлаб Бош вазир, кейинчалик вице-президент лавозимларида ишлаган. Айрим маълумотларга қараганда, Каримов уни эгаллаб турган лавозимидан четлатгандан сўнг, 1992 йил январь ойида Тошкентдаги Талабалар шаҳарчасида содир бўлган тартибсизликларни уюштиришда қатнашган. "Агар менинг талқиним тўғри бўлса, — деб ёзади Карлайл, — талабаларнинг тартибсизликлари ўзбек сиёсий элитаси ўртасида авж олиб кетган ҳокимият учун кураш билан бевосита боғлиқдир. Буни Тошкентда мен суҳбатлашган ҳар бир киши яхши англагани кўриниб турса-да, нимагадир у чет эллик кузатувчилар хотиридан фаромуш бўлган" (172-175-с.). Ш.Мирсаидов муҳожириликда яшади. 1995 йил ёзнинг бошларида Тошкентга қайтиб келди.

Муҳаммад Солиҳ (Салай Мадаминов). Унинг номи Ўзбекистонда анча машҳур. У қайта қуриш даврининг машҳур шоири, шеърларида таҳқирланган ўзбек зиёлиларининг ўз-ўзини англашини ифода этган. Солиҳ "Бирлик" сиёсий ҳаракати ташкилотчиларидан бири бўлган. У "Эрк" партияси асосчиси ва раҳбаридир. Республика Олий Кенгаши депутатлигига сайланган. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига бўлган биринчи сайловда И.Каримовнинг рақиби сифатида қатнашган. Ўзининг фикрича, у сайловда Каримовнинг таклифи билан Президентликка номзодини қўйган. Мағлубиятидан кейин у Каримов билан келиша олмаган. Каримов унинг сиёсий тақдирини ҳал этиш юзасидан берган ваъдасини бажармади, деб ҳисоблайди Солиҳ.

Айрим манбаларнинг тасдиқлашича, Солиҳ ўз маслакдошлари давраида ҳар қандай йўл билан Каримовни ҳокимиятдан четлатиш тўғрисида фикр билдирган. Лекин мен, ҳақиқатан ҳам, шундай бўлган, дея олмайман. Бироқ вазият ниҳоятда кескинлашиб кетди. Солиҳ чет элга кетишга мажбур бўлди.

Абдурахим Пўлатов — Тошкент университетининг илмий ходими, доценти, "Бирлик" раҳбари. Миллий ватанпарварлик ҳаракатининг экстремистик даври фаол намоёндаларидан бири. Ундан ҳам сиёсий арбоб чиқмади ва чет элга кетди.

Ака-ука Анвар ва Лермон Усмоновлар — Президент Каримовдан норози, янги ҳокимиятга керак бўлмаган европалашган ўзбек зиёлилари вакили. Иккаласи ҳам Россия газета ва журналларида Ўзбекистондаги ишлар аҳволини танқид қилувчи мақолалар билан қатнашиб турувчи публицистдир.

Ўзбек мухолифати, унинг раҳбарлари ёзаётган ва юритаётган мулоҳазалардан хулоса қиладиган бўлсак, Президент Каримов "халқ манфаатлари"ни оёқости қиляпти деган мавҳум бир тушунча асосида фаолият кўрсатади. Амалда эса, "халқ манфаатлари" тўғрисида бунчалик ташвиш чекишларнинг ортида кўпинча халқ манфаатларига дахлдор ҳеч нарса йўқ. Айни пайтда халқ нималар қилиши мумкинлигининг ёки тарихий жиҳатдан ҳали нималарга тайёр эмаслигининг мухолифатга мутлақо аҳамияти йўқ.

Ўзбек мухолифати миқдор жиҳатидан унчалик кўп эмас. Мен бу ерда унинг фаолларини назарда тутяпман. Менимча, бунинг сабаби, Фарбда айрим кишилар ёзаётганидай, уларга қарши давлат ҳокимияти машинаси ҳаракатга келтирилганида ёки кескин жазо чоралари қўлланаётганида эмас, аксинча, унинг аввалбошдан теран илдиз отмагани, халқ уни қўллаб-қувватламаганидир.

Мен бир неча марта Президент Ислон Каримовнинг ўз ҳокимиятининг уюшган мухолифлари тўғрисидаги мулоҳазаларини эшитганман. У ҳар сафар мухолифат билан мулоқотга тайёр эканини, бироқ Президент ва унинг ҳукумати тутган йўлдан ўзга оқилона, муқобил йўлни таклиф эта олмаётгани учун мулоқот мумкин эмаслигини очиқча айтар эди. И.Каримовнинг сўзлари самимий эканига шубҳа қилмайман. Мухолифлар ҳукумат нимаики қилмасин, рад этади. Рад этганда ҳам оқилона мулоҳаза ва мезонлар билан эмас, оддий одоб ва муомала маданиятини эсдан чиқариб, қуруқдан-қуруқ рад этади.

Каримов шундай саволни ўртага ташлайди: "Қани айтинг-чи, мухолифатнинг ортида қандай ижтимоий кучлар турибди, у қайси ижтимоий қатламларнинг манфаатини ифода этади?" Ва саволига ўзи жавоб беради: "Уларнинг ортида ўзларига ўхшаган, ҳокимият ва имтиёзлардан айрилган, номақбул сиёсий мақсадларни кўзлаган одамлардан бошқа ҳеч ким йўқ".

Мен ҳаммуаллифим Д.Карлайлдан Ислон Каримовнинг бу танқидий фикрини рад этадиган бирор-бир жўяли далил келтиришни илтимос қилдим. Чунки унинг етти пушти америкача демократия шароитида туғилиб ўсган, боз устига, келиб чиқишига кўра, ҳар қандай ҳокимиятнинг мухолифлари ёнини оладиган ирландиялик эди. Д.Карлайл саволимга бирдан жавоб бермади. У анчагача ёзувларини титкилади, ўйланиб қолди ва Каримовнинг танқидий мулоҳазаларини рад этадиган далиллари йўқлигини айтди. Унинг фикрича, мавжуд ҳокимият мухолифларининг аксарияти ноҳақ ва адолатсизларча ранжитилган кишилардир. Уларни, Президент бўлмаса, унинг атрофидаги амалдорлар ранжитган. Унинг билишича, Президентнинг мухолифлари орасида яхши ва ақлли кишилар анчагина. Улар, ҳарқалай, ҳокимият қўлида бўлган амалдорлардан ёмон кишилар эмас.

Мен унга эътироз билдиrolмадим. Боз устига, мен мухолифат раҳбарлари Президент томон, ҳеч бўлмаса, бир қадам ташлашини жуда-жуда истайман. Президент ҳам худди шундай жавоб қилишини мен яхши биламан.

Ғарб кузатувчиларининг фикрича, ўзбек мухолифати ичида Германияда муҳожирликда юрган Муҳаммад Солиҳ ҳамда Туркияда истиқомат қилаётган Абдурахим Пўлатов ҳал қилувчи роль ўйнайди. Айрим маълумотларга қараганда, Солиҳ ҳозир ўта фаол. "Бирлик" партияси аъзоларининг матбуотда айтилган фикрича, Солиҳ бутун мухолифат раҳбарлигини қўлига олишни ўзига мақсад қилиб қўйган. Улар, 1995 йил июль ойининг бошларида айнан Муҳаммад Солиҳ Пўлатовни партия раҳбари лавозимидан четлатишга уринди, бироқ, бу уриниш зое кетди, деб ёзишган эди.

Икки мухолифат раҳбарининг бир-бирига душманларча муносабати ҳаммага маълум. Бу зиддият замирида, кўпгина мухолифларнинг фикрича, И.Каримов билан мулоқотда биринчи бўлишга интилиш ётибди. Албатта, бундай фитна мухолифатга ҳам, унинг раҳбарларига ҳам обрў келтирмайди. Ўзаро олишувлар ҳокимият билан жўяли мулоқот қилиш учун куч ҳам, вақт ҳам қолдирмайди.

Шундай бир пайтда И.Каримов ташаббуси билан шу йил ҳокимият вакиллари фаол мухолиф арбоблар билан АҚШда бўлиб ўтган ўзаро муроса йўллари белгилаш мақсадидаги учрашуви кўпчилик Ғарб танқидчилари наздида ҳам унинг обрўсини кўтарди.

Қирғизистондаги мухолифат, унинг ҳокимият билан муносабатлари Ўзбекистонга намуна қилиб кўрсатилмоқда, унинг фаолияти ижтимоий тараққиёт йўлида қўйилган бир қадам сифатида баҳоланмоқда. Мен шу ўринда атоқли қирғиз олими, ёзувчиси, демократия тарафдорларидан бўлмиш Солижон Жигитовнинг суҳбатидан парчалар келтирмоқчиман.

"Ҳақиқатан ҳам яхшиликсиз ёмонлик бўлмайди. Бир тузумдан иккинчисига ўша номенклатурачиларсиз ўтиб бўлмайди. Бу бугунги тарихимизнинг ижобий ҳодисаларидан биридир. Собиқ коммунистларда хўжаликни бошқариш тажрибаси ҳам етарли, ижтимоий мазмундаги тўқнашувларнинг олдини олишга иштиёқ ҳам кучли.

Энди бир фараз қилиб кўринг, мабодо, Ғарбдагилар ўйнашиб келаётган бизнинг миллатчи демократлар Қирғизистонда ҳокимиятни қўлга олса, нима бўларди? Тожикистондаги, Грузиядаги ёки Озарбайжондаги кўргуликлар бизнинг ҳам бошимизга тушарди. Бунинг учун сабр ва қаноат каби хислатларга эга бўлган кўпмиллатли Қирғизистон халқига миннатдорчилик билдириш лозим. Ғарблик васийларимиздан фарқли ўлароқ, халқимиз бу демократларни, сохта ватанпарварларни қабул қилмади. Бунинг учун халқимизга раҳмат. Агар ташқаридан ёрдам бўлма-

ганда, бу миллатчи демократларнинг нафаси аллақачон ўчиб қоларди. Шундай бўлди ҳам. Бир қўшиқни ҳадеб қайтаравериш ҳамманинг ҳам жонига тегади. Буни яхши билган ўша миллатчи демократлар энди бошқа пластинка излаб юришибди.

Улар митинглар, дўқ-пўписалар, очлик эълон қилишлар билан баъзи бир нарсаларга эришдилар ҳам. Ҳокимият уларнинг олдига суяк ташлаб қўйди: дўконларни хусусийлаштиришга, фоизсиз қарзлар олишга рухсат этилди, кўпчилиги бизнесмен бўлиб олди. Масалан, "Асаба" партиясининг раҳбари Чапрашти Бозорбоевнинг бир нечта хусусий дўкони бор. Давлат тили жонкуяри ва халқ пешвоси Тўлеген Қосимбеков ҳам бойиб кетди. Энди уларнинг халқ манфаатлари билан шуғулланишга вақти бор дейсизми? Улар яна аллакимлар билан биргаликда бизнинг савдогар буржуазиямизни ташкил этади, улар хорижлик шериклари ҳисобидан кун кўради. Бир сўз билан айтганда, сохта ватанпарварлик бойликлар ичига ғарқ бўлиб кетди. Ўзликни намоён этишнинг бундай йўли жамоатчилик фикрини чалғитишдан кўра яхшироқ эмасми?"

Бундай кузатиш, менинг назаримда, жуда ибратли.

Қирғизистоннинг мухолифат газетаси бўлмиш "Республика" 1995 йилнинг августида қирғиз парламентининг собиқ спикери М.Шеримкуловнинг Қирғизистон Республикаси Президенти А.Акаевга очиқ хатини эълон қилди. Шеримкулов — Қирғизистон сиёсий ҳаётидаги ўзига хос арбоб. У собиқ спикергина бўлиб қолмасдан, республиканинг собиқ коммунист мафкурачиси, Қирғизистон компартиясининг собиқ раҳбарларидан, ва, ўзининг иқдор бўлишича, Ўш фожиясининг асосий сабабчиларидан бири ҳамдир. Айни демократия билан боғлиқ сабабларга кўра, (Жоқорғу Кенешга бўлган сайловда мағлубиятга учраб) ҳокимиятдан айрилган Шеримкулов Акаевнинг "авторитар-бюрократик режими"га асосий мухолифлардан, қувғинди-демократлардан, ва, ўз фикрича, Президентлик лавозимида асосий даъвогарлардан бирига айланиб қолди.

Унинг кўзлаган мақсадлари миқёси ҳам бош мухолифлигига яраша. У ўз интервьюларида: "Мен Медеткен Шеримкуловман. Энг муҳими — ана шу. Мен Қирғизистон сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиб келдим, бундан буён ҳам шундайлигимча қоламан". У очиқ хатида ғазаб отига миниб, Акаевга "Президент шахс сифатида коммунистик режим даврида шаклланини, демократия шиорларидан ўзининг эски режимга қарши курашида устамонлик билан фойдаланганини" таъна қилади. (Бу М.Булгаков қаҳрамонларидан бирининг тили билан айтганда, чиндан ҳам "сувоқчилик"дир. Шеримкулов эмас, айнан Акаев коммунистик режим шароитида шаклланган эмиш. У эмас, Акаев демократия шиорларидан устамонлик билан фойдаланган эмиш.)

Бош мухолиф миллатчиликдан ҳам холи эмас. Мен унинг миллатчилиги таркибида замонавий қирғиз мухолифатининг стратегия ва тактикаси ёки Шеримкуловнинг шахсий хусусиятларими, қайси бири кўплигини билмайман, лекин бор гап шу. Шеримкулов ўзининг Акаевга юборган очик хати, яъни "Profession de foi" да, Қирғизистон Конституциясида кўзда тутилганидай, мамлакат таркибига кирадиган ҳар бир миллат вакилининг Республика Президенти бўлиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмайди. Унингча, фақат қирғиз миллатига мансуб кишигина Президент бўлиши мумкин.

Шеримкулов Акаевга, демократия қоидаларидан чекинди, деб қўяётган асосий айблардан яна биттаси унинг "Свободные горы" парламент газетасини ёпиб қўгани эмиш. Гап бошқа ёқда. "Свободные горы" ярим расмий нашр бўлиб, унга собиқ бош коммунист мафкурачи асос солган эди. У парламент спикери сифатида газета таҳририятига собиқ партия тарғиботчилари ва журналистларни йиққан эди. Улар янги иш жойида ўлиб-тирилиб Шеримкулов учун ишлар эдилар.

Президент газетанинг ҳар бир сониди ҳайратланарли изчиллик билан аёвсиз, кўпчилик ҳолларда, асоссиз, баъзан эса таҳқиромуз танқид қилинар, мухбирларнинг ижодий фантазиясига қойил қолмай иложинг йўқ эди. Масалан, Президент "ўрта аср масхарабози" деб аталди. Лекин Президент бардош билан сукут сақлар эди. У бирор сўз демай, ўз хотини ва болаларига қилинаётган шамалар ва бошқа кўп нарсаларга тоқат қилди.

Фақат ХХР Давлат Кенгаши Раиси Ли Пэннинг Қирғизистонга сафари тўғрисидаги ифвогарона мақоладан сўнг "портлаб кетди". Ўша Шеримкуловнинг фикрича, мақола "шарқона назокат ва маккорлик" билан ёзилган эди. Ундан кўзланган мақсад Қирғизистон-Хитой муносабатларини чигаллаштириш, эришилган ижобий натижаларни йўққа чиқариш ва барча айбни Президентга тўнкаш бўлган бўлса ажаб эмас. Газетанинг навбатдаги сониди чоп этилган фотоколлада Исроилнинг давлат ва миллий рамзи — Давиднинг олти қиррали юлдузи масхараомуз ва таҳқиромуз тасвирланиб, юлдузнинг ўртасига Қирғизистон Президентининг сурати жойлаштирилган эди. Фотоколлага коммунистик режим ағдариб ташлангандан сўнг қирғизлар бошига тушган кулфатларнинг асосий сабабчиси ким эканига шубҳа қолдирмайдиган махсус тагсўз ҳам ёзилган эди.

Аксилсомийлик парламент газетасининг асосий "хусусият"ларидан бири эди. Ё маҳаллий яҳудий масонлар ёки чет эллик сионистлар, асосан, америкаликлар унинг сюжетлари қахрамони бўлишар эди.

Ушбу икки (аксилхитой ва аксилсомий) чиқишдан кейин А.Акаев Қирғизистон судьяларининг қурултойида сўзга чиқиб, бошқа масалалар қатори айрим оммавий ахборот воситалари, аввало, "Свободные

горы" сўз эркинлигини суиистеъмол қилаётгани тўғрисидаги масалани ҳам кўтарди. У, қонун олдида ҳамма: ҳокимият ҳам, фуқаролар ҳам, оммавий ахборот воситалари ҳам баробар, шу жумладан, парламент газетаси ҳам бу борада дахлсиз бўлолмайди, деб айтди. Президентнинг маърузасидан сўнг, унинг баёноти муносабати билан (бунинг яхши ёки ёмонлигини мен билмайман) прокуратура судда "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги қонунни қўпол равишда бузгани учун мазкур газетани ёпиш масаласини кўтарди. Суд прокуратуранинг даъвосини қаноатлантирди.

Қизиги шундаки, газетани ҳимоя қилиш учун суд мажлисларига собиқ партия элитасининг Қирғизистон КП МК биринчи котиби Т.Усубалиев бошлиқ энг таниқли вакиллари келишди. Бунинг ажабланадиган жойи йўқ. Лекин бошқа нарса кишини таажжубга солади. Мен Америка маъмуриятининг ушбу суд қарори бўйича хатти-ҳаракатларини назарда тутяпман. Америка сиёсий доираларининг энг кўзга кўринган вакиллари "жангга киришди". Акаев эса, шуни тан олиб айтиш керакки, даъволарнинг барчасига муносиб ва қатъият билан жавоб қайтарди. Агар Фарбдаги ундан-да обрўлироқ кучлар Қирғизистон Президентини ҳимоя қилиб чиқмаганида, иш нима билан тугаганини худо билар эди.

Бу воқеа тафсилотларини тугатар эканман, жавоби ҳам ўзи билан бўлган бир савол бермоқчиман: Фарбдагилар Ўзбекистонда, мабодо, цензура ўзи назорат қиладиган газеталардан бирортаси аксилсомий мазмундаги шамалар билан тўлиб-тошган мақолалар чоп этишига йўл қўйиб берса, бефарқ қараб тура оладими?

Қозоғистондаги мухолифат, назаримда, анча конструктив ҳамда реал ва бообрў сиёсий куч сифатида мавжуд эди. Унинг раҳбарлари орасида машҳур жамоат арбоби ва нотик Ҳ.Сулаймонов, парламентнинг собиқ спикери С.Абдилдин, собиқ ҳоким ва парламент Назорат палатасининг собиқ раиси Г.Алдамжаров каби кўзга кўринган намояндалар бор эди. Мамлакатдаги ва чет эллик синчилар Қозоғистон Халқ конгрессининг обрўси кундан-кунга ошиб бораётгани тўғрисида гапиришар эди. Мухолифат учун ўта қулай умумий сиёсий ва ижтимоий вазият: халқ турмуш даражасининг кескин тушиб кетиши, кончилар, ўқитувчилар, пенсионерлар ўртасидаги нотинчликлар, ўжар парламент, Россиянинг сиёсий ва иқтисодий сиқуви юзага келган эди.

Тўсатдан барчаси қоғоздан қурилган уй каби қулаб тушди. Жамоатчиликнинг мухолифатга ишончи, ҳокимиятга бўлган ишончидан зарра ҳам ортиқ эмас, жамиятга таъсир ўтказиш йўллари эса ҳокимиятникига нисбатан жуда кам эди. Мухолифат йўлидаги Қозоғистон матбуоти ёзганидай, "мухолифат доҳийлари ва уларнинг атрофидагилар энг мақбул муқобил сиёсий йўлни ишлаб чиқишга асосланган сиёсий кураш қолиб, бўлғуси мансаб тақсимлаш билан ўралашиб қолишди. Ҳар бир

кўзга кўринган арбоб ўзини Президент курсисида кўрар эди. Уларнинг энг ишончли кишилари эгиларига Бош вазирлик, спикерлик, Вице-Президентлик тўнларини ўлчаб кўраётган бир пайтда вазирлик курсиси таклиф этилиб қолса, ҳақоратлангандан баттар аҳволга тушар эди. Бироқ, нақд бирор нарсани қўлга киритиш имкони туғилганда, улар "узоқнинг буғдойидан яқиннинг сомони"ни афзал билишар эди. Энди олма-оталик аскиябозлар Қозоғистон Халқ конгресси партиясининг биноси эшигига "Тўла банкрот" деган битиктаҳтани михлаб қўйиш мумкин, деб ҳазил қилишмоқда.

Ўзбекистондаги мухолифат эркинлигини амалга ошириш билан боғлиқ муаммоларга ҳам минтақадаги ана шундай қизиқарли воқелик нуқтаи назаридан қараш керак бўлади.

Президент Каримов яқин келгусида ушбу муаммоларнинг аксариятини ҳал этишига менинг ишончим комил.

Сиёсий тусдаги қатағонларга келсак, уларда мухолифатни ҳам, ҳокимиятни ҳам бирдай айблаш мумкин. Мухолифат билан боғлиқ шахсларнинг Жиноят кодексини қўпол равишда бузганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Ва, аксинча, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ҳам қонунбузарлигига мисоллар келтириш мумкин. Президент И.Каримовнинг сўнгги баёлотларига қараганда, Ўзбекистон мазкур фактлардан (қонунчиликни бузмаслик ёки бузишларни чегаралаш борасида) тўғри хулоса чиқарган кўринади.

Айтилган гапларга шундай бир хулоса ясаш мумкин: Ўзбекистондаги Президент Каримов содиқ бўлган йўл жамиятни аста-секин демократиялаш йўлига юз тутса, уни мухолифат ҳам қўллаб-қувватлаши ижтимоий тараққиётга хизмат қилади. Мухолифат фаолиятининг бундай йўналиши ҳам демократларча ва конструктив бўлади. Акс ҳолда сиёсий қарама-қаршилик мантиқи дунёвий ўзбек мухолифатини Ислом экстремизми ва бошқа аксилижтимоий кучлар билан бирлашишга мажбур этади. Воқеаларнинг ундан кейинги ривожини фараз қилиб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Тожикистон бунга яхши мисол бўла олади.

Ўзбекистондаги ҳокимият мухолифатга бир неча марта қўл чўзди. Таъкидлаб ўтилганидай, у ҳозир ҳам у билан сиёсий муроса имкониятларини қидирмоқда.

Сўз ва фикрни ифода қилиш эркинлиги

Сўз эркинлиги, умуман олганда, Президент И.Каримов ва Ўзбекистондаги давлат тузуми кескин танқид қилинаётган яна бир майдондир. Фарбдаги давлат ташкилотлари ва ҳукуматга тегишли бўлмаган ташкилотлар қўяётган айбларнинг мазмуни республикадаги давлат аппарати гўё жамиятни ахборот билан таъминлаш соҳасини монополия қилиб олгани, бу ахборот кўпинча мажбурий кўринишда экани, цензура ҳокимиятга мақбул бўлмаган ҳар қандай эркин фикрни бўғайганидан иборат.

Мен юқорида бу каби айблар (фақат бошқа масала юзасидан) нинг қатъийлигига эътироз билдирган эдим. Шу билан биргаликда, мен айрим айбловларга қулоқ тутиш ҳам керак, деб ҳисоблайман.

Лекин дастлаб аниқ маълумотларга мурожаат қилайлик. Бугун Ўзбекистонда расмий рўйхатдан ўтган 450 та газета-журнал, шу жумладан, 384 та газета (республика, вилоят, туман, кўп тиражли), 66 та журнал (республика, вилоят) бор. Газеталарнинг умумий ўртача тиражи 1 миллион 706 минг, журналларники эса 1 миллион 27 минг нусхадан иборат.

Ўзбекистон — кўпмиллатли давлат. Газеталар, журналлар, теле- ва радиоэшиттиришлар 12 тилда чоп этилади, эшиттирилади. Матбуот нашрлари, чоп этилаётган газета ва журналларнинг умумий миқдоридан 238 та газета ва 21 та журнал ўзбек тилида; 52 та газета ва 15 та журнал рус тилида; 44 та газета ва 15 та журнал рус ва ўзбек тилларида; 20 та газета ва 7 та журнал қорақалпоқ тилида; 15 та газета тожик тилида; 8 та газета қozoқ тилида, битта газета корейс тилида чиқади. 6 та газета ва 8 та журналда ўзбек тили билан бирга инглиз, араб, турк, урду, форсий, ҳинд тилларидан фойдаланилади. Республикада Россия газеталаридан "Аргументы и факты", "Труд", "Рабочая трибуна", "Медицинская газета" чоп этилади.

Ушбу газета ва журналларни, уларнинг муассислари, мазмуни ва йўналишига қараб, бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин. Биринчи, энг асосий гуруҳга давлат томонидан нашр этиладиган, кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган, аҳолини ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидан бохабар этишга мўлжалланган газета ва журналлар киради. Иккинчи гуруҳга партияларнинг ижтимоий-сиёсий нашрларини, партияларнинг, жамоат ташкилотлари ва бирлашмаларининг газета ва журналларини, масалан, касаба уюшмалари газетаси "Ишонч"ни, "Ўзбекистон овози" ва "Голос Узбекистана" (иккаласи ҳам Ўзбекистон халқ демократик партияси нашри) газеталарини, "Туркистон", "Ватан" газеталарини, "Истиқбол" журналинини (ҳаммаси "Ватан тараққиёти" партияси нашрлари) ва ҳ.к.ни киритиш мумкин. Адабий-бадий журналлар, ихтисослик журналлари (қишлоқ хўжалиги, илмий ва шу каби) ва тадбиркорлик ҳаракатига бағишланган, аҳолига бозор иқтисодиётидан сабоқ берувчи журналлар ҳам мавжуд. Шунингдек, ниҳоят диний газета ва журналлар, хусусан, мусулмонларнинг "Ислом нури" газетаси, "Мовароуннаҳр мусулмонлари" журналининг, христианларнинг "Слово жизни" газетаси ҳам нашр этилмоқда. Демократик жамиятда оммавий ахборот воситаларининг бир қанча бир-бирига мос келадиган аниқ вазифалари бор. Улардан биттаси — одамларни содир бўлаётган воқеалардан бохабар қилиш ва уларга таълим бериш. Одамларга давлат сиёсатига тегишли оқилona қарор қабул қилиши учун аниқ, ҳис-ҳаяжондан холи,

даврий ахборот керак. Фикрлар хилма-хиллиги одамлар фикрларнинг турли кўринишидан бохабар бўлиши учун ҳам зарур. Бу, айниқса, сайловолди кампанияси ўтказилаётган пайтда жуда муҳим, негаки, жуда оз сонли сайловчилар номзодни кўришга, янаям оз қисми у билан бевосита суҳбат қуриш имконига эга бўладилар. Шунда улар газета ва телевидение билан кифояланишади.

Ўзбекистондаги оммавий ахборот воситалари ушбу вазифани, гарчи холис фикрлилик етишмаса-да, умуман, уддалашяпти.

Оммавий ахборот воситаларининг яна бир вазифаси ҳукумат ва жамиятдаги бошқа ҳокимият муассасаларининг хатти-ҳаракатларини назорат қилиб боришдир. Мустақиллик ва холислик мезонларига амал қилган тақдирда, улар ҳукуматнинг баёнотлари ортига яширинган ҳаёт ҳақиқатини ўқувчи кўз ўнгида аниқ гавдалантиришга муваффақ бўлишади. Шу асосда ҳукуматдан унинг фаолияти тўғрисида ҳисобот талаб этиш имконияти туғилади.

Оммавий ахборот воситалари ижтимоий мавзулардаги баҳслар чоғида янада фаолроқ аҳамият касб этиши мумкин. Улар таҳририят мақолалари, тадқиқот кўринишидаги репортажлар ёрдамида, ўз фикрича, ҳаётга татбиқ этилиши лозим бўлган у ёки бу сиёсий йўл ёки ислохот учун кампания уюштириши мумкин. Улар ўз саҳифаларида бир-бирига мутлақо зид нуқтаи назарлардан иборат хатлар ва мақолаларни чоп этиш орқали ташкилотлар, айрим шахсларнинг ўзига хос анжуманини ташкил этишлари ҳам мумкин.

Ушбу вазифани уддалаш Ўзбекистондаги оммавий ахборот воситаларининг кўлидан келмаяпти. Президент И.Каримов матбуот ва телевидениени баҳслар, ҳокимиятни танқид қилиш йўқлиги учун кескин танқид қилар экан, ушбу масалага бир неча маротаба эътиборни қаратган эди.

Ишончим комилки, Ўзбекистондаги оммавий ахборот воситаларига демократик қувват бериш учун уларни, аввало, тегишли давлат тузилмалари назоратидан озод қилиш керак.

Бошқа собиқ совет мамлакатларидаги каби, Ўзбекистон олдида турган бу вазифа ўта чигалдир. Бунинг учун оқилона изчиллик, етти ўйлаб, бир кесилган қонунчилик, кучли суд ҳокимияти талаб этилади.

Ғарбда таъкидланаётганидай, бир дақиқа ҳам кечиктирмай, тезда цензурани бекор қилиш, инсоф билан ёзилган ҳар бир нарсани, Президент, парламент, ҳукумат шаънига айтилган танқидий фикрларни, ҳар қандай сиёсий даъватларни чоп этишга рухсат бериш — булар барчасига И.Кантнинг қуйидаги сўзлари билан эътироз билдириш мумкин: "Эҳтимол, бу назарий жиҳатдан бенуқсондир, аммо амалиётга ярамайди".

Замондош француз жамиятшуносларидан бирининг шундай фикрини ўқиб қолган эдим: "Сўз эркинлиги қуйидаги қизиқ бир принципга бўйсунди: уни ташкил этиш чеклаш билан, чекламаслик ўша эркин-

ликни нобуд қилиш билан баробар". Дарҳақиқат, жазосиз бебошлик, матбуот масъулиятсизлигининг дахлсизлиги сиёсий ҳаётдаги янгича зўровонлик кўринишидан бошқа нарса эмас. Шу сабабдан ҳам Ғарб мамлакатларида матбуот фаолиятида эркинлик ва жавобгарликнинг, гуруҳлар ва жамият манфаатларининг ўзаро боғлиқлигини таъминлаш жараёнида ҳуқуқий чеклашлар ва матбуот эркинлиги масаласи кўтарилмоқда.

Бу Ғарбда содир бўлмоқда. Собиқ коммунистик давлатлар, шунингдек, ўзига хос дунёқараш, ҳокимиятга нисбатан анъанавий ҳурмат билан қарайдиган Ўрта Осиё давлатлари тўғрисида нимаям дейиш мумкин?

Янги мустақил давлатларда қайта-қайта газеталарнинг психологик сиқувига олинадиган у ёки бу сиёсий арбоб асосий муаммолари қолиб, иккинчи даражали вазифаларга, истиқболли вазифаларни ечиш ўрнига ўткинчи масалаларга ўралашиб қолиши, жамиятга керак бўлган, аммо ҳаммани ҳам қаноатлантирмайдиган қарорлар қабул қилмаслиги мумкин. Раҳбар ўзи қабул қилган қарорларнинг муваффақиятини уларнинг самарадорлигига қараб эмас, матбуотда қандай ёритилиши билан баҳолашга мойил бўлишини айтиб ўтириш шарт бўлмаса керак.

Агар аҳвол, ҳақиқатан ҳам, мен тавсифлагандай бўлиб чиқса — бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ — матбуот фаолияти маълум вазминлик, мувозанат, қонун, суд ҳокимияти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг бошқа турлари билан чегараланиши керак. Шунинг учун матбуотнинг жавобгарликдан тўла дахлсизлигига ва жазодан қутулиб қолишига йўл қўйиб бўлмайди.

Шундай савол туғилади: ўтиш даврида цензурасиз, назоратсиз, чеклашларсиз чоп этиладиган газеталар кимга ва нимага хизмат қилади? Халққами? Оддий кишилар манфаатигами? Йўқ, бу соҳада улар коммунистик режим шароитида чиқиб турган газеталардан ҳам хароб. Очигини тан олиш керак, ўша вақтларда оддий ишчилар, деҳқонлар, фан ва маданият вакиллари газета саҳифалари қаҳрамони бўлишган. Доимо улар ҳақда мақолалар ёзилган ва улар ҳимоя қилинган. Ҳозирги эркин, цензурасиз чоп этилаётган газеталарда шунга ўхшаш мақолаларни топиб бўлибсиз.

Яна бир савол: бугунги кунда назоратсиз ва цензурасиз чоп этилган аксарият газеталар жамоат ҳаётини барқарорлаштириш, фуқаролар осойишталиги ва тотувлигига хизмат қиладими? Жавоб эса аниқ. Эркин газеталар, асосан, мунтазам равишда жамиятнинг тинч ҳаётини бузиш, турли сиёсий гуруҳлар ўртасидаги зиддиятлар, ижтимоий тўқнашувларни келтириб чиқариш мақсадида фаолият юритади. Улар бу ҳолатда айрим пулдор сиёсий кучларнинг ижтимоий буюртмасини эмас, конкрет буюртмасини бажаради. Ўша кучлар кўпчилик ҳолларда маъ-

лум сиёсий тузилмалар билан чатишиб кетган мафия тузилмаларидир. Бундан айрим эркин газеталар демократик нашр эмас, аксинча, анча таъсир кучига эга бўлган аксилдемократик кучга айланганини кўриш мумкин.

Бу борада Россия ва Қирғизистонда мавжуд амалиётга бир қур на- зар солиш фойдадан холи бўлмайди.

Россия Федерацияси Президенти ҳузуридаги ахборотга тегишли бахсларни кўриб чиқадиган суд палатаси бир неча марта айрим газе- таларда чоп этиладиган ижтимоий ва миллий низоларга даъват, фа- шизм мафкурасини кўкларга кўтариб мақташ билан боғлиқ мақолалар юзасидан жамоат ташкилотлари ва фуқароларнинг мурожаатини кўриб чиқди.

Москвада чоп этиладиган "Труд" газетасининг 1995 йил 19 июль сонида "Вилла бормиди ўзи?" мақоласи чоп этилди.

"Қирғизистон пойтахтида "Фуқаро Акаев "Республика" газетасига қарши" номли суд жараёни ниҳоясига етди. Суд муҳаррири Замира Со- диқова ва унинг ўринбосарини фуқаро Аскар Акаев шаънига тухмат қилгани учун айбдор деб топди. Журналистларни — муҳаррирни бир ярим йилга, ўринбосарини бир йилга — озодликдан маҳрум этиш жа- зосини белгилади. Жазо муддатини ўташ вақти муҳаррирга бир ярим йил, унинг ўринбосарига бир йил кечиктирилди. Журналистларнинг бу вақт мобайнида мухбирлик фаолияти билан шуғулланиши, ҳуқуқни му- хофаза этиш органларини хабардор қилмасдан туриб, яшаш жойини ўзгартириши тақиқланди.

ПАТА-ТАССнинг хабар беришича, журналистларнинг, Қирғизистон Президентининг Швейцарияда вилласи, Туркияда эса Сулаймон Де- мирэл совға қилган уйи бор деган айбларини Аскар Акаев қатъиян рад этади.

Бу Қирғизистондаги журналистлар айбловчи томон сифатида қатна- шаётган иккинчи суд жараёнидир. Ўтган йили суд ҳукми билан "Сво- бодные горы" парламент газетаси ёпиб қўйилган эди (Президентнинг кадр-қимматини қўпол равишда ерга ургани ҳамда очикдан-очик ак- силсомийлиги сабабли, деб қўшимча қилишимиз мумкин).

Шу ерда бир мақолни эслаш кифоя: баркамол эркинлик ўзини-ўзи чеклайди, норасо эркинлик эса бошқаларнинг чеклашларига муҳтож. "Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенцияси"нинг 10-моддасида айтилишича, сўз ва матбуот эркинлиги мажбурият ва масъулият юклаш имкониятини беради. Бу демократик жамиятда давлат хавфсизлиги манфаатлари, жамоатчилик осойишталиги, тартибсизликларнинг олдини олиш, маънавиятни ҳимоя қилиш, кадр-қимматни ёки бошқа шахсларни муҳофаза этиш ва ёки одил судловни таъминлаш учун ҳам керак". Бу бежиз эмас.

Россия Давлат Думаси депутатлари М.Полтаранин ва Л.Понамарёв боя эслатиб ўтилган суд ҳукми юзасидан А.Акаевга мактуб билан мурожаат қилишди. Унда шундай сатрлар бор: "Муҳтарам Асқар Акаевич! Биз Сизга мамлакатингиздаги демократик ўзгаришларнинг тамал тошини қўйган инсон сифатида мурожаат қилаётимиз. Яқинда "Республика" газетасининг журналистлари Т.Слашева ва З.Содиқова суд ҳукми билан қораланди, доктор К.Апасга қарши жиноий иш қўзғатилди. Муҳтарам Президент жаноблари, бу кишилар Сизга тўхмат қилганликда айбланмоқда. Биз суд ҳукмининг адолатли эканига шубҳа қилмаймиз, бироқ Сизни кечиримли бўлишга ва жиноят ишини журналистларни суд йўли билан таъқиб этишни бас қилиш мақсадида қайта кўриш ташаббуси билан чиқишга даъват этамиз. Сиз маънавий қаноат ҳосил қилдингиз, уларнинг айби эса бундай кескин жазога лойиқ эмас. Шунингдек, биз Сизни яна бир бор кечиримли бўлишга ва К.Апасни таъқиб қилишни тўхтатишга ҳам даъват этамиз.

Ёш қирғиз демократияси, ҳатто, бир неча кишиларнинг адолатсиз зуғумларига чидаши мумкин, лекин Сизнинг сиёсатингиз билан келиша олмаган кишиларни таъқиб қилиш унга нисбатан жиддий хавф туғдиради".

Россиядаги демократия ҳаракатининг атоқли намояндалари мактуби мантиқи унчалик тушунарли эмас. Бир тарафдан, журналистлар ва уларнинг шериклари бўлмиш тўхматчиларнинг жиноий жавобгарликка тортилиши адолатли эканига шубҳа билдирилмайди. Иккинчи тарафдан эса, суд қарори Президент сиёсатидан норози бўлганларга қарши, унинг ташаббуси билан қўлланган жазо чораси сифатида баҳоланади.

Рус демократия ҳаракатининг ҳеч бир ақлга сиғмайдиган космополитизми шуниси билан ажабланарлики, рус ҳокимиятининг буйруғи ва ўша демократларнинг жимгина розилиги билан чечен шаҳарлари ва қишлоқлари кунпаякун қилинаётган, шундоқкина Кремль деворлари ёнида фашистлар яҳудийларни қириб ташлашга даъват этаётган бир пайтда бу ҳаракат Қирғизистон ва Ўзбекистондаги демократия тақдирдан ташвишга тушади. Демак, улар учун ўз уйида демократик тартиб сақлаш иккинчи даражали ишдир.

Хуллас, оммавий ахборот воситаларида зарур фикрлар хилма-хиллигига йўл очиб бериш керак, лекин, шу билан биргаликда, бошқа собиқ шўро республикаларида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам сўз эркинлигини суиистеъмол қилишга йўл қўймаслик осон иш эмас. Яна қайтараман, бу иш, етти ўлчаб бир кесишни ва узоқ вақтни талаб этади.

Эътиқод ва виждон эркинлиги

Президент Каримовнинг динга нисбатан оқилона, вазмин ва олижаноб муносабати энг юксак ҳурматга сазовордир. Бир тарафдан, у ҳар қандай кўринишдаги диний экстремизм, руҳоний ва сиёсий тоталита-

ризм билан мутлақо келиша олмайди, бошқа тарафдан, динни, унинг маънавий ва маърифий моҳиятига кўра, ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди. Гап, аввало, мусулмон дини, Ислом тўғрисида боряпти.

Ғарб экспертларининг Ўзбекистонда Ислом дини уйғониши билан боғлиқ аҳвол тўғрисида икки хил қараши бор. Айримлари, 3-4 йиллик кўтаринкиликдан кейин диний фаоллик анча сусайиб қолди, дейишса, бошқалари, аксинча, бу фаоллик хоҳ ижтимоий-маданий соҳада, хоҳ сиёсат соҳада бўлсин, заррача сусайгани йўқ, деб ҳисоблашмоқда. Улар, Ўзбекистонда Ислом уйғониши фаолиятнинг янги шаклларига кўчмоқда деган фикрда. Менимча, бу уйғониш анча осойишта кечмоқда, унда қарама-қаршилик сусайиб, оқилона муроса ортиб бормоқда.

Ҳарқалай, фикри ожизимча, расмий дин пешволари мамлакатда сезиларли ижтимоий кучга эга эканини ҳеч ким инкор этмаса керак. Сўфийлик тариқатини ҳам эсдан чиқариб бўлмайди.

Турли манбаларнинг шаҳодат беришича, Ўзбекистонда турлича фаолликдаги ташкилотлар иш олиб бормоқда. Улар сирасига Ислом Уйғониш партияси, Ҳизби Аллоҳ, Адолат, Ислом демократик партияси, Ваҳ-хобийлар, Туркистон Ислом партияси, Ал-Аркамни киритиш мумкин. Уларнинг аксарияти жуда кам сонли бўлиб, жамиятда оммавий равишда қўллаб-қувватланмайди. Бироқ улардан айримларининг мавжуд имкониятларини ҳам эътибордан қочириб бўлмайди.

Умуман олганда, Ўзбекистон Президентининг ҳам, ҳокимиятнинг ҳам Ислом уйғонишининг турли шаклларига бўлган муносабати икки ёқлама экани қайд этиб ўтилди. Биринчидан, диннинг маданий-маърифий фаолиятини қадрлаш, ўзбек жамияти ҳаётининг маънавий асосларини кучайтириш бўйича амалга оширилаётган диний тадбирларнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланиши. Шу билан биргаликда, иккинчидан, диний экстремизм ва кескин радикализмга, умуман, йўл қўймаслик. Бундай ҳолларда ҳокимият (Наманган вилоятидаги "Адолат" экстремистик ҳаракатига қарши қўллаган тадбирлари каби) қатъий ва шашт билан ҳаракат қилади.

Исломнинг бугунги Ўзбекистондаги демократик қадр-қимматга эга экани кўриниб турибди. Бунинг сабаби нима? Буни қандай изоҳлаш мумкин? Менимча, биринчи навбатда Ислом ўзининг икки хусусияти: маънавий поклиги ва ҳаммани тенг билиши билан янги демократик замон талабларига жавоб беради. У, кўзга яққол ташланмаса-да, ҳаммаша жамоатчиликнинг кенг қатламлари ҳаётига сингиб кетган.

Исломнинг кундалик ҳаёт билан бевосита боғлиқлиги ҳар бир инсон ўз-ўзини англашига таъсир кўрсатади, инсонда одамларнинг ягона биродарлигига мансублик ҳиссини тарбиялайди. Ислом маданияти бой ва камбағалларнинг, ҳокимият юритувчи ва унга бўйсунувчиларнинг тенг эканини таъкидлаб келади. Унинг замирида замонавий бозор жамия-

тининг имтиёзларига қарши норозилик бор, у одамлар нигоҳини ўтмишнинг буюк аъаналари сари буради, чунки одамлар хотирасининг шундай бир эзгу хусусияти борки, унга кўра, ўтмишдаги ёмонликлар унутилиб кетади, барча яхшиликлар сақланиб қолади, соғинч ва ўкинч билан хотирланади.

Яна бир нарсаси. Инсон ҳуқуқларини ривожлантириш учун жамиятда давлатни тийишга, назорат қилишга қодир тескари кучни юзага келтириш лозим. Фуқаролик жамияти ана шундай куч бўлиши мумкин. Ислом фуқаролик жамияти ҳодисаси сифатида ҳар кимга истаган нарсасини тиқиштириш қудратига эга бўлган давлатнинг ҳақиқатни монополия қилишига йўл қўймайди. Банданинг бандага эмас, фақат Аллоҳга бўйсунуши лозимлигини уқтиради.

Давлат мусулмонларнинг диний байрамларидан Рамазон ҳайит ва Қурбон ҳайитни расмий байрам сифатида тан олди. Қуръон ва Имом Бухорий ҳадисларининг тўрт томлиги илк марта ҳозирги ўзбек тилида чоп этилди.

Давлат мустақиллиги эълон қилинмасдан бурун Ўзбекистонда 80 та мачит ва иккита ислом диний-ўқув юрти бор эди. 1994 йилнинг охирига келиб, мачитлар сони 5200 тага, турли йўналишдаги дин арбобларини тайёрлайдиган мусулмон ўқув юртлари сони 10 тага етди.

Ўзбекистонлик мусулмонларнинг Макка ва Мадинада ўтказиладиган Ҳаж ва Умра каби диний маросимларда қатнашиш учун барча шарт-шароитлар яратилди. Давлат хазинасидан ушбу мақсадлар учун анча маблағ ажратилмоқда.

Давлат Ўзбекистон мусулмонларининг дунёнинг кўпгина мамлакатларидаги диний ташкилотлар ва диндошлари билан турли-туман алоқаларини ривожлантиришга, ўша мамлакатларда юксак малакали руҳоний мутахассислар тайёрлашга ёрдам бериб келмоқда.

Ўзбекистонда бошқа динлар ҳам бор. Улар сирасига рус православ черкови, Инжил христиан-баптистлари жамияти, яҳудийлар, 7-кун адвентистлари, лютеранлик, Баҳовий жамоаси, Кришна тафаккури жамияти, буддвийлик дини жамияти, Инжил эътиқоди христианлари (пятдесятниклар), Иегова худоси гувоҳлари, Янги авлиё черкови, Христиан-пресветериан черкови, методистларни киритиш мумкин.

Энг катта диний ташкилотларнинг ўз марказлари бор. Булар рус православ черковининг Тошкент ва Ўрта Осиё епархия бошқармаси, Ўзбекистон Инжил христиан-баптистлари черкови уюшмаси, Яҳудий тарбия маркази, 7-кун адвентистлари черковлари конференциясидир. 1994 йил сентябрига келиб Ўзбекистондаги черковлар сони 130 тадан ошди. Учта бошқа динлар ўқув юрти мавжуд: православ ўқув юрти, яҳудий ешиваси ва баптистлар семинарияси. Бундан ташқари, якшанба мактаблари ҳам бор. Рус православ черкови аёллар монастирини очди. Католикларнинг Тереза она ордени номли опа-сингиллар жамоаси ҳам ишлаб турибди.

Барча номусулмон диний ташкилотлар ўзларининг хорижий маслак-дошлари билан алоқалар ўрнатган бўлиб, улардан Ўзбекистонга инсон-парварлик ёрдами, дори-дармонлар келиб турибди. Улар ибодатхона-лар қурилишига ҳам ёрдам беришмоқда. Ўзаро делегациялар ва ада-биётлар алмашилмоқда. Масалан, 1994 йили Ўзбекистонга Жанубий Корея, Швеция, Исроил, АҚШ, Германия, Ҳиндистон, Польшадан дин вакиллари келиб-кетишди.

Ўзбекистонда дин соҳасида амалга оширилаётган ишлар кўламини кенгроқ тасаввур этиш учун шундай бир мисол келтирмоқчиман. 1995 йил июль ойининг ўрталарида Москва вилоят думаси Россия ҳукумати-га Победа парки жойлашган Поклонная қирлигида православ ибодат-хонаси билан бир жойда мачит ва синагог қуришдан воз кечишни сўраб даъватнома юборди. Бу Россиядаги турли хил диний идоралар вакил-лари томонидан "черносотенчилик" (қора гуруҳчилик) деб баҳоланди. Президент И.Каримовнинг ашаддий танқидчиси ҳам Ўзбекистонда бу каби ҳодиса юз бериши мумкин эмаслигини тан олади, деб ўйлайман.

Ўзбекистонда диндорларнинг ҳуқуқи ва руҳонийларнинг мақоми би-лан боғлиқ барча масалалар мажмуи қонун йўли билан тартибга солин-ган. Кенг қамровли ҳуқуқий кафолатлар берадиган "Виждон ва диний ташкилотлар эркинлиги тўғрисида"ги қонун 1993 йил 3 сентябрда қабул қилинган эди.

Озодликни эълон қилишдан кафолатлаш сари

У ёки бу мамлакатда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисида қанчалик баландпарвоз гаплар гапирилмасин, агар у ерда ҳуқуқ ва эр-кинликларни таъмин этадиган мустақил ва кучли суд, бошқа давлат-ҳуқуқ механизмлари бўлмаса, улар қуруқ гаплигича қолаверади.

Фемида — одил суд асрлар оша эркинликнинг, умуман, ҳар бир инсон эркинлигининг сўнгги ва энг ишончли ҳимоячиси бўлиб келган, келмоқда ва шундай қолади. У, жиноятларга қарши курашиш ва айб-дорларни жазолашни таъминловчи ҳуқуқни муҳофаза қилиш органиги-на эмас. Одил суд, адолатли суд жамиятда мавжуд эркинликнинг ўзи-дир. Одил суд одамларнинг қадр-қиммати, ҳуқуқлари кафилидир.

Ушбу қимматли, баъзи ўринларда баландпарвоз гапларга ўралашиб қолмаслик учун Ўзбекистондаги суд ҳокимиятининг кундалик муаммо-лари тўғрисида бир-икки оғиз сўз юритсак.

Ўзбекистон Конституцияси ҳокимиятнинг барча тармоқлари: қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларининг тенг эканини эътироф эта-ди. Амалда-чи? Судлар фаолият кўрсатаётган бинолар, хоналардан тортиб, судьяларнинг мақомигача кўздан кечирсак, ҳеч қандай тенглик тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Кўпгина юксак лавозимли амал-дорлар ҳалигача судларни милиция ва бошқа маъмурий муассасалар билан бир қаторда кўришади. Бу — совет даврининг сарқити.

Натижада судлар ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижроия тармоқларидан фарқли ўлароқ, ўз фаолиятида бирор тараққиётга эришолма-япти.

Тўғри, Россиядагидан фарқли равишда Ўзбекистонда судлар мафиянинг ҳакамлиги ва қонга-қон, жонга-жон қабилидаги ораочдиларга айланиб кетгани йўқ. Бироқ судларнинг давлат ҳаётидан четга чиқиб қолиши келгусида мамлакатнинг демократик тараққиётига жиддий пу-тур етказиши мумкин.

Президент И.Каримовнинг кейинги пайтларда суд тизимини такомиллаштириш тўғрисида айтаётган ташвишли фикрлари бу борада кел-гусида силжишлар бўлишига умид уйғотади.

Олий Мажлис Президентнинг ташаббуси билан инсон ҳуқуқлари бўйи-ча вакил лавозимини жорий этди. Бу лавозимга ҳурматли ва республи-када машҳур олима С.Рашидова сайланди.

Дунё амалиётида парламентнинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили “ҳомбдсмен” деб аталади. У ижроия ҳокимияти фаолиятини назорат қилиш, фуқаролар ҳуқуқларини давлат органлари зуғумидан, амалдор-ларнинг мавжуд ҳокимиятни суиистеъмол қилиши ҳолларидан ҳимоя қилувчи органлар тизимида муҳим ўрин эгаллайди. Ҳомбдсмен лаво-зими илк марта 1809 йилда Швецияда жорий этилган эди. Айни кун-ларда дунёнинг турли мамлакатларида 100 дан ошиқ ҳомбдсмен бор. Давлат ҳуқуқи нуқтаи назаридан ҳомбдсменга ишончга сазовор, парла-ментнинг айрим фуқаролар ҳуқуқини ҳимоя қилувчи, барча давлат ла-возимидагилар фаолияти устидан парламентнинг бавосита назорати-ни амалга оширувчи, лекин қабул қилинган қарорларни ўзгартириш ваколатига эга бўлмаган мустақил шахс сифатида қаралади.

Ҳомбдсменнинг машҳурлиги ва обрў-эътиборга сазоворлигини унинг мақомини белгиловчи ва фаолияти самарадорлигини таъмин этувчи давлат органларидан мустақиллиги, ўзини тайинлаган ёки сайлаган парламентнинг бутун фаолияти давомида ўзгармаслиги кўпгина демо-кратик хусусиятлар билан тушунтириш мумкин. Яна қонунлар чиқариш ташаббуси, одамларга яқинлиги, шикоятларни кўриб чиқишда расми-ятчиликка йўл қўймаслиги, фуқароларга бепул ёрдам кўрсатиши ва ҳоказоларни ҳам унинг хислатлари қаторига киритиш мумкин.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, бундай органга, бундай лавозимли шахсга бўлган эҳтиёж мавжуд муассасалар ижроия ҳокимиятнинг фао-лиятини самарали назорат қилиш имконини бермаётган, фуқаролар-нинг ҳуқуқларини қўшимча ҳимоя қилиш зарурати туғилаётган бир пайтда пайдо бўлади. Ўзбекистонда бундай нохуш воқеалар, онда-сонда бўлса-да, учраб туради.

Фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя этишнинг ҳуқуқий механизми маълум сиёсий, ижтимоий, ижтимоий-руҳий кўринишда амал қилади. Улар ҳуқуқ-ни муҳофаза қилиш органларининг самарадорлигини пасайтириши, баъзан, умуман, йўққа чиқариши ёки, аксинча, улар ҳаракатини кучай-тириши ҳам мумкин.

Инсон ҳуқуқлари, ҳатто, энг қулай шароитда ҳам, ўз-ўзидан амалга ошиб қолмайди. Ҳар бир шахс ўз ҳуқуқларини амалга ошириш учун интилиши, ҳатто, курашиши зарур.

Бу ғояга машҳур ҳуқуқшунос Р.Иеринг қуйидагича таъриф берган эди: "Ҳуқуқнинг бутун ҳаёти бутун миллатнинг сермашаққат меҳнати-дан иборат, бу меҳнат унинг иқтисодиёт ва маънавий ишлаб чиқариш соҳаларидаги фаолияти кўринишидадир. Ўз ҳуқуқини ҳимоя қилишга мажбур бўлган ҳар бир алоҳида шахснинг умуммиллий ишда ўз ҳиссаси бор, у имкон қадар ҳуқуқ ғоясининг амалга ошишига ёрдам беради". Шунинг учун ҳам адвокатура одил судлов орбитасида абадий йўлдош бўлиб қолаверади.

Адвокатура фаолиятини тубдан қайта қурмай, такомиллаштирмай туриб, айниқса, одил судлов борасида фуқароларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мумкин эмас. Қизиги шундаки, айтиш мумкин бўлади, ўз ичига ташкилий ва мулкӣ кўринишдаги энг мушкул муаммоларни қамраб олади. Бозорга ўтиш ва шу муносабат билан боғлиқ муқаррар табақаланиш, аҳоли бир қисмининг қашшоқлашуви фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун адвокатлар ёрдамида фойдаланиш имкониятини мушкуллаштиради. Ўн минглаб кишилар адвокат, юксак малакали адвокатлар хизмати эвазига пул тўлаш имкониятига эга эмаслар.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон икки йўлдан бирини танлаши керак: ё давлат камбағалларга ҳуқуқий ёрдам беради ёки улар ҳуқуқий ҳимоядан маҳрум бўлишади. Иккинчи ҳолатда ҳуқуқий давлат тўғрисида мулоҳаза юритиб ўтиришнинг ўзи ортиқча. Воқеалар, мабодо, шу йўсинда давом этаверса, демократия ва ҳуқуқий фуқаролик жамияти сингари тушунчалар ўз аҳамиятини йўқотади.

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинлигини ҳимоя қилиш фақат ҳуқуқий механизм ва муассасаларни такомиллаштириш билангина боғлиқ эмас. Иккинчи авлод деб аталмиш ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳуқуқларни амалга ошириш ва ҳимоя этиш усуллари шахсий ва иқтисодий ҳуқуқларни амалга ошириш ва ҳимоя этиш усулларида фарқлидир. Бу ерда ҳуқуқий механизмлар иқтисодий тараққиётнинг маълум бир даражаси, ишлаб чиқаришнинг ўсиши, халқ бойлигининг кўпайиши билан мустаҳкамланиши керак. Бу давлатнинг ҳуқуқий эмас, ижтимоий вазифасидир. Бу "ҳуқуқий давлат"нинг эмас, "ижтимоий давлат"нинг вазифасидир. Ўзбекистоннинг "ижтимоий давлат" қуриш борасидаги муваффақиятлари ҳаммага маълум.

Менинг фикримча, Ўзбекистон учун, унинг Президенти И.Каримов юритаётган сиёсатга қараб ҳулоса чиқариладиган бўлса, ижтимоий давлат ғояси энг мақбул йўл кўринади. ГФР Конституциясининг 1-моддасида, Германия Федератив Республикаси демократик ижтимоий давлат деб ёзилган. Ижтимоий давлатнинг асосий принциплари сифатида

одамларнинг қадр-қимматини ерга урмайдиган ҳаёт шароитларини вужудга келтириш, ижтимоий тенглик, эҳтиёжмандларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш кабилар кўрсатилган. Бундай гўзал ғоялар ГФРда кундалик турмушга сингиб кетган. Ўзбекистон бугун ёки яқин келажакда Германиянинг ижтимоий-иқтисодий имкониятларига эга бўлиши амримаҳол. Бироқ И.Каримовнинг ижтимоий сиёсати моҳиятан айнан ана шу мақсадга эришиш сари йўналтирилгандир.

Франция Президенти Франсуа Миттеран ўз фаолияти тўғрисида шундай деган эди: "Мен ўзимнинг бечораларга яқинлигимни ҳис қилар, бироқ ҳамиша ҳам уларга ёрдам беролмаслигимни билиб, хафа бўлиб кетар эдим". Ишончим комилки, Ўзбекистон Президентининг ҳам шундай дейишга барча асоси бор.

Яқинда атоқли итальян тарихчиси Жузеппе Боффанинг "СССРдан Россиягача. Тугамаган танглик тарихи" китоби чоп этилди. Бундай тегран мазмунли китоб мутахассислар ва кенг китобхонлар ўртасида катта қизиқишга сабаб бўлиши турган гап. Муаллиф хулоса ясар экан, 1992 йил январида бошланган нархларни эркинлаштириш ҳукуматнинг ўз халқига нисбатан дунёда амалга оширган энг шафқатсиз иши бўлди деган фикрга келади. Кўпчиликнинг бир умр йиққан омонати бир кунда кераксиз қоғозга айланиб қолди. Бунинг иқтисодийётга ҳам бир чақалик нафи бўлмади. Бу ҳолни Халқаро Валюта Фондининг ҳеч бир марҳамати билан оқлаб бўлмайди.

Илгарироқ бундай фикрни атоқли америкалик олим Жон Гелбрайт ҳам лўнда қилиб айтган эди. Унинг фикрича, собиқ шўро мамлакатларида капитализм ва бозор иқтисодиётини асл ҳолича, ҳеч бир ижтимоий товларсиз ва кафолатларсиз тиқиштириш инсон ҳуқуқлари нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқ эмас ("Le Monde", 29.03.1994).

Бироқ булар барчаси карвон кетиб бўлгандан сўнг билдирилган таассуфлардир. Булар на сиёсий ва на иқтисодий тавсиялар, балки марсиядир.

Мен бошқа нарсани назарда тутяпман. Ўша йиллари Ўзбекистон Президентидан бошқа бирор кимса Фарбнинг фатвоси, тўғрироғи, сукут сақлаши туфайли инсон ҳуқуқларининг бу қадар поймол этилишига қарши норозилик билдирмади. Бу мамлакатдаги оёқ-қўли рубль арқонлари билан боғланган давлат ҳокимияти имкон қадар ўз фуқароларининг манфаатлари учун курашди.

Давлат аҳолининг ўта эҳтиёжманд қатламлари ҳимоясини ўз зиммасига олди. Бу тирикчилик минимуми билан таққослаганда, анча юқори, кафолатланган энг кам иш ҳақи ва нафақалар миқдорида, илк ҳаётий зарурат товарларининг меъёрланган тақсимоотида, реал компенсациялар тўловида ўз аксини топди. Ўзбекистонда, ўзбек халқининг овқатланиши таркибини ҳисобга олган ҳолда, нон ва унга бўлган энг паст баҳо

сакланиб қолди. Бу ўша пайтда ўта муҳим аҳамиятга эга эди. Мактабларда 1—5-синф ўқувчилари учун бепул нонушталар, юқори синф ўқувчилари учун имтиёзли овқатланиш ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 23 августдаги "Кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш тadbирлари тўғрисида"ги фармони ижтимоий сиёсатнинг амалий дастури бўлди. Фармон барча ўзини-ўзи бошқариш органларида кам таъминланган оилаларга (республика, маҳаллий бюджетлар ва бюджетга тааллуқли бўлмаган маблағлар ҳисобидан) моддий ёрдам бериш бўйича махсус жамғармалар тузишни кўзда тутар эди.

Кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам сифатида бериладиган ойлик тўловлар, маҳаллий жамоалардаги аҳолининг йиғини ёки мажлиси қарорига биноан, адолатлилиқ ва ошкоралиқ принципи асосида тайинланиши белгилаб қўйилди.

Мактаб ислоҳоти Ўзбекистондаги ҳуқуқ ва эркинликларни ижтимоий кафолатлаш тизимида асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Бунда халқнинг тарихий анъаналари ҳисобга олинади. Ундан кўзланган мақсад миллий анъаналар, дунё педагогикаси ютуқлари, ҳаммага баробарлик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик принципларига таянадиган таълимга асосланган мактаб яратишдир.

Атоқли файласуф А.Зиновьевнинг "Ёвузлик салтанати ҳалокати" (Россия фожиаси очерки) номли сўнгги китобида шундай мулоҳаза бор: "Бугунги Россияда яқин-яқинларгача дунёда энг зўр ҳисобланган болалар ва ёшларни тарбиялаш ва таълим бериш тизими йўқ... Бугунги ўсиб келаётган авлодлар бутунлай ўзга дунё, ўзга маданият ва ўзга инсонлар қавмига мансубдир. Уларнинг ишида ҳам, гоёларида ҳам, қадриятлар тизимида ҳам ўз ўтмишдошларига тегишли бўлган тарихий илдизлар йўқ. Фарб мамлакатларидаги барча иллатларга кўр-кўрона тақлид қилувчи одамлар авлоди етишиб келмоқда. Ёмон таълим олган, ҳасадгўй, пул ва кўнгилхушлиқни қизғанувчи, болалигиданоқ ахлоқий мажруҳ, Ватан, фуқаролик бурчи тушунчаларидан мажрум бир авлод ўсаётир. Бундай одамлар билан буюк ишларни амалга ошириш мумкин эмас".

Мен А.Зиновьевнинг кўпгина мулоҳазаларига қўшилмайман, лекин унинг ушбу нозик самимият ва алам билан йўғрилган фикрига қўшилмасдан иложим йўқ. Бу, ҳақиқатан ҳам, фожиаларни келтириб чиқарувчи муаммодир, у ҳал этилмаса, иқтисодиёт ҳам, маънавият ҳам ўз аҳамиятини йўқотади. Шуларни ҳисобга олганда, Ўзбекистонда мактабларни ислоҳ қилиш борасидаги саъй-ҳаракатларнинг теран ва катта миқёсга эга эканини англаб оласан, киши.

Президент Каримовнинг таълимни ислоҳ қилиш борасидаги айрим мулоҳазалари энг мақбул қарор қабул қилиш йўлларини ахтариш билан боғлиқ тинимсиз изланишлар маҳсулидир. У мактаб ўқувчисининг

ахборот билан ўралашиб қолиб, маънавий жиҳатдан қашшоқлашиб қолишига қарши. Шу билан биргаликда, таълимнинг шахснинг ривожланиш имкониятларини кенгайтирадиган, унга эркинлик берадиган, ўзбеклар учун анъанавий бўлиб келган, катта ёшдаги болалар кичикларига ўргатадиган нодавлат, оилавий турларини ёқлайди.

Қуйидаги маълумотлардан давлат, ҳақиқатан ҳам, ўз ҳудудида истиқомат қилаётган миллатларнинг тили, урф-одатлари ва анъаналарига нечоғли ҳурмат билан қараётганини билиб олиш мумкин (1994 йил 1 сентябрдаги маълумотлар):

ўқув тили	мактаблар сони	ўқувчилар миқдори (минг киши)
ўзбекча	7.716	3.856
русча	1.000	459.7
қozoқча	605	144.9
тожикча	381	129.9
қорақалпоқча	345	125
туркманча	70	18.2
қирғизча	58	11.6

Бундан ташқари, 27 та мактабда корейс, 25 та мактабда қрим-татар, 11 та мактабда татар, 4 та мактабда юнон, 3 та мактабда уйғур, 1 та мактабда немис тили ўқитилмоқда. (Немис тилини хорижий тил сифатида 950 минг мактаб ўқувчиси ўрганмоқда.)

Республикада давлатдан имкон доирасидаги энг юқори ижтимоий ёрдам олаётган 550 минг нафар ўқитувчи бор: ўқув нагрузкаси камайтирилди (бу, айниқса, қишлоқ ўқитувчилари учун муҳим), бепул квартира олишда, иситиш, электр қувватидан бепул баҳраманд бўлишда, ер участкалари олишда ҳам уларга имтиёзлар берилган.

Ҳозирги кунда республикада 55 та олий ўқув юрти, шу жумладан, 16 та университет, 7 та тиббиёт институти, 6 та педагогика институти, 4 та қишлоқ хўжалик институти, 3 та маданият институти, 1 та темирйўл транспорти институти, 1 та алоқа институти бўлиб, уларда 317 минг нафар талаба, кундузги бўлимда эса 176 минг нафар талаба таълим олмоқда. Мустақиллик қўлга киритилгандан сўнг халқ хўжалиги учун 60 мингдан зиёд турли касбдаги мутахассислар тайёрлаб берилди. Олий таълим тизимида 25 минг ўқитувчи, шу жумладан, мингдан ошиқ фан докторлари, 11 мингдан ошиқ фан номзодлари фаолият кўрсатмоқда.

Давлат илмий фаолиятнинг мутлақо янги шакллари вужудга келишига ёрдам бермоқда. Улар орасида кичик инновацион бизнес алоҳида ўрин эгаллайди, негаки унинг янги ғоялар ва кашфиётларни ҳаётга татбиқ этишдаги самарадорлигини дунё тажрибаси кўп бор исботлаган.

Ўзбекистондаги маънавий маданиятнинг аҳволи ҳам яхши эмас. Унда ижобий силжишлар ва ечимини кутаётган муаммолар, эски танглик, ўн йиллар давомида йиғилиб қолган муаммолар, янги қийинчиликлар ва зиддиятлар — барчаси қоришиб кетган. Бу ерда гап танглик ҳақида эмас, аксинча, маданиятнинг ўзига хос аҳволи тўғрисида кетмоқда. Чунки маданият ўз муаммоларини давлатнинг амалий ёрдами билан ўзи ҳал этиши керак бўлади. Маданият ҳам инсон ҳуқуқларининг ижтимоий ка-
фолати соҳасига киради.

Ўзбекистон ҳукуматининг фуқаролар саломатлигини асрашга бераётган эътиборининг аҳамияти тўғрисида сўз кетганда, мен бир фактни келтиришни истардим. Бу мамлакатда дунёда биринчи бўлиб, икки даражали “Соғлом авлод учун” ордени таъсис этилди.

ХУЛОСА ЎРНИДА

1995 йилнинг бошларида немис журналларидан бирида бир кичик мақола босилиб чиқди. Унинг муаллифи Ўзбекистонда яшаб ишлаётган киши бўлиб, мақоласи Президент Каримов номига айтилган самимий гаплардан иборат эди. "Фокус" журнали уни "сарой хушомадгўйи" деб атади. Федерал Президент Роман Ҳерцог ҳам Ислом Каримов фаолиятини ижобий баҳолагани учун "таъзирини еди". Жаноб Ҳерцогдан интервью олган мухбир: "ГФРда ва бошқа Фарб мамлакатларида одамлар Сизнинг фикрингизга қўшилишига ишончингиз комилми?" — деб сўради. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон Президентини мақташга ўзига хос таққ борга ўхшайди. Мен бу таққни бузишга уриниб кўрмоқчиман.

И.Каримов ҳамиша гурур билан: "Мен технократ ва амалиётчиман. Менинг кучим ҳам шунда", дейди. Шуни қўшимча қилишим мумкинки, у ўз халқининг бешик ва мазорлари, уй ва мачитлари, жароҳатларини ўзида мужассам этган. Унинг кучи ҳам шунда.

Агар Президент Каримов ўз фаолияти давомида фақат қирғизлар ва ўзбеклар ўртасида ўш ва ўзганда бўлган миллатлараро даҳшатли қирғинни тўхтатганда ҳам минглаб кишилар, уларнинг фарзандлари ва набиралари хотирасида сақланиб қолиши мумкин эди. Фарғона ва Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларидаги қонли тўполонлар чоғида эс-хушини йўқотган оломоннинг йўлига ғов бўлгани учун ҳам уни алқаб, раҳматлар айтиб юрган кишилар қанча. Унинг бугунги Тожикистондаги нисбатан осойишталикка қўшган ҳиссасини қандай баҳолаш мумкин?

Ислом Каримов фақат шуни қилганида ҳам, америкалик атоқли намоянда Уэндилл Филипснинг таъбири билан айтганда, "тарих солномачиси қаламини кўёш нурига ботириб, унинг отини бошларимиз узрамовий кенгликларга рақам этиши мумкин эди".

Америкалик таниқли маърифатчи ва нотик Букер Т.Вашингтон бир ибратли воқеани қайта-қайта айтиб юришни қанда қилмас эди. "Кема бошқарувни йўқотиб бир неча кун давомида океан қирғоғига яқин жойда, ёнига бошқа бир кема келгунча, сузиб юрди. Бошқарувни йўқотган кемадан: "Сув беринг, сув беринг, сувсизликдан ўлиб қоламиз" деган сигнал тарқатилди. Зум ўтмаёқ бошқа кемадан: "Ўзингиз турган жойда челақни сувга туширинг", деган жавоб сигнали келди. Ҳалокатга учраётган кемадан яна: "Сув, сув юборинг. Йўқса, ҳаммамиз қирилиб кетамиз", деган сигнал тарқалди. Жавоб яна қайтарилди: "Ўзингиз турган жойда челақни сувга туширинг". Ниҳоят, капитан маслаҳатга қулоқ со-

либ, челақни сувга туширишни буюрди. У тортиб олинганда, ҳақиқатан ҳам, топ-тоза сувга тўла эди. Маълум бўлишича, ўша жойда Амазонка дарёси оқими бор экан”.

Бу қиссадан ҳисса шуки, аввало, одамларнинг ўзлари оғир вазиятдан қутулиш йўлларини излаши керак. Гарчи бир қарашда ундан чиқиб кетишнинг имкони йўқдай туюлса ҳам. Бу Президент Каримовнинг қатъий позицияси.

АҚШ Президенти Р.Рейган Москва университетининг талабалари билан учрашаётиб, бир саволни ўртага ташлади: “Достоевский заминиде ҳақиқат излаш, Кандинский ва Скрябин ватанида тасаввур, ўта бой маданият вақили бўлмиш Алишер Навоий заминиде гўзаллик ва самимият тўғрисида сўзлаш зарурми?” Президент Каримов, зарур, деб ҳисоблайди.

У содиқ бўлган асосий принциплардан биттаси миллий ғурурни уйғотиш ва ҳамма нарсадан бохабар ҳамда маърифатли ватанпарварликдир. Ўзбекистонда истиқомат қилаётган ҳар бир инсон бу мамлакат ўзи учун ва бутун дунё учун нимани англашишни ҳис этиши керак. Бу ҳиссиёт ҳар кун оилада, мактабда, маданиятдан озуқа олиб, шаклланиши лозим.

Илдизлари теран, қуёш нурларидан баҳра олиб ўсадиган дарахтда йилнинг тўрт фаслида ҳам ҳаёт сақланиб қолгани каби мамлакат ҳаётида рўй бераётган барча ижобий силжишлар моҳиятан маданият, замин, оила ва жамоага таяниши керак. Улар абадий ҳақиқатлар ва ҳаётнинг ўз манбаси — ўзбекларда авлоддан-авлодга ўтиб келган эътиқоддан куч олиши даркор. Янги Ўзбекистонда сиёсий интилишларни ҳаракатлантирувчи куч ҳам, аслида, ана шудир.

Бу — Президент Ислам Каримовнинг йўли. У янги мустақил давлатлар раҳбарларидан биринчи бўлиб, тангликдан чиқишни ўз халқининг куч-қудрати, тарихи, анъаналари, унинг ҳайратомуз миллий хусусияти ҳамда мамлакатнинг бой табиий ресурслари билан боғлади. Албатта, бу йўл равон ҳам эмасди, унга ҳеч ким анвойи гулларни сепиб, кутиб ҳам ўтиргани йўқ эди. Бироқ у муваффақиятлар келтирган ягона тўғри йўл бўлиб чиқди.

Ўзбекистон ўз давлат мустақиллигининг тўрт йили давомида барқарор ҳаёт кечирди. Бу иқтисодий ютуқлар асоси бўлди. Бунда объектив сабабларга кўра, эркинликни етарли даражада таъмин этиш имкони бўлмади, албатта. Энди Президент Каримов олдида буюк бир мақсад турибди, у ҳам бўлса, барқарорлик шароитида эркинликка, яъни Ўзбекистоннинг Ўрта Осиёдаги ҳақиқий ошқоралик ва муроса мактабига айланишига эришишдир.

Барча собиқ коммунизм, айниқса, собиқ шўро мамлакатлари тажрибаси объектив шароит етилмаган бир пайтда демократик муассасаларни жорий этиш бузғунчиликларга олиб келиши мумкинлигини яна

бир бор тасдиқлади. Ўзбекистон хулоса чиқарган ушбу тажриба вақтинча нотўлиқ демократия маррасида туриш зарурлигини кўрсатмоқда. Бу давлатчиликни мустаҳкамлаш ва демократияга таянч бўлишга хизмат қилади.

Шу билан биргаликда Президент Каримов кейинги пайтларда дунё ҳамжамиятига авторитаризм Ўзбекистонда сиёсий тузум учун бирдан-бир мақбул усул эмаслигини, авторитаризм у ерда ортга қайтариб бўлмайдиган аҳволга келмаслиги учун бор куч-ғайратини сарфлаяжигини, демократик тараққиёт истиқболли эканини қайта-қайта намоёйиш этди.

Президентнинг бундай позицияси, асосан, ислохотларнинг янги босқичига номенклатуранинг муҳолифлиги хавфининг олдини олиш зарурати билан боғлиқ бўлса ажаб эмас.

Бу ислохотлар, таъкидлаб ўтилганидай, бюрократиянинг маълум ва етарли таъсир кучига эга бўлган қатлами манфаатларига зид келиб қолганга ўхшайди. Ишчилар, деҳқонлар, тадбиркорлар ва янги, ёш зиёлilar, қолаверса, Ўзбекистон халқининг аксарияти Президент томонида.

Ислом Каримов жамият ҳаётининг ярим авторитар ва чала демократик йўлдан ривожланиши соф авторитар тараққиётдан мураккаброқдир. Бундай йўл ўта эҳтиёткорлик билан сиёсат юритишни, ҳокимият босган ҳар бир қадамда ярим авторитарлик ва ярим демократик меъёрини сақлашни, нафақат демократиянинг мавжуд унсурларини сақлаб қолиш имконини берадиган, балки, бундан буён демократия меъёрлари ва муассасаларини кенгайтиришга замин ҳозирлайдиган ўзига хос авторитарлик чораларини қўллашни тақозо этади. Ислом Каримовнинг республикадаги бугунги ижтимоий ҳаёт воқеликларини айнан шундай тушуниши у эълон қилган тийилиш, мўтадиллик ва муроса сиёсатининг асосини ташкил этади.

Аср ва минг йиллик интиҳосида Ўзбекистон ўз ҳаётининг буюк олатасирлар ва ҳайратли ўзгаришлар даврини муносиб якунлаяпти ҳамда умид ва ишончларга тўла янги аср бўсағасида турибди.

Келинг, Ўзбекистон халқининг ўз ҳаётини ўзи англаб етиш ва англа-тиш, юлдузлар ичида ўз юлдузини, тарихининг кўриқчи маёқларидан ўз нурини сайлаб олиш ҳуқуқини ҳақиқат деб қабул қилайлик.

Бу тарихда, Гёте таъбири билан айтганда, "Худойи таолонинг сеҳрли устахонасида" дунёнинг у ёки бу томонида ҳайратланарли изчиллик билан такрорланиб турадиган воқеалар бор. Айрим тарихчилар 18 асрда содир бўлган икки — француз ва америка инқилоби тўғрисида мушоҳада юритаркан, тахминан, қуйидагиларни ёзишади: француз инқилоби Худони инкор қилди ва Якобин диктатураси қонга ботди. Аме-

рика инқилоби унинг ижодкорлари ва ижрочилари юрагидаги Худо билан амалга оширилди. Шунинг учун ҳам ғалаба қилди ва муваффақиятларининг кети кўринмайди. Бу бебаҳо мушоҳададир.

Шу тахлит ёндошилса, Ўзбекистон тақдири юракларга неқбинлик бағишлайди. Ўзбекистон ҳозирги ва келгуси авлодларнинг тақдири умумий ҳамжамияти сифатида юракларда Аллоҳ ишқи билан яшаётган экан, унинг бу хайрли йўли нафақат ўз фуқароларини, балки, бутун жаҳонни қувонтирмаслиги мумкин эмас.

рика инқилоби унинг ижодкорлари ва ижрочилари юрагидаги Худо билан амалга оширилди. Шунинг учун ҳам ғалаба қилди ва муваффақиятларининг кети кўринмайди. Бу бебаҳо мушоҳададир.

Шу тахлит ёндошилса, Ўзбекистон тақдири юракларга неқбинлик бағишлайди. Ўзбекистон ҳозирги ва келгуси авлодларнинг тақдири умумий ҳамжамияти сифатида юракларда Аллоҳ ишқи билан яшаётган экан, унинг бу хайрли йўли нафақат ўз фуқароларини, балки, бутун жаҳонни қувонтирмаслиги мумкин эмас.

ЎЗБЕК
КЎЧМА

Профессор доктор Левитин ва профессор доктор Карлайл томонидан битилган мазкур китобни тақдим этиш — биз, унинг ноширлари ва ҳомийлари учун катта қувонч ва шараф саналади.

Ҳар иккала муаллиф — Ўрта Осиёдаги сиёсий ва иқтисодий вазиятнинг етук мутахассислари ва билимдонлари. Бу нарсa, шубҳасиз, ушбу китоб нашрининг Ўзбекистон ва Фарб мамлакатлари ўртасидаги ўзаро бир-бирини тушунишни яхшилашга, иқтисодий ва маданий алоқаларни кенгайтиришга салмоқли ҳиссасини белгилайди.

 GROTEC

ВЕНА/АВСТРИЯ

66.2 (5У)
Л 31

© Агротек, Вена, Австрия, 1995.
© "Ўзбекистон" нашриёти, Тошкент, 1996.

ISBN 5-640-02102-0

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг ижарадаги
Тошкент матбаа комбинатида босилди. Буюртма № Д—747